

ПРИХОВАНІ СПОГАДИ

Навчально-методичний посібник для роботи з чутливими
та контроверсійними темами сучасної історії України

ПРИХОВАНІ СПОГАДИ

Навчально-методичний посібник для роботи
з чутливими та контроверсійними темами сучасної
історії України

Київ
2022

УДК 373.5.016:94(477)](072)

П75

Авторський колектив:

Тит Андреев, Олена Більченко, Юрій Буланов, Юлія Варламова, Анастасія Галико, Наталя Герасим, Інна Гочошвілі, Мирослав Грінберг, Анастасія Губарева, Тетяна Гущук, Ірина Дерлюк, Олена Заменягре, Раїса Краєва, Кіра Крейдерман, Анна Ленчовська, Ольга Невтира, Катерина Павлова, Наталія Понежа, Владислав Рубленко, Анна Сідельнікова, Михайло Скрипка, Валентина Чирва, Леся Юрчишин, Андрій Яворський.

Освітня редакторка: Ірина Костюк

Літературна редакторка, коректорка: Олена Пазюк

Дизайн і верстка: Наталія Гурова, Яна Новоселова, Novoselova&You studio

Відповідальні за випуск: координаторки проекту Кіра Крейдерман, Катерина Павлова

П75 **Приховані спогади.** Навчально-методичний посібник для роботи з чутливими та контроверсійними темами сучасної історії України / кол. авт. – Київ : ТОВ «ДЄОНІС ПЛЮС», 2022. – 208 с.

ISBN 978-617-7836-31-4

Посібник присвячено проблемі викладання чутливих тем на уроках історії та інших суспільних дисциплін. Видання містить статті про особливості викладання контроверсійних питань і розробки одинадцяти уроків з окремих тем історії України періоду незалежності, а також тематики гендерної рівності та свободи совісті в Україні. Посібник є результатом роботи проекту «Приховані спогади. Продовження», подані матеріали апробовано у шкільних закладах з учнями й ученицями 8–11 класів. Для вчителів історії та інших суспільних дисциплін, класних керівників, інших педагогічних працівників і всіх, хто працює з чутливими історичними темами.

УДК 373.5.016:94(477)](072)

Видання та освітня програма здійснені в рамках проекту «Приховані спогади. Продовження» за фінансової підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини. За зміст публікації відповідальність несуть Київський освітній центр «Простір толерантності» та CRISP – Crisis Simulation for Peace e.V. Зміст публікації не обов'язково є відображенням офіційної позиції Федерального міністерства закордонних справ Німеччини.

ISBN 978-617-7836-31-4

© ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”», 2022

© ГО «CRISP – Crisis Simulation for Peace e.V.», 2022

Зміст

Передмова	4
1. ВСТУПНА ЧАСТИНА	6
Дизайн проєкту	7
Як користуватись посібником. Місце матеріалів у педагогічній практиці	12
2. ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЧУТЛИВИХ І КОНТРОВЕРСІЙНИХ ТЕМ	15
Чутливі теми: наважитися чи обійти?	16
Контроверсійні теми	17
Способи реагування на ризики	18
Викладання чутливих та контроверсійних тем за допомогою діалогових форм	19
Екологічність заняття: що це і навіщо?	20
Емоційна екологічність заняття: як її досягти?	21
Психологічна екологічність заняття: як її досягти?	21
Конфлікти: як підійти до них екологічно?	22
Чутливі й контроверсійні теми та благополуччя сімейних відносин	23
Травма	23
Мова ненависті — що це та як реагувати?	25
Особливості сприйняття чутливих тем підлітками. Психологічні рекомендації педагогам/педагогиням	26
3. МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ОСВІТНІХ ЗАХОДІВ	31
Частина 1. Революційні зміни та їх сприйняття суспільством ...	32
Тема 1. Радянська повсякденність. Чому одні тужать, а інші проклинають	33
Тема 2. Революція на граніті	49
Тема 3. Помаранчева революція	61
Тема 4. Революція гідності	83
Тема 5. Три революції нової України	98
Частина 2. Суспільні виклики та спроби відповіді	111
Тема 6. Маніпулятивний вплив медіа. Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа	112
Тема 7. Крим: окупація	131
Тема 8. Зміни всупереч долі й обставинам: внутрішньо переміщені особи	147
Тема 9. Стереотипи про жінок у суспільстві	157
Тема 10. Жінки у збройних силах: виняток чи свобода вибору? ...	169
Тема 11. Сучасне розуміння свободи совісті	184
НАД ПОСІБНИКОМ ПРАЦЮВАЛИ	198

Передмова

Політика пам'яті є важливою та актуальною темою в Україні. Центральні історичні події й періоди викликають суперечки і часто стають інструментами політичної боротьби. Починаючи проєкт «Приховані спогади» у 2017 році, ми, CRISP та партнери, взяли на себе сміливість створити аудіорозповідь про події на Майдані 2013–2014 років, щоб надати можливість усім охочим долучитися до розуміння багатоперспективності, комплексності людських поглядів на ці події. **Тоді німецька громадська організація «CRISP – Crisis Simulation for Peace e.V.» та українська громадська організація «ІСКРА» підготували групу молодих людей, які зібрали різні думки про Майдан. На основі пів сотні інтерв'ю митці з німецької організації xm:lab створили 12 історій, а гурт «Die Redner» написав до них авторську музику. Так виник мобільний додаток «Приховані спогади», який можна й нині завантажити у Play Market та Apple Store¹.**

Однак на цьому ми не хотіли зупинитися. Збираючи інтерв'ю, ми часто чули від респондентів і респонденток прохання не розкривати їхні імена чи голоси, тому що вони боялися зворотної реакції. І тоді ми відчували ще більшу потребу працювати над розгортанням суспільного діалогу про те, як саме, ким і з якою метою формується колективна пам'ять і чи охоплює вона всю різноманітність і драматичність індивідуальних історій. Як зауважила директорка Програми з історії та пам'яті Центру Картера професорка Карина Коростеліна, замість того, щоб повторювати націоналістичну і мононарративну політику пам'яті, варто працювати над ліберальним суспільством. Те, що ми бачимо як слабкості, треба сприйняти як сильну сторону. Наприклад, той факт, що Україна була довго у складі різних імперій, що націєтворення було тривалим і болісним, потрібно вважати шансом для розвитку різноманітного і відкритого, а не диктаторського суспільства. Тобто природну наявність багатьох нарративів в Україні треба навчитися сприймати як нашу сильну сторону, бо в такому контексті легше жити і відчувати свободу².

У партнерстві з Київським освітнім центром «Простір толерантності» ми вирішили розширити тематичний спектр, охопивши весь тридцятилітній період української незалежності, і долучити до цієї праці українське вчительство. Так розпочався другий етап проєкту – «Приховані спогади. Продовження». Для участі ми запросили 27 педагогів і педагогинь з усіх областей України і, зокрема, запитали у них, які теми сучасної історії України вони вважають особливо складними для викладання. На основі їхніх відповідей спільними силами було створено педагогічні модулі, які увійшли до цього посібника. Ми бачимо цю працю як внесок у розвиток відкритого демократичного суспільства, у якому школа відіграє провідну роль. Ми з вдячністю схилиємося перед усіма педагогами і педагогинями, які наважуються порушувати чутливі теми на уроках, а не віддають їх на самостійне опрацювання, лишаючи у такий спосіб учнів і учениць наодинці зі складними питаннями та непроговореними емоціями. Саме з такими фахівцями й фахівчинями ми працювали у цьому проєкті і прагнемо їх підтримувати надалі.

До колективу авторів та редакторів посібника увійшли учасники та учасниці проєкту «Приховані спогади. Продовження», команди Київського освітнього центру «Простір толерантності» та громадської організації «CRISP».

Катерина Павлова

² З виступу К. Коростеліної на конференції «Teach Peace! Миротворча освіта для Нової Української Школи» 4 грудня 2020 року.

Команда проекту «Приховані спогади. Продовження» висловлює подяку:

Колегам і колежанкам, залученим до освітньої частини проекту: Титові Андрееву, Олександрові Войтенку, Анастасії Галико, Мирославові Грінбергу, Ірині Ейгельсон, Павлові Козелецькому, Олександрі Козорог, Ірині Костюк, Кірі Крейдерман, Анні Ленчовській, Катерині Павловій, Михайлові Тяглову, Якобові Фюрсту.

Колегам і колежанкам, які апробували уроки у школах: Олені Більченко, Юрієві Буланову, Юлії Варламовій, Наталі Герасим, Інні Гочошвілі, Анастасії Губаревій, Ганні Губенко, Тетяні Гущук, Ірині Дерлюк, Раїсі Краєвій, Олені Заменягре, Євгенові Морозу, Ользі Невтирі, Наталії Понежі, Владиславові Рубленку, Михайлові Скрипці, Валентині Чирві, Галині Хруленко, Андрієві Яворському.

Колегам і колежанкам, які з підлітками втілювали мініпроекти: Ользі Бауер, Юлії Варламовій, Інні Гочошвілі, Ірині Дерлюк, Марині Древінській, Раїсі Краєвій, Ганні Міфле, Євгенові Морозу, Наталії Понежі, Владиславові Рубленку, Лілії Рябініній, Михайлові Скрипці, Валентині Чирві, Андрієві Яворському, Марині Яровій, а також комунікаційній менеджерці нашого проекту Анні Сідельніковій, логісту Валерієві Цоцуру і дизайнерці логотипу проекту Дані Верстак.

1

**ВСТУПНА
ЧАСТИНА**

Дизайн проєкту

Анна Сідельнікова, Кіра Крейдерман

«Приховані спогади. Продовження» – великий освітній проєкт, який тривав понад рік і мав певну логіку і структуру: від згуртування робочої групи і передання учасникам і учасницям теоретичних і методологічних знань до етапу самостійних розробок і живих заходів, до яких були залучені учні й учениці.

Етап перший: залучення учасників і попередній тематичний аналіз

До участі у проєкті ми запросили українських педагогів і педагогинь, які прагнуть відкрито і професійно розмовляти з підлітками про чутливі та контроверсійні історичні теми. Долучитися до проєкту мали змогу вчителі і вчительки загальноосвітніх шкіл і тренери й тренерки позашкільних закладів, незалежно від попереднього досвіду участі у міжнародних проєктах і тренінгах.

Що було важливим для організаторів та координаторів: під час відбору учасників та учасниць витримати гендерний і територіальний баланс, щоб кожную область України представляла принаймні одна людина. На першому етапі головну увагу було зосереджено на тому, щоб зібрати від учителів і вчительок найповніший список контроверсійних тем у курсі історії України.

Етап другий: системна тренінгова робота з групою українських педагогів офлайн та онлайн

27 учасників та учасниць проєкту під час триденного очного тренінгу працювали в командах, отримали різносторонню підготовку зокрема за такими темами: історична пам'ять, освітні методи, вікова психологія тощо. Онлайн-тренінги допомогли нашим учасникам і учасницям поглибити свої знання і навички щодо того, як вибирати фокус у темі, формулювати педагогічні цілі за таксономією Блума, застосовувати діалогові методи у викладанні, використовувати різноманітні історичні джерела як самостійну навчальну діяльність, привчаючи до розуміння обмеженості й комплексності історичного свідчення у будь-якому жанрі, тощо.

Що стало головним фокусом цього етапу: системна підготовка учасників та учасниць до викликів, з якими вони стикаються у роботі над чутливими темами сучасної історії України; ознайомлення з новітніми методиками та інтерактивними інструментами для роботи на уроці.

Учасники та учасниці з командою проєкту на очному тренінгу під Києвом

Фотографія Тита Андреева

Сесія про сімейні реліквії під час триденного очного тренінгу

Фотографія Тита Андреева

Етап третій: онлайн-навчання

Курс вебінарів анонсувався для широкого кола: крім учасників та учасниць проекту до них долучилися педагоги і педагогині, зацікавлені тією чи тією темою. Серія онлайн-занять відбулася за темами: історія та історична пам'ять, прийоми викладання чутливих тем, як чути складні повідомлення за допомогою ненасильницького спілкування, діалогові підходи та методи щодо конфліктних питань історії.

На цьому етапі значущим завданням було: залучити до онлайн-занять велику кількість учасників і учасниць і надати базові знання з опрацювання чутливих і контроверсійних тем усім, хто в цьому зацікавлений.

Етап четвертий: розроблення навчальних модулів

Взявши до уваги і маючи можливість використати отримані знання, учасники та учасниці розробляли 10 навчальних модулів із докладними методичними інструкціями та комплектами матеріалів для учнів і учениць. На початку та у процесі роботи над навчальним модулем кожна з команд отримала експертні консультації з відповідної теми.

Що було найважливішим на цьому етапі: надати авторам і авторкам навчальних модулів методологічну підтримку і кураторський супровід. Заохотити авторів і авторок до пошуку відповідних документів, відеосвідчень, інтерв'ю тощо. Отримати від них докладні розробки уроків, які б дали можливість вчителю/вчительці історії обговорювати складні теми глибше, ніж це подано в параграфах підручника.

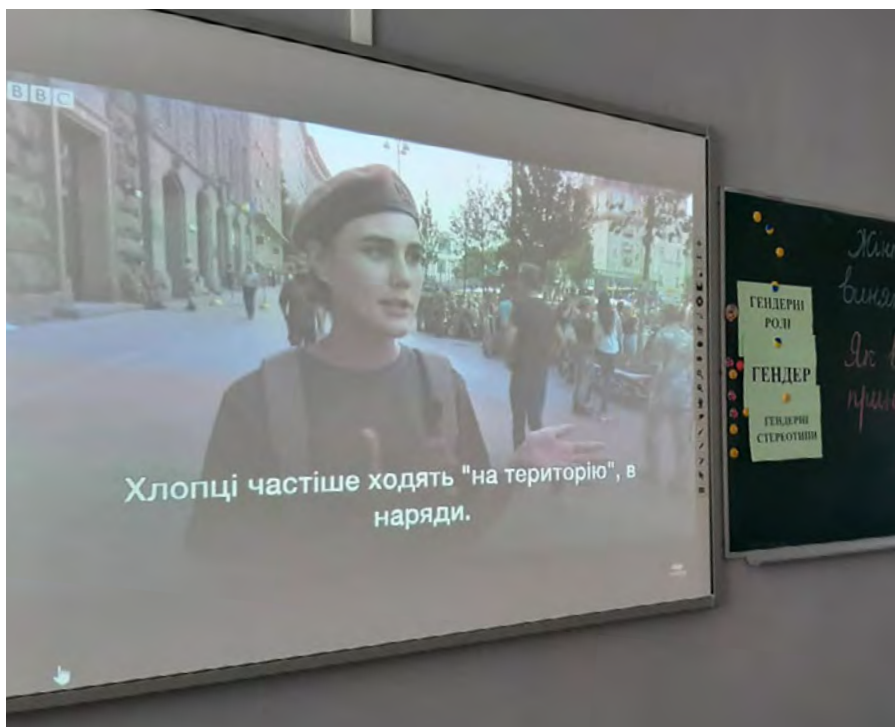
Етап п'ятий: апробація навчальних модулів

Одним з етапів розроблення навчальних модулів стала їх апробація у навчальних закладах. Метою було отримання інформації про ефективність модулів загалом та їх окремих елементів і рекомендацій щодо їх удосконалення. Апробацію проводили розробники та інші учасники й учасниці проекту «Приховані спогади. Продовження».

1. Вступна частина

Апробація одного з модулів у Мелітопольській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 8

Фотографія Юлії Литвиненко

Апробація модуля «Жінки у збройних силах: виняток чи свобода вибору?»

Фотографія Юлії Литвиненко

Було проведено 37 заходів з апробації: 29 уроків, 6 класних годин, 2 факультативні заняття³. Було задіяно 17 загальноосвітніх навчальних закладів у 12 областях та 1 позашкільний заклад в Одесі. Кожен модуль було випробувано в умовах реального навчання різними педагогами і педагогинями. Лише один модуль був перевірений тільки розробником, усі інші проходили апробацію щонайменше однією особою, яка не мала стосунку до розробки.

Через карантин, пов'язаний із поширенням COVID-19, частину апробації проводили онлайн, що дещо знизило значення зворотного зв'язку, адже розробки було створено для використання у звичайних умовах очного навчання. Однак навіть у таких випадках отримана інформація виявилась цікавою та важливою для вдосконалення навчальних модулів.

Для забезпечення зворотного зв'язку було розроблено звіт про апробацію із 32 пунктів, який педагоги і педагогині заповнювали онлайн одразу після проведення уроку або іншого

³ Форму проведення вибирали педагоги-тестувальники залежно від того, чи були можливості внести модуль до навчального плану.

1. Вступна частина

заходу. Результати апробації за кожним модулем було проаналізовано, узагальнені висновки надіслано розробникам відповідних модулів. У процесі аналізу звітів про тестування було окреслено декілька загальних тенденцій⁴:

1. Учням і ученицям у багатьох випадках складно працювати з документами, зокрема із законодавчими актами. Зважаючи на те, що документи є одним з основних джерел вивчення історії, а вміння розбиратися у законодавчих актах є вкрай важливим для життя людини, потрібно створювати і поширювати ефективні методики роботи з такими джерелами.

2. Учням і ученицям часто складно й нецікаво працювати з хронологією подій, особливо у формі таблиць або списків. Водночас, якщо на уроках намагаються аналізувати причиново-наслідкові зв'язки, послідовність подій сприймається і запам'ятовується краще.

3. Як можна було чекати, для учнів і учениць найцікавішою була робота з фото- та відеоматеріалами (втім, лише тоді, коли відеоролики є не надто довгими). Однак використання відео- та фотоматеріалів має певні ризики, й у цьому посібнику ми дамо короткі рекомендації щодо роботи з ними.

4. Певні матеріали на уроці викликають дискусію (що зрозуміло, зважаючи на контroversійність тем). Визначити заздалегідь, які матеріали або питання стануть дискусійними, дуже важко. Це залежить від конкретного класу: соціальних, економічних, релігійних, демографічних, соціально-психологічних особливостей групи учнів і учениць. Однак педагоги і педагогині мають бути готовими до того, що виникне дискусія, та вміти регулювати цей процес. Деякі рекомендації ми також даємо у цьому посібнику.

Що було важливою складовою проєкту: протестувати розроблені модулі в різних школах і в різних містах України; за результатами апробації скоригувати і вдосконалити розробки; особливу увагу зосередити на описі складних і ризикованих ситуацій, які виникли на уроках.

Етап шостий: мініпроєкти з учнями

Учасники й учасниці спільно з учнями й ученицями створили і провели мініпроєкти, залучивши місцеві громади до спільної рефлексії та привернувши увагу до того, що і як українське суспільство пам'ятає. Результатом стали літні історичні школи, школа дослідження мови ворожнечі, квести, створення коміксу і фотовиставки, лабораторія активного громадянина, екскурсії до музеїв та пам'ятників із метою дослідження історичної пам'яті та створення фільму зі спогадами учасників і учасниць АТО.

Інтерв'ю під час мініпроєкту «Дослідження мови ворожнечі у текстах музичних виконавців, яких слухає сучасна молодь» команди Івано-Франківського фізико-технічного ліцею-інтернату

Фотографія Андрія Яворського

⁴ Такі приклади із власної практики наводили багато вчителів і вчительок, а апробація дала нам можливість узагальнити ці тенденції, спираючись на достатню велику кількість формалізованих звітів із різних навчальних закладів. Звісно, вивчення особливостей сприйняття матеріалу й ефективності методик потребує ґрунтовнішої наукової роботи, яка виходить за межі проєкту «Приховані спогади. Продовження».

1. Вступна частина

Інсталяції-рефлексії про події сучасної історії учнів та учениць спеціалізованої школи № 211 м. Києва, мініпроект за мобільним додатком «Приховані спогади»

Фотографія Марини Ярової

Що було важливим: вийти за межі шкільних класів і максимально використати напрацювання проекту у позашкільній, дослідницькій, творчій самостійній діяльності учнів і учениць; надати гранти найцікавішим і найперспективнішим місцевим проектам; продемонструвати учасникам і ученицям важливість втілення тренінгових знань на практиці, ефективність співпраці вчителів/учительок, учнів/учениць та громади у процесі дослідження чутливих тем.

Етап сьомий: видання посібника

Цей посібник було створено великою командою авторів і редакторів за участю Київського освітнього центру «Простір толерантності» та німецької громадської організації «CRISP» – з метою презентації розроблених модулів і надання теоретичного підґрунтя та методичного пояснення.

Що важливо: забезпечити ширше охоплення проекту, зафіксувати і поширити цінні напрацювання; надати авторам і авторкам допомогу і супровід у створенні навчальних матеріалів за всіма вимогами методичних видань.

Як користуватись посібником. Місце матеріалів у педагогічній практиці

Ірина Костюк

Цей посібник продовжує серію видань, створених за результатами міжнародних і всеукраїнських освітніх проєктів, спрямованих на поглиблення професійної компетентності педагогів і педагогинь закладів загальної середньої освіти в умовах сучасних суспільних викликів і реформи «Нова українська школа».

Вчителі і вчительки суспільствознавчих предметів, передусім історії та громадянської освіти, а також усі зацікавлені у розвитку пізнавальної активності, допитливості, емпатії, громадянської компетентності школярів і школярок підліткового віку, їхньої готовності розглядати складні та суперечливі питання довколишнього суспільного життя, знайдуть у цьому посібнику дуже актуальні матеріали. Останніми десятиліттями у світовій педагогічній науці та практиці дедалі активніше просувається ідея нерозривного зв'язку емоційної та когнітивної складових інтелекту й неможливості досягнути значущих освітніх результатів без спрямування навчальної діяльності на отримання нового емоційного досвіду та його рефлексію, а не лише нових знань.

Освітня реформа, метою якої є формування нової української школи і поява нового державного стандарту базової середньої освіти, спонукає вчителів і вчительок до зміни власного стилю навчання і більш інтенсивного застосування компетентнісного підходу. Новий Державний стандарт затверджено 2020 року лише для базової середньої освіти і повністю буде реалізовано до 2026 року, стандарт для старшої школи ще розробляють, однак педагогам і педагогиням, які використовуватимуть матеріали цього посібника, варто враховувати окреслені орієнтири для навчальних досягнень учнів у галузі історичної та громадянської освіти. **Новим Державним стандартом передбачено, що на завершення навчання у 9 класі учні й учениці мають бути здатні, зокрема:**

- 1) розкривати взаємозв'язки й тяглість суспільного розвитку;
- 2) аналізувати взаємовпливи історичних подій, явищ, процесів, вчинків історичних осіб;
- 3) обґрунтовувати вплив людських вчинків, суспільних ідей, технологічних змін на перебіг історичних подій, явищ і процесів;
- 4) визначати та характеризувати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами, процесами в часі та просторі;
- 5) аналізувати та синтезувати історичну та суспільно важливу інформацію – ставити обґрунтовані/доречні запитання до змісту здобутої інформації;
- 6) на основі аналізу джерела ідентифікувати події та явища політичної, соціальної, економічної, культурно-інтелектуальної історії, історії повсякденності тощо;
- 7) пояснювати причини різних інтерпретацій історичної та суспільної інформації;
- 8) розрізняти коротко- та довготривалі явища і процеси у хронологічному, географічному, людському вимірах;
- 9) узагальнювати, деталізувати (конкретизувати) історичну інформацію, шукати аналогії в явищах і процесах суспільно-історичного розвитку, діяльності людей;
- 10) добирати логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження.

На думку авторів і освітньої редакторки посібника, матеріали, подані у ньому, допоможуть досягти визначених освітніх результатів нового Державного стандарту. Більшість із сценаріїв уроків / навчальних занять відповідають програмі історії України для 11 класу як окремого предмета чи інтегрованого курсу. Як цілісний матеріал або як логічні фрагменти методичні

розробки також допоможуть на уроках правознавства у 9 класі, на уроках громадянської освіти у 10 класі, на тематичних виховних годинах у 7–11 класах або як окремі заняття в позаурочній діяльності (гуртки, факультативи суспільствознавчої тематики, частина окремих проектів).

Як краще використовувати запропоновані методичні матеріали? Безумовно, вдумливим учителям і вчителькам стануть у пригоді усі статті посібника, оскільки, незалежно від того, чи буде він/вона використовувати саме сценарії навчальних занять, примушують замислитися над власним стилем навчання і спілкування з учнями й ученицями, поміркувати про те, що таке екологічність заняття, яким є психологічне підґрунтя вивчення складних тем, як формується історична пам'ять – індивідуальна та колективна, як створити позитивний емоційний клімат у класі.

Методичні розробки мають однакову структуру. Усі матеріали складаються з двох частин – **для вчителя та вчительки і для учнів та учениць**. У матеріалах для вчителя та вчительки запропоновано докладні покрокові рекомендації щодо проведення заняття, зокрема орієнтовний хронометраж, опис необхідного обладнання, варіанти застосування у разі дистанційного навчання тощо.

До кожної теми на початку подано **ключове запитання**, відповідь на яке учні й учениці мають дати після опанування матеріалів заняття. Іноді воно перефразовує тему, іноді – має уточнювальний характер. На це запитання завжди варто звертати увагу і пропонувати як фінальну точку заняття.

Ознайомлення зі вступом до кожної з частин методичних розробок та до кожного заняття є важливим елементом розуміння вчителем/вчителькою того, які саме світоглядні та педагогічні ідеї покладені в основу сценарію та їх комплектів у кожній частині.

До кожного сценарію запропоновано **обґрунтування і особливості заняття**: певний контекст теми та можливість її застосування згідно зі шкільною програмою. **Очікувані освітні результати** («Після заняття учні й учениці зможуть...») визначено відповідно до таксономії Блума – відомої педагогічної класифікації освітніх досягнень від простого до складного.

Поданий порядок опрацювання у класі **матеріалів для учнів і учениць** та завдання і запитання до них спрямовані на отримання конкретних освітніх результатів з певної теми. Тож у разі використання лише фрагментів розробки або зміни запитань і завдань до учнівських матеріалів учитель/вчителька має зважати на те, що відповідно можуть змінитися й освітні результати. За такого варіанта вчитель/вчителька має проаналізувати, з якою метою він/вона використовує ту чи ту частину сценарію.

Матеріали для учнів та учениць подано як історичні або сучасні джерела суспільної інформації, об'єднані в певні блоки для паралельної групової роботи або для послідовного вивчення згідно з системою запитань для аналізу і завдань. Варто не пропускати запитання на «виймання» інформації, оскільки це дасть змогу учням та ученицям навіть із невисоким рівнем навчальних досягнень брати участь в аналізуванні матеріалу, отже сприятиме інклюзивності у навчанні у найширшому сенсі цього поняття. Подання матеріалів для учнів та учениць у вигляді візуальних і текстових джерел, на відміну від текстів традиційних підручників, допоможе залучити до пізнавальної діяльності всіх учнів та учениць без обмежень. Цьому сприятиме також коректно організована групова робота або робота в парах. Учитель має проявити неабияку майстерність в організації саме групової діяльності, щоб правильно розподілити ролі у групі та максимально залучити усіх учнів і учениць до виконання завдань різного рівня, зокрема творчих.

Викликом для вчителя/вчительки буде підготовка достатньої кількості матеріалів для роботи в класі. Візуальні джерела можна показувати на екрані проектора. Для роботи у групах потрібно роздрукувати усі матеріали або ж упевнитися, що всі учні й учениці мають змогу завантажити їх у свої смартфони чи окремі ПК у комп'ютерному класі. Колір у певних джерелах має самостійне значення і символіку, тому важливо друкувати кольорові зображення або виводити їх на проектор, якщо є доступ тільки до чорно-білого принтера. Достатня кількість підготовлених джерел дасть змогу дотримуватися часових меж упродовж окремих частин упродовж уроку. Важливо також проводити вправи на рефлексію як самого пізнавального процесу, так і здобутих у результаті заняття знань і вмінь, переводячи їх у ключові і предметні компетентності підлітків.

Використання авторських методичних розробок, створених під час реалізації проекту, є чудовою можливістю для педагогів і педагогинь побачити нові підходи до організації сучасного навчального процесу, навчитися формулювати освітні результати, запитання і завдання. У такий спосіб учасники проекту сприяють зростанню професійної компетентності інших учителів та учительок, які використовуватимуть матеріали посібника, а також успішній навчальній діяльності їхніх учнів і учениць.

2

**ОСОБЛИВОСТІ
ВИКЛАДАННЯ
ЧУТЛИВИХ І
КОНТРО-
ВЕРСІЙНИХ ТЕМ**

Чутливі теми: наважитися чи обійти?

Тит Андрєєв, Катерина Павлова

На уроці сучасної історії у деяких учнів та учениць і педагогів та педагогинь можуть виникнути негативні почуття та асоціації. Комусь матеріал уроку нагадає про травми від пережитого, натомість для інших та сама тема може бути далекою і незрозумілою. Обговорення таких подій, як розпад СРСР, релігійне життя в Україні, анексія Криму тощо, може викликати швидкі та інтенсивні емоційні реакції. Інформація з підручників та розповіді учасників і учасниць освітнього процесу можуть роз'ятрити болючі рани індивідуального або колективного досвіду. Як розпізнати та визначити чутливу тему? Чи можливо примирити протилежні думки щодо події та уникнути гарячих конфліктів не лише світоглядів, а й особистостей? Як працювати з дітьми, якщо тема розмови є важливою для вчителя/вчительки, викликає тривогу, переживання?

До розуміння, вивчення, обговорення чутливих тем можна підходити по-різному, однак уникнути їх у школі неможливо. Можна намагатися їх обминути або приховати, але чи не залишаться тоді учні й учениці наодинці з такими проблемами? Чи не створить це підвалини майбутніх непорозумінь? Школа може і має бути тим публічним місцем, в якому не лише учні та учениці, а й самі педагоги та педагогині навчаються громадянських компетенцій – чути інших, цінувати особливості інших людей і з повагою ставитися до всіх поглядів. **Чутливі теми – це освітній матеріал, який є емоційно забарвленим для учасників та учасниць освітнього процесу, адже стосується індивідуальної та колективної ідентифікацій і досвіду, може викликати різноманітні психологічні стани.**

Чутливі теми є індивідуальними і залежать від особистості, її соціальних зв'язків, емоційного стану, досвіду та інших характеристик. Якщо тема є чутливою для багатьох людей, викликає схожі психологічні реакції в осіб зі спільним досвідом, уявленнями тощо, то ми можемо говорити про соціальний, колективний вимір такого питання. Одні й ті самі події люди можуть оцінювати оптимістично та песимістично, відповідно обговорення буде емоційно важким, травматичним для одних і нейтральним для інших. Тематично чутливі питання можуть стосуватися цінностей та уявлень, національного самоусвідомлення, політичної належності, гендеру і статі, сімейного та соціального стану, релігії тощо. Можна виділити просторові та часові виміри сенситивних тем: наприклад, розпад СРСР може бути чутливою темою для людей, що пережили ці карколомні політичні та соціальні зміни, та емоційно нейтральною для молодого покоління.

Чутливі теми потребують особливої уваги в освітньому процесі, адже вони можуть психологічно травмувати учнів та учениць, створити напружену атмосферу в класі, спричинити конфлікти та агресивні ситуації. Водночас, уміння говорити на такі теми, спроби зрозуміти себе та інших, можливість ознайомитися з іншим досвідом сприятимуть не лише покращенню психологічної атмосфери в класі, розвитку емоційного інтелекту та критичного мислення серед учнів, учениць та педагогів і педагогинь, а й спільному, свідомому творенню національної пам'яті.

Контрверсійні теми

Мирослав Грінберг, Кіра Крейдерман

Навколо історичних подій майже завжди виникають суперечки, зокрема про те, як саме відбувались ці події, про їхні причини, наслідки та оцінки.

Згідно з «TEACH: Звіт Історичної асоціації про виклики та можливості викладання емоційної та суперечливої історії 3-19», **«вивчення історії може бути емоційним і суперечливим, якщо була реальна або уявна несправедливість щодо людини або групи людей у минулому. Це також може бути у випадку, коли існує дисбаланс між тим, що викладають у шкільній історії, та історією сім'ї/громади й іншими історіями. Такі питання і дисбаланс створюють сильний резонанс зокрема серед учнів освітніх установ»**⁵.

Значну кількість історичних тем, які вивчають у школі, можна назвати контрверсійними. Контрверсійною є тема, пов'язана з історичною подією, щодо оцінки якої немає наукового або суспільного консенсусу.

«Наукова» і «суспільна» контрверсійність часто не збігаються. Навколо певних тем точаться наукові дискусії, однак їх суспільна оцінка вже склалася⁶ (наприклад, є чимало наукових обговорень різних геноцидів, але переважна більшість людей не має сумніву, що це злочини й неприпустиме явище). І навпаки, деякі історичні події докладно вивчено, проте ще не сформовано їхньої суспільної оцінки (як-от щодо особистості Наполеона I Бонапарта, який жив понад два століття тому).

Отже, тема може бути:

- неконтрверсійною і нечутливою;
- контрверсійною, але при цьому нечутливою – суспільного консенсусу навколо неї немає, але емоцій в учнів ця тема не викликає;
- неконтрверсійною, але чутливою – дискусій навколо неї немає, але вона викликає сильні емоції;
- контрверсійною і чутливою – навколо неї є суспільні дискусії, і вона викликає емоції.

Якщо тема неконтрверсійна й нечутлива, її викладання майже не становить ризиків.

Якщо тема є контрверсійною, але нечутливою, учитель/вчителька має дати учням і ученицям достатньо інформації про різні погляди й оцінки та працювати з інформацією, не намагаючись викликати емоції.

Якщо навколо теми є лише наукові дискусії, завдання вчителя/вчительки під час викладання таких тем – дати учням і ученицям достатньо інформації про різні наукові⁷ погляди та про аргументацію сторін. При цьому важливо керувати обговоренням таких тем, щоб наукові дискусії не перейшли в емоційні суперечки, а емоційно нейтральна тема не стала чутливою.

Якщо ж тема є чутливою, вчителів/вчительці доведеться працювати з емоціями. Однак не потрібно перетворювати нечутливі теми на чутливі й штучно викликати у дітей емоції, надто

⁵ Phillips I. Teaching Sensitive and Controversial History / Teaching History and Social Studies for Multicultural Europe, 2009. URL: <https://www.euroclio.eu/wp-content/uploads/2019/09/Multicultural-Europe-EN.-Chapter-8.pdf> (дата звернення: 27.07.2021).

⁶ Звісно, суспільна оцінка може змінюватись із часом: іноді під впливом нових наукових даних, а іноді – зі змінами самого суспільства. До того ж суспільний консенсус охоплює не кожну людину, і завжди є ті, хто думає інакше. (Те саме стосується і наукового консенсусу: завжди є ті, хто поза ним.)

⁷ Підкреслимо, що вчитель/вчителька не має виходити за межі історичної науки. Псевдонаукові погляди можна розглядати в особливих випадках і лише з метою продемонструвати їхню ненауковість.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

негативні, щодо певних подій або історичних осіб. Це часто є недопустимою маніпуляцією дітьми. Емоції на уроці мають важливе значення, однак вони мають виникати природним шляхом у процесі пізнання, взаємодії з однокласниками та вчителем/вчителькою, як відчуття добре виконаної роботи тощо.

Одним із ключів до ефективного викладання контрверсійних тем є усвідомлення актуальності змісту для учнів та учениць і для їхнього почуття ідентичності. При цьому для вчителів і вчительок важливо розуміти, прогнозувати і приймати ризики, знати способи реагування на них.

Способи реагування на ризики⁸

Важливим принципом, який допомагає реагувати на ризики, є «Плануйте найгірше і навчайте найкращого». Здається, що сьогодні майже будь-яку тему можна визнати контрверсійною, і коли викладач/викладачка проводить заняття про минуле або сучасні виклики, це може відштовхувати батьків та учнів і учениць. Причиною може бути їхній власний дискомфорт, або, можливо, їх раніше вчили по-іншому, або тема справді суперечлива й існує декілька поглядів на неї.

Тому, щоб заглибитися у контрверсійні історичні та суперечливі поточні події, важливо бути проактивними та підготовленими. Треба бути готовим до запитань, викликів і, можливо, скарг. Декілька порад, які допоможуть реагувати на ризики:

1. Якщо ви плануєте захід із контрверсійної теми і цей захід є поза межами програми, якщо ви плануєте залучити до уроку осіб, які не є співробітниками школи, – обговоріть це з адміністрацією навчального закладу. Важливо повідомляти про цілі заходу та очікувані результати.

2. Шукайте авторитетних партнерів (приватних осіб та організацій) як у громаді, так і за її межами. Вони можуть допомогти вам багато в чому: від перевірки змісту та підходу до легітимації ваших аргументів щодо висвітлення цього змісту. Партнерами можуть бути, наприклад, краєзнавчий музей, викладачі й викладачки закладів вищої освіти, громадські організації, наукові установи тощо. Обміркуйте плани уроків і матеріали разом із зовнішніми експертами-педагогами, які можуть запропонувати інші погляди на сприйняття ваших ідей і стратегії, допоможуть перевірити педагогічну та наукову обґрунтованість вашого підходу. Звісно, співпрацювати треба лише з тими партнерами, які дотримуються цінностей прав людини і недискримінації та пропонують науково обґрунтовані підходи до історії.

3. Обговоріть контрверсійні теми з колегами на шкільному та міжшкільному (міському, районному) методичному об'єднанні та спробуйте виробити спільні підходи до викладання таких тем. Корисними є також консультації з викладачами й викладачками інших предметів, навіть таких «далеких» від історії, як математика чи фізика, адже загальнопедагогічні принципи та підходи є спільними для всіх дисциплін.

4. Заглиблюючись у контрверсійну тему з історії чи поточні події, будьте відкритими до колег, учнів, учениць та їхніх батьків. Завжди чітко повідомляйте про свої наміри, цілі та підходи, про те, яких освітніх результатів очікуєте. Оприлюднюйте джерела своїх матеріалів. Упевніться, що учні й учениці розуміють ваші цілі.

5. Вчитель/вчителька не має давати дітям сенсаційний матеріал, який миттєво змінить їхню картину світу. Вчитель/вчителька має висвітлювати максимально широку перспективу та відверто розповідати про відкриті запитання. Не використовуйте історію для того, щоб розділяти людей, а намагайтесь об'єднувати їх навколо спільних цінностей.

6. Завжди ставте собі запитання: що ви знаєте про різні ідентичності, регіональні

⁸ Адаптовано з Tips for Tackling Sensitive History & Controversial Current Events in the Classroom.

URL: <https://k12database.unc.edu/wp-content/uploads/sites/31/2019/06/TipsControversialIssues.pdf> (дата звернення: 29.07.2021).

2. Особливості викладання чутливих і контроверсійних тем

особливості? Який рівень знань учнів та учениць, яких ви навчаєте? Які відносини у вас зі школярами та школярками та їхніми сім'ями? Як ви думаєте, як учні й учениці бачать вас або інтерпретують те, що ви кажете? Які припущення вони можуть зробити? Які припущення можете робити ви? Це можуть бути складні запитання, на які потрібно чесно відповісти. Кожен учитель/вчителька має будувати відносини з учнями й ученицями та їхніми сім'ями на основі поваги, щоб знати, як саме опрацювати з ними контроверсійні та чутливі історичні теми.

Викладання чутливих та контроверсійних тем за допомогою діалогових форм

Анастасія Галико

З огляду на складність роботи з чутливими та контроверсійними темами, вчителі та вчительки мають використовувати сучасні та дієві підходи до викладання. На думку багатьох дослідників і дослідниць, діалог є одним з ефективних і безпечних методів роботи зі складними та конфліктними питаннями, адже діалоговий підхід у класі сприяє створенню позитивного середовища, у якому на міждисциплінарному рівні можна працювати з численними темами, що стосуються різноманітних соціальних питань і особистих цінностей⁹.

Діалог – це така форма взаємодії, що дає змогу залученим сторонам вивчати, розуміти та усвідомлювати інформацію у безпечному середовищі. Діалог передбачає, що всі учасники та учасниці активно слухають, що каже інша сторона, і намагаються зрозуміти бачення свого співрозмовника/своєї співрозмовниці, а не лише шукають контраргументи. За допомогою діалогічного викладання педагог/педагогиня може з'ясувати, що думають учні та учениці щодо певної теми, створити простір для взаємодії між ними й допомогти їм подолати можливі непорозуміння. Важливим є те, що учасники та учасниці діалогу не мусять відмовлятися від своїх цінностей чи ставлень, натомість вони визнають існування та важливість інших поглядів і перспектив у демократичному суспільстві.

На такому уроці вчитель/вчителька відіграє роль ведучого/ведучої, фасилітатора/фасилітаторки (від англ. *facilitate* – допомагати, полегшувати, сприяти). Замість традиційного підходу, тобто прямого передавання «готових» знань, які учні та учениці мають завчити, вчитель/вчителька залучає дітей до «проживання» і якісного осмислення нової інформації; через глибокі питання, змістовні обговорення та взаємоповагу стимулюють появу жвавого інтересу до теми і допомагають учням та ученицям навчитися слухати так, щоб зрозуміти, який життєвий досвід вплинув на формування переконань у співрозмовників та співрозмовниць.

Існує декілька базових принципів діалогу, яких важливо дотримуватися, щоб ви змогли досягти поставлених цілей і мінімізувати ризики під час опрацювання чутливих тем у класі:

1) принцип «не нашкодь»: діалог не має спричиняти загострення наявних конфліктів і не має завдавати шкоди учасникам та учасницям діалогу. Під час проведення уроку вчитель/вчителька має бути обізнаним/обізнаною із особливостями класу, потенційними ризиками у разі порушення певних тем у ньому і бути готовим/готовою мінімізувати проблеми, що виникають;

2) принцип добровільності: кожен учасник і кожна учасниця діалогового процесу самостійно приймає рішення щодо того, брати в ньому участь чи ні й коли виходити з нього. Педагог/педагогиня не може змушувати дітей висловлювати свої думки, а має лише заохочувати до цього;

3) принцип інклюзивності: усі думки мають бути почутими, і у групі має бути баланс різних перспектив – як полярних поглядів, так і більш нейтральних, а також поглядів меншин і непопулярних думок;

⁹ Álvarez Álvarez Carmen. Dialogue in the classroom: the ideal method for values education in multicultural contexts. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 132. Pp. 336–342.

2. Особливості викладання чутливих і контroversійних тем

4) принцип балансу сил передбачає, що в класі не має бути сильнішої чи слабшої сторони: у процесі діалогу як учитель/вчителька, так і учні та учениці мають рівні можливості для висловлювання без маніпуляції або тиску;

5) принцип керованої комунікації: на початку уроку або заходу усі мають домовитися про правила комунікації та взаємодії для того, щоб процес діалогу справді був безпечний і сповнений поваги до інших поглядів;

6) принцип конфіденційності – це основа того, що учасникам та учасницям діалогу буде комфортно і безпечно висловлювати навіть непопулярні думки.

У проєкті «Приховані спогади» ми зачіпаємо чутливі теми сучасної історії України, які важливі для розгляду з учнями та ученицями, але про які іноді важко говорити навіть у колі дорослих. Саме тому в запропонованих у цьому посібнику навчальних модулях ми застосовуємо діалоговий підхід. Через діалог, що базується на повазі й відкритості до думки інших, ми зможемо побачити цілісну картину певних історичних подій. Завдяки діалогу різні погляди та ставлення не посилять поляризацію у класі (і в суспільстві), а сприятимуть порозумінню і перетворенню розбіжностей на різноманіття.

Екологічність заняття: що це і навіщо?

Мирослав Грінберг

Екологічність заняття – це його характеристика з погляду безпечності для емоційного, психологічного, соціального (а іноді також фізичного) благополуччя учасників, а також впливу на групову динаміку. Таке заняття підвищує (або принаймні не знижує) благополуччя учасників та учасниць, як об'єктивне (тобто оцінюване ззовні), так і суб'єктивне (тобто визначене оцінкою самої особи).

Екологічне заняття не має:

- викликати в учасника/учасниці стійких та/або сильних негативних емоцій і почуттів;
- ставити під загрозу ідентичність учасника/учасниці;
- ставити під загрозу базову самооцінку учасника/учасниці;
- ставити під загрозу статус і зв'язки учасника/учасниці у групі;
- ставити під загрозу відносини у сім'ї учасника/учасниці;
- провокувати внутрішньогрупові конфлікти.

При цьому на екологічному занятті можуть виникати випробування для учасників та учасниць. Учні й учениці можуть переживати афекти та негативні емоції як природну реакцію на певні події, про які вони дізнаються. Наприклад, важко уявити, що тема геноциду не викличе негативних емоцій. Різниця у поглядах учасників та учасниць може спричинити конфлікт. Під час уроку може змінитися поточна самооцінка учасника/учасниці та зазнати випробувань його/її статус у групі. Усе це є невід'ємною частиною процесу інтелектуального та особистісного зростання.

Ефективне навчання – це майже завжди вихід за межі власної «зони комфорту», зіткнення з чимось складним і невідомим, з іншими цінностями, непростими ситуаціями, і завдання вчителів і вчительок – зробити цей вихід безпечним для учнів та учениць.

Екологічне заняття відрізняється від неекологічного тим, що позитивні зміни планують, вони стають цілями уроку, а для кожного ризику негативних змін передбачено відповідну реакцію педагога/педагогині.

При цьому всі можливі ризики не мають виходити за часові межі заняття. Всі негативні

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

наслідки потрібно виправити на занятті (або, за потреби, одразу після заняття на перерві). Наприклад, конфлікт, який виник через різні переконання учасників/учасниць, слід розв'язати або трансформувати на уроці.

Щоб перевірити заняття на екологічність, учитель/вчителька має поставити собі запитання (під час розроблення заняття і після його проведення): «Чи зможу я відпустити дітей на перерву, не хвилюючись про їхній стан і поведінку?». Якщо педагог/педагогиня занепокоєний/занепокоєна благополуччям дітей після уроку, такий урок не є екологічним.

Емоційна екологічність заняття: як її досягти?

Будь-яке заняття, а особливо з чутливої теми, викликає в учасників та учасниць різні емоції, і негативні також. Для того щоб заняття було екологічним з погляду емоційного благополуччя, потрібно дотримуватись кількох принципів:

1. Негативні емоції може викликати матеріал (точніше – події, описані в матеріалі), а не методики роботи з ним. У такому разі бажано, щоб методика роботи з матеріалом викликала позитивні емоції, зокрема довіру до інших учасників та учасниць.

2. Емоції не можуть бути метою уроку. Педагог/педагогиня не має намагатися викликати у дітей певні емоції, але може допомогти опрацювати емоції, що виникають, у такий спосіб формуючи інтерес¹⁰ і ціннісне ставлення до матеріалу.

3. Емоції, які виникають на занятті, потрібно опрацьовувати тут само, у крайньому разі – одразу після заняття.

4. Працюючи з емоційним матеріалом, важливо спиратися на емпатію, а не на співчуття (ці терміни часто помилково вживають як синоніми). Емпатія відрізняється від співчуття передусім тим, що людина розуміє і відчуває різницю між власними та чужими емоціями.

5. Учасники та учасниці не мають відчувати на занятті тривогу, страх, жах і безпорадність. Матеріал і методики роботи слід добирати так, щоб уникати цих почуттів. Якщо ж такі переживання виникають як природна реакція на трагічні історичні події, варто вжити заходів, щоб ці почуття були короткотривалими. Необхідно дати учасникам і учасницям можливість відреагувати, виразити ці стани, щоб не накопичувати їх усередині, щоб афекти¹¹ не перетворювались на стійкі почуття. Один із способів впоратися з емоціями – вираження їх через малюнок, текст, хмаринку слів, у певних ситуаціях – через рухи тіла.

6. Учень/учениця може відчувати лють, гнів, злість або сум під час уроку, однак ці емоції не мають виходити за межі заняття, педагог/педагогиня має допомогти учням та ученицям опрацювати ці емоції, перетворивши їх на ціннісне ставлення. Наприклад, природний гнів щодо винуватців геноциду наприкінці уроку перетворюється на ціннісне судження: «Такого не має повторитися ніколи, а винуватці повинні нести відповідальність згідно із законом».

Психологічна екологічність заняття: як її досягти?

Психологічне благополуччя на уроці пов'язане з Я-концепцією, ідентичністю людини та її самооцінкою. Я-концепція та ідентичність – пов'язані, хоча й не ідентичні, психологічні утворення. Для завдань нашого вступу ми не зважаємо на різницю між ними й визначаємо як систему уявлень людини про себе як про унікальну особистість і як про члена/членкиню різних груп, а також переживання свого існування як окремої істоти, яка залишається собою упродовж усього життя. Кажучи простіше, ідентичність – це відповідь на запитання «Хто я?».

Для кращого розуміння екологічності заняття з огляду на психологічне благополуччя варто розрізнити два види самооцінки людини: базову та поточну. Базова самооцінка – неусвідомлена

¹⁰ Тут інтерес – це стійка пізнавальна потреба або почуття, а не лише емоція.

¹¹ Афект – сильне, але короткочасне переживання, на відміну від більш тривалих і слабких емоцій і довготривалих та глибоких почуттів.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

глобальна оцінка себе, яка формується у ранньому віці. Це оцінка себе як гідної самоцінної особистості¹². Поточна самооцінка формується завдяки критиці й самокритиці під впливом успіхів і невдач та відображає змінну оцінку своїх «сьогоденних» досягнень. Екологічне заняття не має ставити під загрозу базову самооцінку учасника чи учасниці. Поточна самооцінка на уроці може як підвищуватись, так і знижуватись.

Для того щоб заняття було екологічним з огляду на психологічне благополуччя, потрібно дотримуватися кількох принципів:

1. Вчитель/вчителька не має ставити під сумнів уявлення дитини про себе як про гідну особистість, яка відповідає високим етичним стандартам. Не можна створювати ситуацію, за якої дитина змушена робити важкий моральний вибір¹³. Недопустимими є запитання «Як би ти вчинив/вчинила на місці [певної людини] або в [певній] ситуації?»; рольові ігри за мотивами реальних історичних подій, у яких учасникам та учасницям доводиться грати роль жертви, переслідувача або навіть спостерігача; вправи на психологічне занурення у ситуації, які становлять загрозу для людей.

2. Поточна самооцінка дитини на уроці може знижуватись, наприклад, якщо він/вона усвідомлює недостатню компетентність у певних питаннях. Таке зниження самооцінки може стати поштовхом до розвитку, а вчителю/вчительці важливо на уроці надати учням та ученицям відповідні інструменти.

3. На уроці можуть змінюватись ідентичності дитини. Формування нових ідентичностей є однією з цілей освіти загалом та окремих курсів зокрема (наприклад, формування ідентичності громадянина України). Однак жодна з ідентичностей дитини не має зазнавати на уроці атаки як «неправильна» або «така, що не існує»; діти не повинні відчувати небезпеки через власну ідентичність. Критикувати можна певні вислови, уявлення та думки дитини, але не її ідентичність. Зміни ідентичностей, поява нових або зникнення старих можуть відбуватися лише «зсередини» учасника/учасниці.

4. На занятті в жодному разі не може формуватись негативна ідентичність – тобто прийняття дитиною ідентичності, яка нею самою оцінюється негативно та/або є небажаною.

5. Ідентичності різних людей (а подекуди – різні ідентичності однієї людини) можуть суперечити одна одній або бути несумісними. Наприклад, різні релігійні ідентичності (й атеїзм) часто є несумісними. Конфлікт між людьми, побудований на несумісності їхніх ідентичностей, важко вирішити у межах заняття. Тому вчитель/вчителька, готуючи матеріали до уроку, має визначити, як саме буде трансформований цей конфлікт під час заняття, або відмовитися від матеріалу, який спричиняє такий конфлікт.

6. У будь-якому випадку учитель/вчителька не може нікого дискримінувати, виправдовувати та підтримувати дискримінацію або підбурювати до неї¹⁴.

Конфлікти: як підійти до них екологічно?

Учасники й учасниці освітніх заходів можуть мати різні погляди на історичні події, через що іноді виникають конфлікти. Це є нормальним явищем у демократичному суспільстві, побудованому на плюралізмі поглядів. Завдання вчителя/вчительки у такому випадку – трансформувати конфлікти та/або утримувати їх у певних рамках.

Для того щоб заняття було екологічним у разі конфлікту, необхідно дотримуватися таких принципів:

¹² Самооцінка може бути неадекватно завищеною або заниженою. Обидва ці випадки можуть призводити до психологічних проблем, однак робота з самооцінкою учнів і учениць виходить за межі компетентності вчителя/вчительки.

¹³ У житті такі ситуації траплятимуться, однак ставити людей у подібну ситуацію з навчальними цілями є неетичним.

¹⁴ Визначення дискримінації та список захищених ознак, за кожною з яких стоїть певна ідентичність, наведено у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17/print> (дата звернення: 23.05.2021).

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

1. Взаємодія має ґрунтуватися на основоположних правах людини, загальноприйнятих моральних нормах і наперед погоджених правилах. Учитель/вчителька може використати свою владу для того, щоб тримати дискусію у цих рамках.

2. Конфлікт може розгортатися навколо теми та матеріалу заняття, але не навколо ідентичностей учасників та учасниць, їхніх особистих якостей та ознак. Учні й учениці мають бути захищеними від атак на свою особистість. Педагог/педагогиня має утримувати конфлікт у рамках теми та матеріалу заняття.

3. Вчитель/вчителька має надати учасникам та учасницям форму для висловлення протилежних поглядів і запланувати подальшу роботу з конфліктом (дискусії, дебати, діалогові форми, симуляційні та рольові ігри, якщо доречно – картування конфлікту та інші подібні техніки тощо). Вчитель/вчителька має утримувати конфліктну взаємодію у рамках, запропонованих цими формами.

4. Вчитель/вчителька має стежити, щоб конфлікт був трансформований або вичерпаний на занятті й не мав продовження поза часовими межами уроку.

5. Завданням вчителя/вчительки у разі конфлікту є передусім збереження благополуччя кожної дитини, а не з'ясування того, хто має рацію.

Чутливі й контрверсійні теми та благополуччя сімейних відносин

Думки, оцінки та цінності, про які йдеться на занятті, можуть суперечити тому, що заведено у сім'ї учасника/учасниці. Знання, які дитина отримує на занятті, можуть заперечувати інформацію, яку вона отримує в сім'ї.

Вчитель/вчителька може виправити фактичні помилки, надаючи учаснику/учасниці знання, побудовані на встановлених фактах та обґрунтованих наукових теоріях, зберігаючи при цьому повагу до особистості дитини та членів її родини, від яких вона отримала помилкову інформацію¹⁵.

Якщо йдеться про думки, оціночні та ціннісні судження, вчитель/вчителька не має прямо заперечувати те, що прийнято у сім'ї учасників та учасниць. Він/вона може наводити альтернативні думки, давати інші оцінки та стверджувати інші цінності, але лише як альтернативні відповідно до прийнятого у демократичному вільному суспільстві плюралізму думок та цінностей. Право прийняти або відкинути ту чи ту думку, давати власну оцінку та дотримуватись певних цінностей належить самим учасникам та учасницям. Вчителю/вчительці не варто тлумачити думки, оцінки та цінності сімей учасників та учасниць як «неправильні» (або «правильні»), «застарілі» тощо. Неприпустимо навішувати ярлики на кшталт «сталініст», «ватник», «бандерівець» тощо на учнів, учениць та їхніх близьких.

Травма

Певні теми й матеріали можуть негативно вплинути на благополуччя дитини, оскільки актуалізують її переживання, пов'язані з психологічними травмами. Не заглиблюючись у проблеми психології та психіатрії, визначимо психологічну травму як **«психологічну шкоду, завдану сильним емоційним потрясінням»**¹⁶. Таке потрясіння, як правило, пов'язують із певною подією, яка спричинила сильний стрес.

У житті переважної більшості людей, і дітей також, трапляються події, які викликають

¹⁵ Особливо обережними потрібно бути у разі, якщо релігійні переконання учасника/учасниці та/або його/її сім'ї суперечать науковим даним.

¹⁶ Кордуэлл М. Психологія. А–Я: Словарь-справочник. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2000. С. 342.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

сильні негативні емоції. Не завжди наслідком є емоційне потрясіння, і, відповідно, не всі такі події травмують, це залежить від багатьох факторів: **«Травматичний досвід фільтрується через когнітивні та емоційні процеси, перш ніж його може бути оцінено як надзвичайну загрозу. Через індивідуальні відмінності у цьому процесі оцінки люди мають різний поріг травматизації»**¹⁷. Тобто травматичність події визначається емоційним відгуком на неї конкретної людини.

Темою уроків історії та інших гуманітарних дисциплін часто стають події, які призвели до колективних травм, тобто **«деструктивних, дисфункційних наслідків соціальних перетворень, які стосуються великих груп людей»**¹⁸. Такі травми трапляються у кожному суспільстві, обійти трагічні події у викладанні неможливо, адже вони є складовою людської історії. Важливо, щоб колективна травма не набула у конкретної людини втілення в особистій травмі. Про це треба пам'ятати, позаяк індивідуальна стійкість до травматизації у всіх є різною. Однак методично правильний та екологічний урок дає вчителю/вчительці опрацювати такі події з мінімальним ризиком.

Робота з наслідками психологічних травм виходить за межі компетентності вчителя/вчительки, а спрогнозувати, який матеріал є травматичним або (частіше) ретравматичним, адже він «повертає» учасника/учасницю до травми, досить важко. Втім, можна сформулювати кілька принципів, які допоможуть педагогам і педагогиням уникнути травматизації або ретравматизації.

1. Травматичними можуть бути теми, пов'язані з особистим або сімейним досвідом¹⁹ дитини, тобто якщо дитина або її рідні брали участь в описуваних подіях. Наприклад, у класі можуть бути: внутрішньо переміщені особи (ВПО)²⁰; діти учасників та учасниць збройних зіткнень та бойових дій; онуки та правнуки репресованих і тих, хто брав участь у репресіях; діти, близькі яких були по різні боки конфлікту, зокрема підтримували ту сторону, котра, як зараз вважають, діяла «неправильно», тощо. Вчителю/вчительці бажано знати, чи є у групі ті, кого описувані події стосуються особисто.

2. Для дітей, які нещодавно зазнали психологічної травми, травматичним може бути будь-який матеріал, який нагадуватиме про травматичну подію. Причому може йти мова не лише про суспільні події, а й про особисту або сімейну трагедію. Вчитель має знати, чи є у класі діти, які нещодавно перенесли психологічну травму.

3. Викладаючи теми, пов'язані з колективними травмами, важливо показати, як суспільство або група подолали або продовжують долати наслідки таких травм. Неприпустимо повертати дітей до травматичних подій через вправи, які потребують психологічного занурення в історичні події²¹: рольові ігри, театральні вправи, творчі (мистецькі) вправи, вправи на актуалізацію особистого травматичного досвіду учасників та учасниць тощо. Також обережно потрібно використовувати вправи із творами мистецтва: з одного боку, вони допомагають осмислити подію, викликаючи ефект катарсису й допомагаючи надати новий сенс пам'яті про подію, а з іншого – викликають занурення у ситуацію, ідентифікацію себе з персонажами і мають сильний емоційний вплив, що може бути травматичним.

4. Треба пам'ятати, що травматичність події залежить від особистого сприйняття. Якщо для людини певна подія не є травматичною, на відміну від інших осіб, це не свідчить про якісь негативні риси такої людини, наприклад, про її «жорстокість» або «емоційну черствість».

¹⁷ Фридман М. Дж. Посттравматическое стрессовое расстройство. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 1096 с.

¹⁸ Суший О. В. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6 (74). С. 18–32.

¹⁹ Йдеться не про віддалену сімейну історію, а про актуальний досвід конкретних членів сім'ї.

²⁰ Цей юридичний термін може викликати у тих, кого ним позначають, негативні емоції. Тож краще використовувати слово «переселенці» (але не «біженці», тому що це інша категорія людей).

²¹ Подібні вправи, що є певними формами психотерапії, можуть допомогти опрацювати індивідуальний та колективний травматичний досвід, однак це виходить далеко за межі компетентності педагога/педагогині й потребує спеціальної освіти та ґрунтовної підготовки.

2. Особливості викладання чутливих і контroversійних тем

5. Стикаючись із травматичними подіями, люди часто намагаються захиститися від їхнього впливу. Недоречні жарти, показний цинізм і жорстокість (на словах, а не в діях), подекуди – обвинувачення жертв (так званий віктімблеймінг, англ. victim blaming), безпідставне фантазування, уникнення обговорення теми або неучасть у вправах тощо, найімовірніше, є проявами захисту від травми. Отже, матеріал або методи роботи є травмонебезпечними, і вчителю/вчительці варто використовувати інші матеріали та методи або добре продумати свою відповідь на захисну реакцію дитини.

Мова ненависті – що це та як реагувати?

Учасники й учасниці подеколи використовують мову ненависті (мову ворожнечі, хейтспіч, англ. hate speech).

«Під терміном “мова ненависті” слід розуміти всі види висловлювань, які поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів» (Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № 97(20))²².

У цьому сенсі поняття «мова ненависті» поширюється на всі висловлювання, які спрямовані проти якоїсь однієї особи або якоїсь визначеної групи осіб²³. Найчастіше мову ненависті використовують щодо людей із певними захищеними ознаками, такими як «раса»²⁴ та етнічне (національне) походження; релігійні та інші світоглядні переконання; стать, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність; громадянство; політичні погляди тощо. В Україні мову ненависті також нерідко застосовують стосовно вихідців із різних регіонів, за мовними ознаками, за ознакою «внутрішньо переміщена особа» тощо.

Не кожне використання мови ненависті є виявом власне ворожнечі або ненависті. Важливою є мета, з якою вжито ті чи ті слова, – але кожна така ситуація потребує втручання педагога/педагогині.

У багатьох випадках діти та підлітки (а також дорослі) не усвідомлюють, що вдаються до мови ненависті, не знають про дискримінаційний характер таких висловлювань, використовуючи їх як «звичайну» лайку або просто як назву якогось об'єкта чи явища. В такому випадку метою втручання є роз'яснення значення і утвердження недопустимості вживання таких слів і надання інструменту для вираження власних думок без використання мови ворожнечі.

Якщо мову ненависті використовують як лайку²⁵, вчитель/вчителька має негайно зупинити того, хто говорить. Подальші слова вчителя/вчительки можуть бути такими:

²² Цит. за: Вебер Анн. Навчальний посібник з проблематики «мови ненависті» / пер. з англ. Східно-Європейського інституту розвитку ; за заг. ред. О. М. Павліченка. Київ : Тютюкін, 2010. С. 7–8. Документ на офіційному сайті Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093#Text (дата звернення: 24.06.2021). Неофіційний переклад українською: <https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-97-20-pro-naklepnytski-vyslovlyuvannya/> (дата звернення: 24.06.2021).

²³ Там само. С. 8.

²⁴ Слово «раса» подано в лапках через те, що рас як біологічних сутностей не існує, цей термін використовують для соціальної класифікації людей залежно від ознак їхньої зовнішності, часто – для необґрунтовано різного поводження з ними, тобто для дискримінації.

²⁵ Зверніть увагу: тут ідеться не про будь-яку лайку, а лише про ту, яка містить мову ворожнечі. Реакція на інші лайливі слова може бути іншою.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

«Прошу, не лайся! Крім того, ти вжив/вжила слово, яке принижує певних людей. Будь ласка, не використовуй його, навіть якщо ти “на емоціях” і хочеш вилятися. Дякую».

Якщо до мови ненависті вдаються, щоб позначити що-небудь, вчитель/вчителька має негайно зупинити того, хто говорить. Подальші слова вчителя/вчительки можуть бути такими:

«Щойно було використано некоректне та принизливе слово [не потрібно повторювати слово!]. Ймовірно, ви не знали цього, але правильно казати [вчитель/вчителька називає коректне слово]. І відтепер я прошу вас використовувати саме це слово – воно коректне, не принижує і не ображає нікого».

Якщо ж мову ненависті використано справді з метою принизити людину або групу людей за якою-небудь захищеною ознакою, для вираження власних ксенофобських (расистських, антисемітських, гомофобних тощо) переконань, метою втручання вчителя/вчительки є не лише пояснення ситуації, а й демонстрування недопустимості дискримінації, ствердження цінностей прав людини та демократичного суспільства.

Вчитель/вчителька має негайно зупинити того, хто говорить. Подальша реакція вчителя/вчительки може бути такою:

«Щойно прозвучало принизливе для [коректно назвати групу людей, проти яких було використано мову ворожнечі, або їхню захищену ознаку] твердження. Його навіть можна сприйняти як вияв ненависті, хоча, думаю, такої мети у вас не було. Я розумію, що це поширена думка, але вона є хибною, принижує і дискримінує людей. Я хочу, щоб у нашому класі справедливо та без упереджень ставились до [коректно назвати людей з ознакою]».

Відтак можна приділити частину уроку розгляду висловлених стереотипів або упереджень, якщо є потреба і можливість.

Реагуючи на мову ворожнечі, вчителю/вчительці важливо уникати засудження тієї особи, яка її використала, зважаючи на те, що дитина зробила це помилково, без бажання образити кого-небудь. Важливо дати зрозуміти дитині, що вчитель вважає її достойною і справедливою людиною, яка не принижуватиме й не ображатиме інших, але може просто помилитись. Цього принципу варто дотримуватись, навіть якщо у вчителя/вчительки є підстави думати, що дитина справді свідомо висловлювала ксенофобські ідеї²⁶.

Особливості сприйняття чутливих тем підлітками. Психологічні рекомендації педагогам/педагогиням

Анна Ленчовська

Сучасні нейробіологічні дослідження зафіксували динамічні зміни, які відбуваються у мозку підлітків. У цей період життя мозок особливо чутливий до впливів середовища, є великі можливості у сфері навчання та творчості. Активно розвиваються структури мозку, які відповідають за абстрактно-логічне мислення, формування понять і категоризацію явищ. Продовжує формуватися **префронтальний кортекс** – ділянка мозку, яка відповідає за

²⁶ У виняткових випадках у групі може трапитися переконаний активний ксенофоб. Така ситуація потребує спеціального комплексного підходу, який виходить за рамки заняття і не є темою цього посібника. Однак учителю/вчительці все одно необхідно реагувати на мову ворожнечі, хоча б просто не допускати та переривати такі висловлювання.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

багатовимірний аналіз ситуації, її наслідків, зокрема етичних, за здатність приймати точку зору іншої людини та коригувати свою поведінку. Остаточно ця ділянка сформується у віці 20–22 роки і допомагатиме дорослим утримуватися від ризикованих учинків. Її формуванню сприяють завдання з аналізу інформації, порівняння різних перспектив, моделювання способів вирішення ситуації. У процесі навчання старші підлітки (13–17 років) можуть демонструвати високий рівень когнітивного аналізу та здатність до прогнозування, проте в реальному житті їхні вчинки можуть бути ризикованими, а емоції – спонтанними та вибуховими.

У підлітковому віці афективні (емоційні) структури домінують над когнітивними. Імпульсивні й ризиковані вчинки підлітки часто здійснюють спільно з ровесниками, а наодинці на таке не наважились би. Такий вплив на мозок, що розвивається, здійснює лімбічна система, відповідальна за почуття та поведінку.

Сумніви щодо зрозумілих і прийнятих раніше речей, понять, стосунків спонукають до пошуку нових життєвих орієнтирів щодо свого місця у світі. Усталені раніше способи прояву себе підлітки вважають неефективними і навіть неприйнятними. Водночас у цьому віці формуються нові смисли та цінності.

Слова ровесників важать набагато більше, ніж сказане вчителями/вчительками або батьками. Підліток уже не дитина, яка вірить дорослому лише тому, що той – старший і більший. Потрібні щирість, повага, іноді – здатність промовчати, а іноді – чесно відповісти на запитання підлітка. Також має бути приклад власної поведінки: наприклад, у проектній роботі та шкільному самоуправлінні дорослі повинні не приймати рішення за підлітків, а допомагати їм самоорганізуватися і довіряти їхнім рішенням. Цей процес доволі повільний, але дає сталі результати.

У підлітковому віці важливо навчитися розпізнавати власні емоції та формувати вміння шукати форму їх вираження. Правильно розпізнані емоції допомагають оцінити, наскільки та чи та ситуація для нас комфортна та безпечна, дають можливість розуміти себе та свої потреби. Саме тому потрібно враховувати роботу з емоціями під час вивчення чутливих тем.

Ми не можемо знати всіх ідентичностей дітей, тому під час дискусій можемо зачепити якусь із вразливих: майнову, релігійну, гендерну тощо. У класі можуть бути діти, чиї дідусі служили в Афганістані, чиї батьки брали участь в АТО, або діти, які постраждали від збройного конфлікту. Під час уроку з дотичної теми вони можуть або дуже емоційно відреагувати (плач), або «заморозитись» (загальмована реакція, втрата уважності), або відреагувати бравадою (сміх, цинізм, сарказм). Це захисні реакції психіки, а не прояви зневаги та цинізму. Травма позбавляє людину почуття контролю над собою.

«Ніхто не може “вилікувати” війну, смерть близької людини, зґвалтування чи інші жахливі події, не можна змінити те, що сталося тоді. Проте можна зцілити наслідки травми у тілі та душі: гнітюче відчуття у грудях, яке можна назвати тривогою, страх втратити контроль, постійну готовність до зустрічі з загрозою, ненависть до себе. Можна розвіяти туман, який заважає зосередитись на поточних завданнях і повною мірою брати участь у своєму житті, відновити здатність відкритися іншій людині» (Бессел ван дер Колк, нідерландський фахівець із терапії травми)²⁷.

²⁷ Ван дер Колк Бессел. Тело помнит все: какую роль психологическая травма играет в жизни человека и какие техники помогают ее преодолеть. Киев : Бомбора, 2020. 461 с.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

Дослідження Бессела ван дер Колка демонструють, що у школах, де вчать розпізнавати свої емоції, учні й учениці проявляють менше агресії і менше закриваються від інших, починають краще співпрацювати, успішність зростає, менше проблем із дефіцитом уваги та гіперактивністю, підлітки починають краще спати.

Підліткам, які пережили травматичний досвід, потрібно:

- 1) знайти спосіб заспокоюватися і концентруватися;
- 2) навчитися зберігати спокій, незважаючи на образи, звуки чи думки, які нагадують про травматичні випадки минулого;
- 3) знайти спосіб жити в теперішньому, мріяти і планувати своє майбутнє повноцінним, наскільки це можливо.

Почуття захищеності поруч з іншими людьми – дуже важливий фактор психічного здоров'я. Це можливість довіряти світу, проявляти себе та реалізовувати власний потенціал. Дуже важливу роль у вихованні здатності до довіри собі та світові відіграє школа. Саме тут можливо і вкрай потрібно розвивати навички співпраці, взаємодії, щоб діти вміли слухати інших і знали, що їхній голос буде почуто, вміли сприймати інших людей і відчували впевненість у своїх силах.

Фокусом уваги педагогів і педагогинь має бути створення атмосфери з чотирьох складових: **безпека, передбачуваність, визнання і розуміння.**

У багатьох учнів та учениць ніколи не було можливості успішно виражати свої почуття і думки словами, бо дорослі довкола часто кричать, командують, не звертають уваги та не бажають чути. Школа може стати місцем, де можна навчитися по-новому розмовляти про почуття, виражати очікування та просити про допомогу.

Що варто зробити учителю/вчительці у разі вразливої реакції учня/учениці на те, що відбувається у класі або поза його межами:

1. Описати стан підлітка словами «Я бачу, що ти дуже засмутився/засмутилася».
2. Заспокоїти та «заземлити» учня/ученицю. Дати склянку води. Нагадати, що ви перебуваєте на мирній території, у школі. Запропонувати подихати, відчутти, як ноги стоять на підлозі, як він/вона сидить на стільці²⁸. Також можна запропонувати посидіти, слухаючи музику в навушниках, помалювати.
3. Дати можливість вибору: «Ти б хотів/хотіла побути наодинці чи трохи посидіти зі мною?».
4. Допомогти підлітку підібрати слова, щоб описати свої почуття.

Щоб підліток міг заспокоїтися і почати себе контролювати, у мозку мають активуватися ділянки, які реєструють внутрішні відчуття.

Коли підліток буде готовий повернутися до розмови, можна йому запропонувати розповісти про свій стан тому, кому він довіряє, або ж намалювати, зліпити з глини свої переживання, записати їх на папері.

Може знадобитися досить довгий час, перш ніж підліток навчиться розуміти, де він або вона може спокійно говорити правду (тому що не скрізь це безпечно), але дітям, як і дорослим, для зцілення від травми потрібно описати свої переживання. Це може статись в індивідуальній конфіденційній розмові між вами та підлітком або у довірливому колі ровесників. З однокласниками та однокласницями це часто непросто. Тому пропонуйте такому підлітку ділитися лише настільки, наскільки їй чи йому комфортно у цей момент. Можна розповісти

²⁸ Див. вправи для заземлення наприкінці цього тексту.

2. Особливості викладання чутливих і контрверсійних тем

або намалювати свій емоційний стан, але не потрібно ще раз занурюватися в особистий травматичний досвід. Спорт, колективний ритм і спів, танці в колі, театр сприяють розвитку почуття належності та спільності.

Вправи для «заземлення», у разі сильних емоцій²⁹

Зверніться до учня чи учениці:

1. Подумайте про сьогодні.
2. Нагадайте собі, яке сьогодні число, день тижня, місяць, рік, котра година дня і де ви зараз перебуваєте.
3. Нагадайте собі, що ви зараз саме у цьому моменті, не у минулому, ви зараз у безпеці.
4. Зауважте, яка пора року зараз за вікном, погляньте, як виглядає небосхил.
5. Назвіть адресу, де ви зараз перебуваєте.

Дихальні вправи для «заземлення», які можна використовувати і у разі панічних атак

Інструкція 1

Глибоко дихайте: покладіть одну руку на живіт, а іншу на груди. Вдихайте повільно і глибоко повітря животом так, щоб рука на животі піднімалася, неначе ви наповнюєте кульку або м'яч повітрям. Намагайтеся, щоби рука на грудях не ворухилася, дихайте лише животом. Повільно видихайте, відчуваючи, як рука на животі повільно опускається, немовби кулька або м'яч здуваються.

Інструкція 2

Дихання з лічбою 4–7–8: повільно вдихайте, рахуючи до чотирьох. Затримайте дихання на сім секунд, потім повільно і м'яко упродовж восьми секунд видихайте. Повторіть стільки разів, скільки вам комфортно. В кожного свій розмір тіла і об'єм легенів, тож якщо комбінація 4–7–8 вам не підходить, ви можете виконувати ці вправи у зручних для вас діапазонах.

Техніка заземлення не позбавить від небажаних емоцій і не дасть змогу повністю абстрагуватися від поточних переживань. Вона призначена для того, щоб з'явився ресурс перебути певні ситуації та емоції, залишаючись у теперішньому часі і присутнім у своєму тілі, отримати новий досвід підтримки.

Для подолання негативного досвіду може бути ефективним розвиток життєзарадності³⁰ підлітків. У цьому допоможе педагогічний прийом «видиме мислення», що спирається на когнітивні навички розуміння, пошуку контексту та допитливість як властивість саме мислення і ставлення до світу. Використання таких технік може суттєво допомогти під час роботи з історичним матеріалом, що містить травматичний досвід інших або може спричинити травматичний досвід читачів і читачок. Один із методів видимого мислення має назву «**Дивись. Міркуй. Відкривай**»³¹.

²⁹ Більше вправ можна знайти у цій добірці: <https://www.sens.lviv.ua/2020/03/pidbirka-dlya-stabilizatsiyi-emotsijnogo-stanu/> (дата звернення: 30.07.2021).

³⁰ Життєзарадність (англ. resilience) – здатність адаптуватися та ефективно взаємодіяти в умовах зростання вимог непередбачуваних і невизначених середовищ, неоднозначності сигналів і складності контекстів.

³¹ Докладніше про видиме мислення, зокрема про варіанти використання методичних прийомів, див.: <https://www.storiesthatmove.org/uk/vidime-mislennja/> (дата звернення: 30.07.2021).

Приклад використання у роботі з усноісторичним джерелом

Після прочитання фрагмента листа свідка історичних подій учнів та учениць просять записати:

- а) їхні почуття (Які почуття викликає у вас цей текст?);
- б) те, що вони прочитали/почули (Про що йдеться у листі? Чи є в листі інформація, яка дає змогу зрозуміти час, обставини і місце, де лист був написаний, і кому адресований?);
- в) їхні гіпотези (Хто автор листа? Скільки років автору? Що можна сказати про обставини, в які потрапив автор? З якою метою автор пише цей лист? На підставі чого ви робите такі висновки?);
- г) запитання, які постають після прочитання.

Цей прийом поєднує уважну спостережливість із природньою допитливістю учнів. Учні та учениці діляться своїми спостереженнями, а потім запитаннями.

Розглянуті вище прийоми роботи з текстами і візуальними матеріалами дають змогу створити певну дистанцію між безпосереднім змістом джерел і особистим досвідом підлітка, допомогти «стати над ситуацією», а дружня робота у групах сприяє формуванню почуття належності. Коли учні й учениці разом працюють над дослідницьким завданням, вони мають домовитись про правила та можливі компроміси, концентрувати увагу на справі «тут і зараз». Під час роботи може виникати напруга – не лише від сприйняття змісту, а й від розподілення й персоніфікації зусиль, адже підлітки хочуть добре виконати завдання, для цього їм потрібна злагоджена робота. Вони відчують себе причетними, знають, що від них залежить частина успіху команди, що їх поважає учитель/вчителька та однолітки, – всі ці почуття протилежні вразливості, безпорадності й самотності, стану психологічної травми.

3

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ОСВІТНІХ ЗАХОДІВ

Частина 1. Революційні зміни та їх сприйняття суспільством

Ця підбірка методичних розробок учителів – учасників і учасниць проекту – присвячена значущим і драматичним подіям новітньої історії України – від розпаду Радянського Союзу, який стався не одномоментно, а тривав упродовж другої половини 1980-х, – до Революції гідності 2013–2014 років. Між цими датами – Революція на граніті 1990 року та Помаранчева революція 2004 року. Студентські виступи 1990 року хронологічно належать до періоду існування СРСР, однак показують якісну трансформацію суспільства під впливом політики «перебудови» та загальної лібералізації радянського політичного життя. Подані сценарії уроків є **авторським баченням** того, як доцільно говорити про окреслені теми на уроках чи позаурочних заходах зі старшими підлітками. Читачі й читачки цього посібника можуть використати наведені методичні рекомендації повністю або частково, як приклад підходів і підібраних авторами й авторками текстових і візуальних джерел. Потрібно зауважити, що контрверсійність і чутливість запропонованих у цій частині тем є різною. Це пов'язано із різною віддаленістю у часі подій від сучасних старшокласників і старшокласниць та їхніх близьких, а також тим, що драматичність суспільних настроїв і дій наростала від 1990 до 2014 року, що сприяє певному емоційному «затиранню» у суспільній пам'яті раніших подій.

Вчитель/вчителька має бути дуже уважним/уважною і не транслювати й не нав'язувати своє ставлення до періоду. Безумовно, він/вона має право висловлювати власну думку, однак це має бути один із поглядів у низці інших джерел інформації, поданий на уроці як, наприклад, коротка розповідь. Потрібно пам'ятати, що ставлення дорослих і ставлення підлітків до тих чи тих тем також є різним за насиченістю, особистою залученістю та її відчуттям, розумінням контексту та рівнем розуміння історичних обставин, що супроводжували українське суспільство упродовж останніх тридцяти років.

Також варто брати до уваги, що матеріалів у вільному доступі щодо усіх трьох революцій є достатньо, і роль учителя/вчительки полягає у коректному їх використанні та постановленні ключових запитань, відповідь на які дасть змогу молодим людям уникнути стереотипізації сприйняття значущих подій і усвідомити свій зв'язок із минулим українського суспільства.

ТЕМА 1

РАДЯНСЬКА ПОВСЯКДЕННІСТЬ. ЧОМУ ОДНІ ТУЖАТЬ, А ІНШІ ПРОКЛИНАЮТЬ

Авторки:

Юлія Варламова, вчителька історії Петропавлівського ліцею
№ 2 Петропавлівської селищної ради Дніпропетровської
області

Валентина Чирва, вчителька історії комунального закладу
«Гімназія № 12» Кам'янської міської ради Дніпропетровської
області

Тетяна Гущук, вчителька історії навчально-виховного
комплексу «Оженинська загальноосвітня школа I–III
ступенів (ліцей) – дитячий навчальний заклад» імені Тараса
Григоровича Шевченка Острозької міської територіальної
громади Рівненського району Рівненської області

■ Чим пояснити різне ставлення до радянського способу життя у наш час?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Матеріали запропонованої теми мають на меті пояснити учням і ученицям деякі причини різного ставлення до радянської спадщини в українському суспільстві, особливо серед людей старшого віку, що часом провокує конфлікти поколінь і спрощене та стереотипізоване сприйняття минулого. Важливо, щоб заняття не формувало однієї, «єдино правильної» оцінки, а сприяло розумінню комплексності і складності минулого та його відображення у колективній історичній пам'яті.

Розробка стане у пригоді для опанування теми з історії України в 11 класі «Україна в період загострення кризи радянської системи», а саме вивчення повсякденного життя.

Заняття складається з двох частин, які за потреби можна скоротити та об'єднати в один урок. У такому випадку вчитель/вчителька має продумати мету та очікувані освітні результати, ретельно відібрати джерела та завдання до них, щоб не було порушено цілісність та баланс історичної інформації. Важливо розуміти рівень знань учнів та учениць про радянське суспільство загалом, відсилати, якщо буде треба, до їхніх знань та уявлень про радянську дійсність 1930–1960 років, яка була різною як за побутовими аспектами, так і за суспільною атмосферою.

Першу частину заняття сфокусовано на актуалізації знань учнів та учениць про епоху СРСР і зануренні в ті часи за допомогою різноманітної джерельної бази, розумінні учнями й ученицями особливостей радянського способу життя з усіма його позитивними та негативними моментами завдяки аналізу та обговоренню запропонованих матеріалів та джерел і представлення свого бачення «радянської картинки». Вчитель/вчителька має упевнитися під час роботи груп, що учні й учениці розуміють усі слова, які вжито у спогадах або сучасних текстах, а також відмінність між фотографією ХХ століття та сучасними технічними можливостями миттєвих зображень. Потрібно звертати увагу на бібліографічні посилання та пояснення до кожного джерела; це не лише прищеплює повагу до авторського права, а й часом надає необхідну контекстну інформацію.

Друга частина заняття має сприяти усвідомленому узагальненню та розумінню різниці між впливом повсякденного власного досвіду чи картини світу, переданої близькими, і колективною історичною пам'яттю, що формується завдяки суспільним дискусіям, культурним продуктам, науковим розвідкам. Бажано, щоб учні й учениці не виносили категоричних тверджень, а отримали мотивацію ставити запитання про довколишній світ, зокрема про те, як минуле впливає на майбутнє.

За наявності навчального часу можна організувати проєкт «**Що про повсякдення сучасного українського суспільства можна буде зрозуміти через тридцять-сорок років?**» – з метою створення колекції джерел, які приблизно збігаються за рубриками блоків матеріалів для учнів і учениць.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати різницю у сприйнятті повсякденного життя в СРСР та виявляти причини проявів ностальгії старшого покоління за радянськими часами;
- 2) сформувати власну позицію щодо «позитивного» та «негативного» досвіду повсякденного життя в епоху соціалізму;
- 3) удосконалити навички аналізу історичних джерел різних типів та поглибити власну історичну й інформаційну компетентність;
- 4) удосконалити навички групової взаємодії в освітньому процесі.

Форма проведення заняття:

урок, практичне заняття у курсі «Історія України» та інтегрованому курсі «Україна і світ», 11 клас (тема 4 «Україна в період загострення кризи радянської системи», тема 5 «Розпад СРСР і проголошення незалежності України») або позаурочний захід (засідання історичного гуртка, захід із розвитку медіаграмотності тощо).

Матеріали:

- 1) мультимедійна дошка, комп'ютер;
 - 2) валіза з речами або її імітація у вигляді малюнка;
 - 3) фломастери, стікери;
 - 4) набір роздрукованих групових завдань і комплектів джерел.
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Частина 1

Крок 1 (до 5–7 хвилин)

Мотиваційна вправа та актуалізація наявних знань

Якщо буде така можливість, розмістіть на столі (або виведіть на екран відповідний малюнок) невелику валізу (приміром, портфель-«дипломат») із речами чи їх зображеннями, що символізують радянську повсякденність: червоний піонерський галстук, комсомольський значок, старий екземпляр газети «Правда» чи іншої центральної або республіканської радянської газети або журналу періоду 1960–1985 років, зразки радянських грошових купюр тощо.

Запропонуйте учням та ученицям ознайомитися зі вмістом валізи й дати відповіді на запитання:

- Як ви гадаєте, що це за речі?

- Кому вони могли належати?
- У який час та в якій країні вони могли бути створені та навіщо?

Ймовірно, що учні й учениці впізнають символи радянської епохи та дадуть відповідь, що це атрибути життя в СРСР.

Запропонуйте записати список понять-асоціацій або намалювати асоціативний куш до слова «СРСР». Доцільніше робити це під час фронтальної бесіди із застосуванням елементів методу «мозковий штурм».

Залежно від рівня та глибини попередніх знань учні й учениці можуть надати такий перелік: **радянська влада, комуністична партія, ідеологія, дефіцит, черги, планова економіка, соціалізм, Брежнєв, Хрущов, зрівнялівка, раціоналізатор** тощо.

Збережіть цей список або малюнок асоціативного куща, щоб повернутися до нього наприкінці заняття.

Повідомте тему та ключове запитання заняття.

Крок 2 (до 5 хвилин)

Проведіть мінілекцію або попросіть учнів та учениць нагадати про те, що вони знають про радянське суспільство й особливості повсякденного життя в СРСР. За потреби корегуйте загальну розповідь. Доцільно використати настінну адміністративну карту СРСР із територіями республік, запропонувати атлас або вивести карту на екран⁵².

Радянський Союз (офіційна назва – Союз Радянських Соціалістичних Республік, столиця – місто Москва) був федеративною соціалістичною державою у північній частині Євразії, найбільшою за площею країною світу, що існувала з 1922 до 1991 року. Формально це було об'єднання п'ятнадцяти національних радянських республік на добровільній та рівноправній основі, і в цьому полягала найбільша, фундаментальна суперечливість держави. У СРСР влада більшовиків повторила зусилля Російської імперії і силоміць змішала різні народи, наприклад, естонців і таджиків, українців і калмиків. Це країна однопартійної диктатури (КПРС) із високим ступенем централізації влади та плановою економікою, яка була настільки неефективною, що не могла прогодувати власний народ. Радянський Союз був імперією, де у великий клубок було сплетено всі його політичні, соціальні, економічні та духовні суперечності. Це була «демократична», згідно з Конституцією, країна, в якій існували цензура та політичні репресії; свобода совісті і релігійні обмеження; «розвинена економіка» і постійний дефіцит; безкоштовне житло і багаторічна черга на нього; почесна служба в лавах армії, «дідівщина» і можливість воювати у різних частинах світу без визнання та соціальних гарантій і бути вбитим в Афганістані чи країнах Африки. Наприкінці 1980-х років цей комплекс суперечностей, посилений програшем у холодній війні, і став причиною розпаду країни.

Крок 3 (до 25 хвилин)

Об'єднайте учнів та учениць у малі групи (чотири або вісім) і роздайте заздалегідь підготовлені та роздруковані комплекти (блоки) джерел «Повсякденне життя і побут», «Освіта», «Робота і дозвілля», «Подорожі». За потреби матеріали блоків 3 і 4 можна об'єднати. Джерела у матеріалах для учнів та учениць мають наскрізну нумерацію, щоб учителю/вчительці було легше розуміти, щодо якого з них в учнів та учениць постають запитання.

Щоб розуміти контекст історичних джерел і допомогти у цьому дітям, учителям/вчительці варто заздалегідь ознайомитися з публікаціями, згаданими у посторінкових виносках.

⁵² Наприклад: <https://geomap.com.ua/uk-wh11/1308.html#gid=maps&pid=2> (дата звернення: 16.09.2021).

Запропонуйте протягом 12–15 хвилин проаналізувати отримані історичні джерела згідно із загальними рекомендаціями щодо їх аналізу і переліком спеціальних запитань для аналізу конкретного джерела. Зверніть увагу на те, що діти отримують різні матеріали, які створюють суперечливе враження, і завдання вчителя/вчительки – бути модератором під час роботи кожної групи та під час загального обговорення результатів аналізу джерел.

Щоб підсумувати роботу з комплектом джерел, попросіть учнів та учениць підготувати постер або ментальну карту. Для цього вони мають створити перелік ключових слів/понять, які відображають тему. За потреби учні й учениці можуть долучити базові знання, отримані раніше. Під час роботи у групах і підготовки результатів раз по раз звертайте увагу на тему заняття та ключове запитання. Заохочуйте учнів та учениць під час презентації намагатися на нього відповідати.

Організуйте представлення групової роботи (до 10–12 хвилин).

У випадку проведення **Частина 2** заняття перед кроком 4 можна працювати за такою схемою.

Крок 3.1

Дайте більше часу на роботу з блоками джерел і перенесіть презентацію результатів на наступний урок.

Після розлогого обговорення результатів аналізу запропонованих джерел поверніть учнів та учениць до теми заняття, запропонуйте відповіді на ключове запитання та пояснити назву теми.

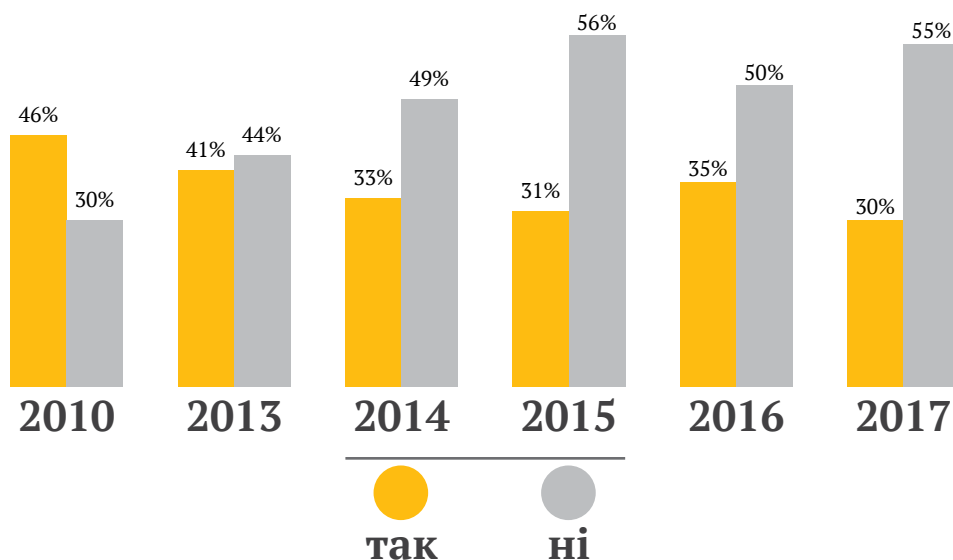

Крок 3.2 (до 10–12 хвилин)

Запропонуйте учням та ученицям розглянути діаграму про ставлення жителів України до розпаду СРСР. Можна її вивести на екран або роздрукувати і роздати групам³³. Діти мають проаналізувати та висловити свої думки.

Чи жалкуєте Ви про розпад Радянського Союзу? Результати соціологічного опитування

³³ Серєда Євген. Ностальгія за Радянським Союзом. Чому «ковбаса була смачніша» в СРСР? *Українська правда*. 29.07.2019. URL: <https://www.ppravda.com.ua/articles/2019/07/29/7217828/> (дата звернення: 16.09.2021).

Запропонуйте учням та ученицям відповісти на такі запитання:

- Порівняйте кількість прихильників та противників СРСР.
- Як змінювався цей показник за роками?
- Зробіть припущення, чому відбулися ці зміни у ставленнях українців. Яку роль у зміні динаміки ставлення відіграла агресія Російської Федерації проти України, яка розпочалася у 2014 році?
- Як на ставлення до СРСР впливали і впливають розуміння суті політичного режиму та досвід власного повсякденного життя? Чому повсякденний досвід часом стає впливовішим за розуміння історичного портрета епохи?

Крок 3.3 (до 10 хвилин)

Поверніться до переліку слів асоціацій чи асоціативного куща, який учні й учениці склали на початку вивчення теми. Запропонуйте до переліку слів додати ті поняття, які розширили, поглибили розуміння радянського повсякдення у СРСР. Нагадайте, що ви розглядали питання саме повсякденного життя, а не реалії політичних переслідувань чи основ планово-адміністративної економіки.

Проведіть загальне обговорення:

- Чи змінилися ваші уявлення про цю країну?

Крок 4 (до 10 хвилин)

Проведіть рефлексію роботи за методом «бортовий журнал».

Попросіть заповнити в зошитах таблицку:

**Що нового і незвичного я дізнався/
дізналася з цієї теми:**

Які нові запитання у мене постали:

Запропонуйте на вибір озвучити кілька тверджень із першого стовпчика та записати на дошку чи аркуш паперу запитання з другого стовпчика. Якщо заплановано проведення частини 2 уроку, то потрібно зберегти ці запитання і повернутися до них наприкінці повної версії заняття. У разі проведення уроку лише на основі частини 2, зверніть увагу на те, що ці запитання мають стати стимулом для самостійної пошукової роботи.

Матеріали для учнів та учениць

Блок 1. Повсякденне життя в СРСР

Джерело 1. Фотографія Юрія Роста «Свинарки»⁵⁴. Надруковано в журналі «Україна» за 1986 рік

Свинарки.
Фото: Юрій Рост

- Які думки й почуття викликає у вас ця фотографія? Чому?
- Хто зображений на світлині? Чим ці жінки займаються?
- Як ви вважаєте, чому відомий радянський фотограф Юрій Рост зробив цей знімок? Яка була його мета? Чому ви так думаєте?
- Що могли відчувати героїні фотографії? Які почуття можна побачити на світлині?

Джерело 2. Візит французького будинку моди Christian Dior до СРСР у 1959 році. Прогулянка моделей вулицями радянського міста⁵⁵

1959 р. Модель іде вулицями радянського міста

⁵⁴ URL: <http://www.rewizor.ru/museums-exhibitions/photos/vystavka-ludi-uriya-rosta/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁵⁵ URL: https://cdn.the-village.ru/the-village.ru/post_image-image/dSRyxWylgzaZZOu4uLf2Pg-wide.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

- Яка ситуація стала предметом уваги фотографа?
- Чи можна визначити, чому жінка у червоній сукні привернула увагу людей довкола?

Поясніть свої міркування.

- Чи була ситуація, яку зафіксував фотограф, типовою? Чому?
- Чим відрізняються жінки у кадрі? Які емоції можна побачити на їхніх обличчях? Чи можна передбачити таку вуличну сценку у наш час та у будь-якій іншій країні? Поясніть свої думки.

Джерело 3. Мовою цифр. Порівняльна таблиця цін і купівельної спроможності громадян СРСР і України (1976 і 2013 роки відповідно)³⁶

Товари та послуги	Ціни		Одиниць на зарплату		Одиниць на пенсію		Зміна купівельної спроможності	
	СРСР	Україна	СРСР	Україна	СРСР	Україна	зарплати	пенсії
Продукти харчування								
Хліб (білий батон)	0,13	3,8	992	891	365	388	-10%	+6%
Масло, 1кг	3,40	63,0	38	54	14	23	+41%	+67%
Сир російський, 1 кг	3,00	73,1	43	46	16	20	7%	+27%
Ковбаса (лікарська), 1 кг	2,30	56,9	56	59	21	26	+6%	+25%
Курка, 1 кг	1,90	23,0	68	147	25	64	+116%	+156%
Свинина, 1 кг	2,00	50,0	65	68	24	29	+5%	+24%
Телятина, 1 кг	3,00	66,0	43	51	16	22	+19%	+41%
Молоко, 1 л	0,26	8,2	496	411	183	179	-17%	-2%
Сметана, 1л	1,00	18,9	129	179	48	78	+39%	+64%
Кефір, 1 л	0,60	8,5	215	396	79	173	+84%	+118%
Майонез, 1л	1,88	22,9	69	148	25	64	+115%	+155%
Яйця, 10 шт.	1,30	10,0	99	337	37	147	+239%	+301%
Цукор, 1 кг	0,90	7,4	143	454	53	198	+217%	+274%
Олія, 1 л	3,65	22,1	35	153	13	67	+333%	+412%
Картопля, 1 кг	0,10	3,9	1290	868	475	378	-33%	-20%
Рис, 1 кг	0,40	11,5	323	295	119	128	-9%	+8%

Таблиця цін за 1976 та 2013 рр.

• Ознайомтеся з цінами на основні продукти харчування в СРСР та в Україні. Наскільки вони змінилися? Чим це можна пояснити?

- Яку інформацію про купівельну спроможність населення можна отримати з таблиці?
- Які припущення можна висловити про стан економіки та добробуту населення з даних таблиці?

Джерело 4. Погляд сучасника³⁷

У Москві і Ленінграді (суч. Санкт-Петербург) дійсно були продукти на вибір (і дуже дешеві), а у тій самій Москві – й імпорتنі речі (за якими необхідно було вистояти півдня, а то й більше). Але водночас по Москві бродили люди з глибинки з величезними рюкзаками і торбами, котрі вистоювали черги в гастрономах, аби закупити дефіцитних продуктів для себе, своїх родичів і сусідів. Москвичі дуже любили анекдот: «Що це – довге, зелене і пахне ковбасою?». Відповідь була однозначною: «Електричка з Калуги».

Радянська влада ніби грала з підкореними нею народами у дитячу народну гру. Все найкраще завозилося до Москви. А потім кур'ери з глибинки, люди, котрі їхали у відрядження до Москви, і ті, хто міг відпроситися нелегально у начальства на декілька днів, намагалися там

³⁶ Макар Володимир, Заблоцький Мар'ян. СРСР та Україна: де жити краще. *Економічна правда*, 18.09.2013.

URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2013/09/18/395175/> (дата звернення: 16.09.2021);

таблиця: <https://eimg.pravda.com/files/7/f/7f2e014-1.jpg> (дата звернення: 16.09.2021).

³⁷ Каспрук Віктор. Міфи про щасливе життя в СРСР – гальмо для українського майбутнього. *Радіо «Свобода»*, 07.10.2012.

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24729169.html> (дата звернення: 16.09.2021).

отоварити гроші, котрі у їхньому регіоні мали купівельну спроможність пустих кольорових фантиків.

Якщо ж говорити про Київ, то у 1979 році взагалі зняли 1 категорію постачання, і навіть про цитрусові, фініки та інші дефіцитні товари та продукти можна було лише згадувати.

Пригадується ще й інше. Подорожуючи з друзями в 1981 році на велосипеді з Києва до Криму, десь в глибинці Черкаської області намагалися купити хліб. На що продавець у сільпо (мережа магазинів, які обслуговували села. – *Ред.*) зажурено сказала, що хліба не завозили вже три дні. Однак в асортименті магазину були підталі карамелі-подушечки, тюлька з душком, дешеве плодово-ягідне вино (ціна – 1 карбованець 2 копійки за пляшку), лимонад і ситро. Та усе це мало хто купував.

У резерваціях для українських селян (якими стали в радянські часи українські села) не було й натяку на те, що можна було побачити у найвідомішому в Москві Єлісеєвському гастрономі на вулиці Тверській. Але чомусь вважалося, що увесь так званий радянський народ живе у достатку і добробуті.

- Про що розповідається в документі?
- Про який період ідеться у спогадах?
- Навіщо люди їздили до столичних міст СРСР?
- Чому автор щодо грошей вживає поняття «кольорові фантики»?
- Що називають «дефіцитними товарами»? Чому, на ваш погляд?
- Які побутові та економічні проблеми описано?
- Що найбільше вражає вас у цих спогадах? Чому?

Джерело 5. Артефакти епохи. Талони на товари. Кінець 1980-х – початок 1990-х років³⁸

Талони на товари

- Що зображено на фото?
- Як ви думаєте, з якою метою влада запровадила такі талони?
- Чи можна було використати талони без грошей або замість грошей?
- Які економічні обставини сприяли потребі у нормованому розподілі товарів народного вжитку?
- Які емоції викликає у вас це зображення?
- Які почуття та ставлення до влади були через таку систему «отоварення»?

³⁸ Агонія СРСР: талони на їжу, горілку та СМС. *Історична правда*.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/4d8692d4a35d5/#nanogallery/ngy2p/0/6> (дата звернення: 16.09.2021).

Блок 2. Освіта в СРСР

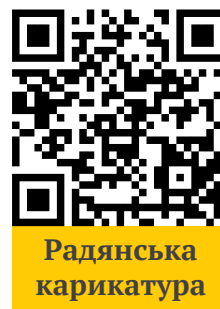
Джерело 6. Офіційний документ. Витяг із Конституції СРСР 1977 року³⁹

Стаття 45.

Громадяни СРСР мають право на освіту. Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою.

- Які види і форми освіти передбачала Конституція СРСР?
- Що є головною характеристикою системи освіти, відповідно до статті 45 Конституції?
- Наскільки зміст права на освіту в СРСР збігається із вашим поглядом на суть цього права зараз? Чому?
- Чи можна висновувати про якість освіти та її доступність за цим уривком? Чому?

Джерело 7. Мовою радянської карикатури⁴⁰

Підпис:

— Ну що ж... подивимося, наскільки Ви знайомі з Менделєєвим.

— Професоре! У мене до Вас записка зовсім не від нього...

- Яким є сюжет карикатури?
- Хто зображений, що роблять персонажі карикатури?
- Як зрозуміти діалог між ними?
- Яке явище і чому стало предметом сатири карикатуриста? Поясніть свої міркування.
- Чи можна таку карикатуру намалювати сьогодні? Чому?

³⁹ Законодавство України. Офіційний вебпортал Верховної Ради України.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 19.09.2021).

⁴⁰ Навчання в СРСР в карикатурах журналу «Крокодил».
Сайт Ліски. URL: <http://lisky.org.ua/site/news/news0729.shtml> (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 8. Спогади очевидця⁴¹

Гуцуляк Наталія Ярославівна, 1973 року народження, вчителька історії та права Заліщицької державної гімназії:

Колись я була дитиною. Піонеркою, звичайно. І всі свої літні канікули я проводила у піонерських таборах. Це і в районному таборі «Ромашка», і обласному таборі «Лісова пісня», що поблизу Борщова. Хоч табори були піонерськими і там була ідеологізація, але я там почувалася щасливою, тому що там були друзі мого віку. Я знайомилася з новими людьми, були вечірні посиденьки біля вогнища під звуки гітари та пісні... Тобто це були щасливі дитячі роки. У піонерських таборах була найбільша розвага – щоденна дискотека. Після вечері у нас були спеціальні майданчики. І там організовували дискотеки. На цих дискотеках ми вчилися танцювати. Намагалися будувати перші стосунки. Проявляти симпатії, антипатії під час танців. Також посиденьки біля вогнища із виконанням бардівських російських пісень. Української музики я взагалі не пам'ятаю. Піонерські пісні, як-от гімн піонерів: «Взвейтесь кострами синіє ночі, мы пионеры – дети рабочих...». Ходили походами у ліс. Ну, і їздили на екскурсії. Нас возили на екскурсії. Ми були у Кривченській печері, вона була найближче, у Києві були на екскурсії. Це вже було зі школи. Возили в найближчі населені пункти. Тобто відпочинок був типовим, напевне, таким, як і зараз. Колись у Заліщиках по Дністру ходив катер «Піонер». І на ньому влаштовували прогулянки. Нас привозили з піонерського табору у Заліщики. І ми на тому катері каталися. Нам це, звичайно, подобалося. Подивіться (*показує на фото*), тут ми такі молоді, красиві. Але всі в галстуках, тобто це не святкова подія. Просто нас із табору привезли на екскурсію. Червоний галстук був обов'язковим.

- Про що розповідається у документі?
- Якій настрій можна відчувати у спогадах? Яке ставлення авторки допису до минулого?
- Скільки років авторці зараз? А скільки було на час розпаду СРСР? Чи має це значення для розуміння настрою розповіді? Чому?

Джерело 9. Погляд сучасника⁴²

Міф про доступну освіту. Якщо в біографії людини була якась «плямка», пов'язана з Другою світовою війною чи ідеологічними мотивами, то вона ніколи не могла здобути вищу освіту. Про це добре міг би розповісти музикант і перекладач Віктор Морозов, якого виключили з львівського університету, та інші відомі діячі, яким не дали здобути вищу освіту через «неправильні» погляди.

Певні виші⁴³ були доступні переважно для дітей советської та партійної номенклатури.

Зокрема, це були медичні вузи та виші, де вчили на дипломатів. Людина без протекції в такий заклад на навчання не потрапляла. Або потрапляла через хабарі керівництву вишу.

Водночас вчителі були загнані в прокрустове ложе советської ідеології. Якщо хтось із них дозволяв собі спілкуватися з учнями вільніше, ніж це було дозволено, то неодмінно за якийсь час мав розмови з представниками «органів». Спочатку такого вільнодумця попереджали, а якщо це не діяло, то наступали оргвисновки (типовий вираз часів СРСР: евфемізм для «санкції, покарання». – *Ред.*), і добре, якщо обходилося лише звільненням з роботи.

⁴¹ Нова доба. URL: <https://competition.novadoba.org.ua/project.php?id=1468> (дата звернення: 16.09.2021).

⁴² Радковець Іван. Голий король. 10 міфів про щастя в советську епоху.

URL: http://tvoemisto.tv/blogs/golyy_korol_10_mifiv_pro_shchastya_v_sovietsku_epohu_93543.html (дата звернення: 16.09.2021).

⁴³ Скорочено від «вища школа», це слово означало усі вищі навчальні заклади в СРСР (університети та інститути).

Джерело 10. Школярі Острозької ЗОШ № 3 на збиранні картоплі у місцевому колгоспі, 1985 рік⁴⁴

1985 р., збирання картоплі у місцевому колгоспі

- Чим займаються люди на фотографії?
- Чому, на вашу думку, учні залучені до цієї роботи?
- Який настрій у людей на світлині?
- Чи позували люди на фотографії і чому фотограф зробив цей знімок?
- Що це джерело розповідає про освіту та про економіку СРСР? Чому?

⁴⁴ Фото з фондів краєзнавчого музею НВК «Оженинська ЗОШ I–III ступенів (ліцей) – ДНЗ» імені Тараса Григоровича Шевченка.

Блок 3. Робота і дозвілля

Джерело 11. Погляд сучасника⁴⁵

У СРСР не існувало реального 8-годинного робочого дня, якщо додати до нього часті закриті і відкриті партійні й комсомольські збори, профспілкові та інші зібрання, котрі починалися після офіційного закінчення роботи о 18-й годині і, як правило, тривали декілька годин.

А ще існували різні добровільно-примусові комуністичні суботники і особливе надбання для робітничого класу (який нібито був правлячим у СРСР) – «чорна субота», коли робітники мусили відпрацювати у суботу години, котрі, як вважала комуністична влада, недопрацювали за попередній час. Така «чорна субота» виникала періодично раз на місяць.

Джерело 12. Спогади про святкування Першого травня – Дня міжнародної солідарності трудящих у СРСР⁴⁶

Інтерв'ю з Сіденко Вірою Андріївною, 1962 року народження, проживає в Полтавській області

Вікторія Михайленко: **Як проходила демонстрація у місті Лубни?**

Віра Андріївна: Спочатку йшли на фабрику, там відмічалися з пропусками. А з фабрики йшли обов'язково всі на площу Кірова, з якої починалася урочиста хода по центральній вулиці міста.

В. М.: **Були такі, хто не ходив на демонстрацію?**

В. А.: Ні, йшли всі. Ті, хто не йшов, міг не отримати тринадцяту зарплату в кінці року. А це була велика сума на той час – 300-350 карбованців. Або не давали премії.

В. М.: **Як святкували Перше травня у селі? З чого розпочиналася підготовка до свята?**

В. А.: Підготовка починалася задовго до самого свята. Напередодні дня народження Леніна – 22 квітня – організовували масовий суботник. У ньому брали участь всі: «від старого до малого». Діти прибирали територію навколо пам'ятника невідомому солдату та площу парку. Центральні клумби прикрашалися, бордюри з деревами білилися. Вивозили все сміття. Фарбували лавочки. Біля школи на постаменті встановлювали 15 прапорів радянських республік. Центр села був повністю упорядкований. Любо-радо було глянуть (сміється). Учні школи готували вдома білих голубів із паперу або з дерев'яних матеріалів, а потім їх білою фарбою розмальовували. Кожному було завдання принести до школи власноруч виготовленого голуба миру. Купували повітряні кульки і закріплювали їх до паличок. Обов'язково складали букети з квітів. У Ленінській кімнаті готували транспаранти з гаслами Первомаю, підготовляли портрети вождів, діставали великі й маленькі червоні прапори із складів.

В. М.: **Віро Андріївно, розкажіть, будь ласка, звідки починалася урочиста демонстрація?**

В. А.: Збиралися усі на 9-ту годину ранку біля приміщення контори, там, де зараз сільська

⁴⁵ Каспрук Віктор. Міфи про щасливе життя в СРСР – гальмо для українського майбутнього. *Радіо «Свобода»*. 07.10.2012. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24729169.html> (дата звернення: 16.09.2021).

⁴⁶ Проект з усної історії «Ритуали повсякденного життя».

URL: https://www.ustnayaistoriya.info/wp-content/uploads/2021/01/OH_2_Taranich.pdf (дата звернення: 16.09.2021).

рада. Йшли великою колоною по головній вулиці села, тоді це була вул. Леніна, зараз вул. Миру. Під музичний супровід духового оркестру рухалися до Пам'ятника невідомому солдату. Пам'ятник Леніну був у сусідньому селі Вовчик, у нас його не було, тому збиралися на всі свята біля невідомого солдата. Колону очолювали завжди передовики праці. Вони несли великі прапори і портрети вождів революції. Потім ішли трудові колективи діючих організацій, діти, жителі села з букетами із бузку та тюльпанів, повітряними кульками та голубами. Також міг проїхати ще комбайн невеликий СК-4. Найбільше робітників працювало на свинотоварному комплексі та молочнотоварній фермі. Так як господарство цих організацій вимагало постійної присутності працівників, то не всі вони мали змогу долучитися до демонстрації. Парторг села організував спеціальні агітбригади, які із своїм баяністом їхали до них на роботу і вітали з Днем солідарності трудящих.

В. М.: Чи були спеціальні вимоги до зовнішнього вигляду учасників демонстрації?

В. А.: Та ні, був охайний святковий одяг, школярі були у формі. Піонери були із галстуками і значком-зірочкою. Комсомольці обов'язково із своїм значком були. Дівчатка з бантами на голові.

- Знайдіть у джерелах 11 і 12, що їх об'єднує.
- Про які права чи безправ'я ідеться у джерелах 11 і 12?
- Який настрій панує в спогадах, наведених у джерелі 12? Завдяки чому ви можете це визначити?

Джерело 13. Із сімейних альбомів⁴⁷. Першотравнева демонстрація у смт Петропавлівка Дніпропетровської області, 1980-ті роки

1980-ті рр.,
першотравнева
демонстрація

- З якої нагоди і з якою метою зроблено колективне фото?
- Який настрій у людей? Що про це свідчить? Як співвідноситься інформація зі світлини з джерелом 12?

⁴⁷ Проект з усної історії «Повсякденне життя в СРСР у період 1980–1991 років». URL: https://www.ustnayaistoriya.info/wp-content/uploads/2021/01/OH_4_varlamova.pdf (дата звернення: 16.09.2021).

Блок 4. Подорожі

Джерело 14. Погляд учасника подій⁴⁸

**Інтерв'ю з Білокінь Тетяною Андріївною,
1956 року народження, пенсіонеркою з м. Полтава**

Анна Малашенко: Розкажіть, будь ласка, про процедуру виїзду.

Тетяна Андріївна: На той час були дві контори, які займалися оформленням виїзду, – молодіжний «Спутнік»⁴⁹ і для тих, хто вийшов із категорії молодь, – «Турист»⁵⁰. Простіше було оформитися молоді до 28 років через «Спутнік», так як ми комсомольцями були. «Спутніком» опікувався комсомол, тому там путівки було отримати простіше. Дорослим туристам було вже складніше. Путівки та поїздки були виключно груповими, одному чи сім'єю виїздити було не можна. Оформлення починалося зі співбесіди.

А. М.: Хто проводив співбесіду?

Т. А.: Ну, це відбувалося комісійно, люди дуже серйозні були.

А. М.: Це були партійні працівники?

Т. А. Так, так, партійні, ну іще окремі активісти громадські, так сказати, усі здогадувалися, що там є представники КДБ. Співбесіда проводилася доволі жорстко, задавалися питання на політграмотність. Виясняли так звану благонадійність: чи є родичі за кордоном, з якою метою їдеш. Обов'язковим моментом була наявність характеристик із комсомолу, партії, профспілкової організації, місця роботи. Ну я була активісткою, комсомолкою, працювала добре, то мені завжди писали всі позитивні характеристики. Ще один момент – обов'язкове написання автобіографії. Вимагалось писати настільки ретельно: де родився, де хрестився, скільки братів, сестер, родичів, бо автобіографію дуже ретельно перевіряло КДБ. Так, наприклад, у мене стався прикрий випадок, це уже після того, як я побувала у Болгарії та Індії. У мене зірвалася подорож, був круїз у Корею, Китай, Японію. Проте прискіпливий працівник КДБ дочитався, що у мене і моєї старшої сестри Євгенії по батькові різні, я Андріївна, вона Миколаївна. Перший чоловік нашої мами загинув на війні, та похований в Угорщині, тож у нас був інший батько, ніж у Жені. Стали допитуватися, а чому, а де загинув, а де воював, – ну кінець кінцем відмовили мені в поїздки.

А. М.: Можливо, проводились додаткові співбесіди, якась політінформація перед виїздом?

Т. А.: Ну вже перед самою поїздкою проводили інструктаж.

А. М.: Хто саме проводив цей інструктаж?

Т. А.: Не знаю точно хто, але налякали добре. Не спілкуватись із місцевими, нічого не везти, не привозити. Видавався тимчасовий закордонний паспорт, який на наступний день після повернення необхідно було здати.

- Які вимоги щодо виїзду за кордон висували до охочих? Чим були зумовлені, на ваш погляд, ці вимоги?
- Хто стежив за дотриманням цих вимог?
- Що таке «благонадійність»?
- Чому, на ваш погляд, подорожувати за кордон було настільки складно?

⁴⁸ Проект з усної історії «Повсякденне життя в СРСР у період 1980–1991 років». URL: https://www.ustnayaistoriya.info/wp-content/uploads/2017/11/01_%d0%9b%d0%b5%d1%81%d1%8f-%d0%9e%d1%81%d0%b0%d0%b4%d1%87%d0%b0.pdf (дата звернення: 16.09.2021).

⁴⁹ «Спутнік» (рос. «Спутник») – молодіжна туристична організація в СРСР. Перебувала під контролем держави.

⁵⁰ Мова йде про Центральну раду з туризму і екскурсій, яка належала профспілкам і контролювалась державою.

Джерело 15. Погляд учасниці подій⁵¹

Інтерв'ю зі Скібінською Людмилою Василівною з м. Рівне

Олександра Труш: **Розкажи дещо за подорожі.**

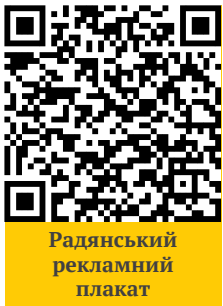
Людмила Василівна: Ну, подорожували ми тільки в межах Союзу. Були санаторії і просто бази відпочинку. В санаторіях ми не відпочивали, бо було важко дістати путівки через профсоюзи⁵², а їздили самі. В дитинстві батьки мене возили до тітки в Туапсе, Краснодарський край, узбережжя Чорного моря, в місцевих піонерських таборах тут була. А вже більше я побачила світ, як вийшла заміж. Із чоловіком їздили і в Одесу, і в Крим, і в Сочі. Майже щорік їздили переважно автомобілем, жили в наметах. А як були студентами, завжди їздили в Карпати.

О. Т.: Чи можливо було поїхати за кордон?

Л. В.: Ні, звичайно ні! Ніяких поїздок! Закордон могло виїхати тільки партійне керівництво. Але от мій батько, наприклад, їздив у Голландію, бо він працював зоотехніком, в управлінні керував зоотехнічною службою. Він їхав із делегацією, і привозили вони сім'яних бичків і свиней для того, щоб потім розводити їх на території Радянського Союзу. Але я не знаю, як це вже так дозволили йому вирватися (сміється).

- Про які можливості подорожувати розповідає авторка?
- Чим відрізнялися подорожі всередині країни від подорожей за кордон? Як ви думаєте, чому?
- Чи можна обмеження подорожей у той час вважати порушенням права на вільне пересування? Чому?

Джерело 16. Радянський рекламний плакат⁵³

- Що саме рекламують?
- Що зображено на плакаті?
- Який настрій створює зображення? Завдяки чому?
- До кого звертається реклама?
- Як співвідносяться джерела 14, 15 і 16? Наскільки рекламний плакат є реалістичним із цього погляду?

⁵¹ Проект з усної історії «Правда потрібна завжди». URL: https://www.ustnayaistoriya.info/wp-content/uploads/2017/01/09_Zharagina-Olga.pdf (дата звернення: 10.09.2021).

⁵² Професійні спілки (профспілки, рос. профсоюзы) – спеціально створені організації для соціального захисту робітників/працівників за галузями. У СРСР перебували під контролем влади, зокрема КПРС.

⁵³ 17 стильних і ефектних плакатів про туризм з СРСР. *Mappe club*. URL: <http://mappe.club/poradi/1891-17-stilnix-i-efektnix-plakativ-pro-turizm-z-srsr.html> (дата звернення: 16.09.2021).

РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ

Автор:

Юрій Буланов, учитель історії
Зачепилівської загальноосвітньої
школи I–III ступенів Харківської
області

Чому студентські протести восени 1990 року назвали «Революцією на граніті»?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Пропоноване заняття дає можливість показати динаміку становлення громадянського суспільства в Україні, зокрема те, як реалізація права на протест допомогла молоді й тим українцям, які їх підтримали у 1990 році, досягти змін у мирний спосіб.

Політичне студентське голодування восени 1990 року не можна вважати класичною революцією, однак поглиблене розуміння причин, перебігу та результатів цих подій може сприяти усвідомленню старшокласниками еволюції протестного потенціалу українців упродовж двох із половиною десятиліть, від початку 1990-х і до нашого часу.

Заняття не є складним за структурою і передбачає аналіз пропонованих історичних джерел – текстів і фотографій – для розвитку історичної компетентності, навичок критичного та системного мислення. У вільному доступі є багато методичних розробок на цю тему, однак перевагою саме цього варіанта заняття є можливість вивчення теми через самостійну когнітивну діяльність учнів та учениць, а не використання готових висновків та оцінок. Учителі й учительки можуть скористатися різноманітними документальними фільмами про події осені 1990 року, наприклад відео з Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного. У разі залучення відеоматеріалів учитель/вчителька має ретельно проаналізувати, як вони впишуться у методичну структуру уроку, а також врахувати їхній безпосередній емоційний вплив на підлітків.

Контroversійність і певна чутливість теми пов'язані із суперечністю між емоційними оцінками описуваних подій і реальними наслідками для політичної та економічної системи пострадянського суспільства.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати поняття «право на протест», «Революція на граніті», «демократизація суспільства»;
- 2) використовувати хронологію подій січня–серпня 1990 року та пропоновані історичні джерела для встановлення причинно-наслідкових зв'язків у подіях 1990–1991 років;
- 3) визначити місце Революції на граніті у процесі становлення незалежності України та демократизації українського суспільства;
- 4) використовувати різні типи історичних джерел для критичного аналізу події;
- 5) сформулювати власне ставлення і наводити аргументи на користь демократичних цінностей.

Форма
проведення
заняття:

урок, практичне заняття у курсі «Історія України» та інтегрованому курсі «Україна і світ», 11 клас (тема 5 «Розпад СРСР і проголошення незалежності України») або заняття у курсі громадянської освіти, позаурочний захід (засідання історичного гуртка, захід із розвитку медіаграмотності тощо).

Матеріали:

1) приміщення, придатне для групової роботи і переміщення учнів та учениць;
2) комп'ютер, мультимедійна дошка/проектор з екраном, підключення до мережі Інтернет;
3) роздатковий матеріал для учнів та учениць.
Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet, із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

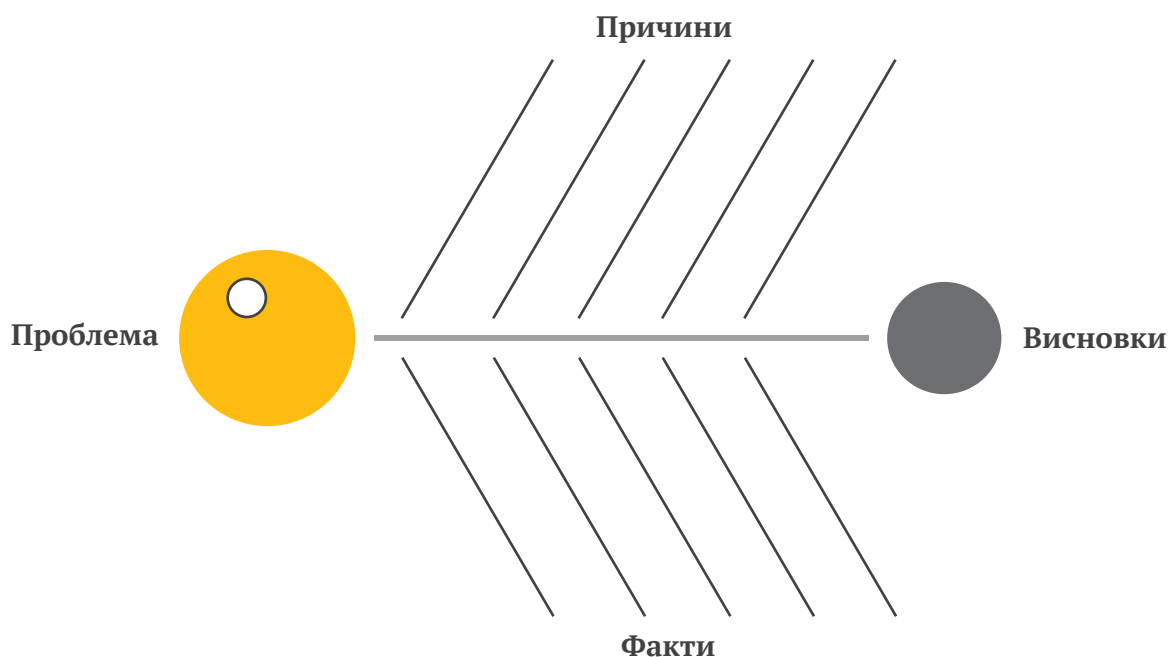

Крок 1 (до 5 хвилин)

Попросіть учнів та учениць нагадати зміст поняття «революція» та навести приклади революцій. Імовірно, старшокласники та старшокласниці назвуть Українську революцію 1917–1921 років, Французьку революцію 1789–1794 років, «Весну народів» 1848 року тощо.

Використайте схему «Фішбоун» («Риб'яча кістка») для встановлення причинно-наслідкових зв'язків у суспільних процесах.

Запропонуйте пригадати спільні причини та прояви зазначених революцій. Можна використати методику «мозкового штурму» і заповнювати схему під час фронтальної бесіди з класом. Серед причин учні й учениці можуть назвати: економічні негаразди, неможливість реалізувати інтереси великих суспільних груп, бажання мати вплив на владні рішення, слабкість влади, наявність політичних та суспільних лідерів тощо.

Повідомте тему і ключове запитання заняття.

Крок 2 (до 10 хвилин)

Запропонуйте учням та ученицям історичну довідку – хронологію подій 1990 року. Якщо учні й учениці вже вивчали тему на уроках історії і мають певні контекстні знання про політику «перебудови» та демократизацію як її проголошену складову, то можна поставити наступні запитання без відповідних пояснень. Якщо ж це урок поза межами програми з історії України для 11 класу, то варто прокоментувати історичну довідку й розширити пояснення про події того часу.

Під час роботи (індивідуальної чи групової) поставте такі запитання:

- Які саме події свідчили про наростання згуртованості українського суспільства та його готовність до обстоювання державних інтересів?
- Яку роль у зростанні національної самосвідомості мали події січня, червня і серпня 1990 року?
- Який документ було прийнято 16 липня 1990 року? Про що свідчить його назва? Як пов'язані цей документ і ухвалений закон від 3 серпня 1990 року?
- Наскільки очікуваними були студентські протести, що відбулися у жовтні 1990 року? Чи можна лише за переліком попередніх подій зрозуміти причини цих протестів? Чому?

Крок 3 (до 15 хвилин)

Продемонструйте джерело 1 або інші зображення площі Жовтневої революції у Києві, яка стала місцем масових акцій протестів упродовж 1990–2014 років і сьогодні має назву Майдан Незалежності.

Поясніть, що ця площа має тривалу історію, її кілька разів перейменовували і перебудовували. В останні роки СРСР на площі було багато елементів із граніту (монумент, сходи, основи для фонтанів тощо).

Об'єднайте учнів та учениць у кілька малих груп.

Роздайте комплекти джерел 2–6 і попросіть у кожній групі заповнити схему «Фішбоун» (потрібно підготувати аркуші паперу А1) про причини і прояви Революції на граніті на основі їх аналізу (7–8 хвилин).

Звертайте увагу на ключові слова чи образи у кожному джерелі, на те, як вони пояснюють прагнення, вимоги протестувальників і протестувальниць та підтримку політичної акції. Порадьте учням та ученицям виписувати вимоги (це допоможе їм заповнити схему), а також зверніть увагу, чи всі учні й учениці розуміють перебіг подій на основі саме джерел. За потреби повертайте їх до історичної довідки.

Запропонуйте перелік запитань, які мають допомогти під час аналізу джерел:

- Що стало приводом до Революції на граніті? Чому ці події назвали так? Що саме у подіях осені 1990 року було революційним, до яких змін призвело?
- Чому саме студенти і студентки вийшли на майдан? Які були їхні вимоги? Перелік цих

вимог був складений відразу чи формувався поступово? Чи можна ці вимоги розташувати за ступенем значущості?

- Вибори тільки відбулися, то чому з'явилася вимога про перевибори?
- Чи мала акція студентів і студенток, досить локальна та коротка, підтримку українського суспільства? Що про це свідчить?
- Яким було ставлення студентства до подій, які стали результатом цих протестів?
- Як політичне голодування студентів і студенток було пов'язане з демократичними цінностями?

Попросіть представити результати групової роботи у класі.

Цей етап роботи можна організувати так: запропонувати групам передавати одна одній заповнену схему і доповнювати чи уточнювати те, що інша група не зауважила. Потім вивісити ці схеми без коментування.

Крок 4 (до 10 хвилин)

Надайте групам документ 7 і попросіть шляхом загального обговорення визначити (запитання можна записати на дошці чи аркуші паперу, вивести на екран):

- Як влада відповіла на вимоги політичного голодування студентів і студенток?
- Які вимоги було виконано? Чому саме ці?
- Яку перемогу здобули протестувальники: тактичну чи стратегічну? Чому?
- Влада перемогла чи програла? Чому?
- У чому проявилось лідерство молоді у цей час? Це закономірно чи випадково?
- Що саме у подіях осені 1990 року було революційним, до яких змін призвело?

Крок 5 (до 5 хвилин)

Підбийте підсумки уроку.

Попросіть завершити фрази за допомогою методу незакінченого речення:

- «Політичне голодування студентів і студенток назвали Революцією на граніті, тому що...»;
- «Я вважаю, що без Революції на граніті демократичні перетворення були б...».

Матеріали для учнів та учениць

Історична довідка

Події української історії 1990 року

21 січня – акція «Українська хвиля», організована Народним Рухом України з нагоди 71-ї річниці проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР. Сотні тисяч людей взяли за руки і утворили «живий ланцюг», з'єднавши Київ та Івано-Франківськ. «Українська хвиля» йшла через Стрий, Львів, Тернопіль, Рівне, Житомир, символізуючи єдність західних і східних земель України.

4 березня – перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад на альтернативній основі.

30 квітня – установчий з'їзд Української республіканської партії (створена на основі частини Української Гельсінської спілки).

15 травня – перше засідання новообраної Верховної Ради УРСР XII скликання.

5–6 червня – Всеукраїнський православний собор у Києві, на якому було затверджено відродження Української автокефальної православної церкви і обрано патріархом Київським і всієї Русі-України Мстислава (Скрипника).

16 липня – ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.

23 липня – обрання Леоніда Кравчука головою Верховної Ради УРСР.

1–5 серпня – масовий історико-просвітницький захід із відзначення 500-ліття Запорозького козацтва, що проходив у Дніпропетровську, Нікополі, Запоріжжі, на острові Хортиця за участю делегацій з усіх областей УРСР. Основними організаторами були Народний Рух України та Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка.

3 серпня – прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність Української РСР».

2–19 жовтня – політичне голодування студентів і студенток, акція на площі Жовтневої революції в Києві, що мала назву «Революція на граніті».

Джерело 1. Площа Жовтневої революції у Києві до реконструкції 1994 року⁵⁴

Площа
Жовтневої
революції

⁵⁴ 27 років тому на Майдані в Києві знесли статую Леніна. Ось як змінювався вигляд площі протягом 150 років. *Бабель*. 2018. URL: <https://babel.ua/texts/19375-27-rokiv-tomu-na-maydani-v-kiyevi-znesli-statuyu-lenina-os-yak-zminyuvavsya-viglyad-ploshchi-za-150-rokiv> (дата звернення: 10.09.2021).

Джерело 2. Протести у жовтні 1990 року у Києві (фото)⁵⁵

Протести у жовтні
1990 року

Джерело 3. Підтримка студентських протестів у жовтні 1990 року у Києві (фото)⁵⁶

Підтримка
протестів у жовтні
1990 року

Джерело 4. З інтерв'ю Олеся Донія, одного з організаторів і лідерів Революції на граніті (газета «День», 31 липня 2012 року)⁵⁷

Спочатку їх було лише дві (вимоги студентів до влади. – *Ред.*). Це перевибори Верховної Ради на багатопартійній основі і націоналізація майна КПРС. Це був час, коли система хиталася, і саме в цей момент можна було переобрати владу. Згодом, після наради активістів голодування, постала ще одна вимога – відмова від підписання Союзного договору, тобто фактично – відновлення незалежності України. Львів'яни приїхали ще з двома вимогами – це популярна

⁵⁵ Громенко С., Боднарук Л. Перший майдан. 25 років революції на граніті. *Знай.юа.*

URL: <https://zn.ua/img/forall/u/0/-1/users/Oct2015/128468.jpg> (дата звернення: 10.09.2021).

⁵⁶ Там само. URL: <https://zn.ua/img/forall/u/0/-1/users/Oct2015/128467.jpg> (дата звернення: 10.09.2021).

⁵⁷ «Революція на граніті»: 27 років по тому. *Газета «День».*

URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/revolyuciya-na-graniti-27-rokiv-po-tomu> (дата звернення: 10.09.2021).

серед націонал-демократів відставка прем'єр-міністра Масола (як на мене, це ні на що не впливало) і служба українських юнаків у межах України. Організаторами акції були дві структури: Українська студентська спілка і Студентське братство Львова. Ми були більш креативні й ідейні, а численнішими й організованішими були галичани⁵⁸.

Джерело 5. «Я вважаю, що ті події не пройшли дарма»⁵⁹

Тарас Прохасько, письменник, лауреат Шевченківської премії 2020 року:

На мою думку, поштовхом до всіх подій кінця 80-х – початку 90-х років була, як не дивно, криза у керівництві Радянського Союзу. Влада побачила, що тоталітарна країна, навіть вже значно ліберальніша, не витримує випробування ефективністю. Керівництво союзу знаходилося у роздвоєному становищі: з одного боку, вони намагалися втримати державу, а з іншого – нову політику демократизації було тяжко спинити і завернути.

Я вважаю, що ті події не пройшли дарма. Пам'ятаю, коли була ця акція, то відсоток активних громадян, які готові до участі у подібних формах громадянської боротьби, був просто жалюгідний. Нагадаю, що весь цей визвольний рух кінця 80-х був дуже малочисленим. Найголовнішим завданням цієї акції було просвітництво, бо я бачив, наскільки ця подія, цей перформанс⁶⁰ мав більше значення, і його перемога була не так у виконанні вимог, як у переживанні досвіду народу. Ця революція сформувала покоління людей, які подальше життя прожили інакше. У нас взагалі громадянське суспільство було заморожене, і такі значні й швидкі кроки, які довели до незалежності, – велике прискорення еволюційного розвитку.

У всіх подальших українських акціях, не тільки Майданів, важливо не плутати плоди цих подій з еволюційним значенням, яке вони мають для українського суспільства. Мені дуже прикро чути, що насправді не здобули того чи іншого, бо результат дуже великий – процес росту, і те, що він відбувається за такий короткий час після багатосотрічної перерви – великий успіх.

Джерело 6. «Це була перша акція, яка навчила нас не боятися»⁶¹

Віктор Рог, публіцист, редактор газети «Шлях перемоги»:

Це було масове, вчасно зроблене явище, тому нас не розігнали. Нагадаю контекст подій: у кінці 80-х років по всій Україні проходили мітинги, а вже 1 жовтня відбувся загальноміський страйк із робітниками. Тоді фактично вперше під тиском вулиці було дозволено виступити у ВР Михайлові Ратушному, який очолював Київський страйкком, і озвучити вимоги. Коли голодує молодь, студенти, рука не дуже підіймається розганяти, до того ж, акція була мирною, провокацій ми не допускали.

Думаю, був певний відкуп відставкою Масола, але влада, пішовши на поп'ятну, відчула, що люди перестали боятися. Недарма цю революцію називають «революцією проти страху» – це була

⁵⁸ Повна версія інтерв'ю: Чому «студенческая революция» так и осталась «на граните»? *Газета «День»*. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/pochemu-studencheskaya-revoljucija-tak-i-ostalas-na-granite> (дата звернення: 20.06.2021).

⁵⁹ 30 лет Революции на граните... *Газета «День»*. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/30-let-revoljucii-na-granite> (дата звернення: 20.06.2021).

⁶⁰ Перформанс (від англ. performance – вистава) – одна з форм сучасного мистецтва. Тут: визначне, впливове явище за участю багатьох людей.

⁶¹ 30 лет Революции на граните... *Газета «День»*.

URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/30-let-revoljucii-na-granite> (дата звернення: 20.06.2021).

перша акція, яка навчила нас не боятися, бо в суспільстві, особливо на периферії, панував страх. Лише подолавши страх, ми мали можливість провести революцію проти брехні та революцію проти приниження.

Думаю, що події жовтня 90-го року поклали момент, коли почали рахувати секунди до дня 24 серпня. Революція на граніті стала переломним моментом, бо люди почали жертвувати життям і здоров'ям. Після акції я свято вірив, що вже не буду студентом, але вийшло так, що я залишив одні Суми, а повернувся у геть інші, де жили інакші люди, а декан бажав мені здоров'я. Я відчув, що ми добилися свого. Адже головною метою було, щоб люди зрозуміли, що за краще майбутнє треба боротися не лише словами, а й реальним прикладом.

Джерело 7. Офіційний документ

**Постанова Верховної Ради Української РСР
«Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві
з 2 жовтня 1990 року»⁶²**

(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 45, ст. 604)

Розглянувши вимоги студентів, які проводять голодування в м. Києві, передані Президії Верховної Ради УРСР 2 жовтня 1990 року, та взявши до уваги результати роботи погоджувальної комісії Верховної Ради УРСР, утвореної 16 жовтня 1990 року, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки **постановляє:**

1. Стосовно проведення нових виборів:

Впродовж другої сесії Верховної Ради УРСР прийняти Закон про референдум в Українській РСР, Закон про громадські об'єднання та організації в Українській РСР, Закон про статус народного депутата Української РСР, передбачені порядком денним, та Закон про вибори в Українській РСР на багатопартійній основі.

В 1991 році провести в Українській РСР народне голосування (референдум) з питання довіри Верховній Раді Української РСР дванадцятого скликання і за його результатами вирішити питання про проведення нових виборів до кінця року.

2. Стосовно військової служби громадян України:

Забезпечити проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки тільки за добровільною згодою громадянина.

З цією метою до 31 грудня 1990 року прийняти Закон про проходження строкової військової служби громадянами України на території республіки, Закон про альтернативну військову службу, а також утворити необхідні державні органи.

3. Стосовно націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України:

Відповідно до постанови Верховної Ради УРСР від 15 жовтня 1990 року розглянути на сесійному засіданні висновки Державного арбітражу УРСР, Міністерства юстиції УРСР

⁶² Законодавство України. Офіційний вебпортал Верховної Ради України.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12#Text> (дата звернення: 20.06.2021).

і Державного комітету УРСР по економіці питання щодо націоналізації майна КІРС та ВЛКСМ на території України і до 1 грудня 1990 року утворити тимчасову комісію Верховної Ради УРСР з цього питання.

4. Стосовно Союзного договору:

Згідно з Зверненням Президії Верховної Ради УРСР, схваленим Верховною Радою УРСР 15 жовтня 1990 року, спрямувати всі зусилля Верховної Ради УРСР на стабілізацію політичної і економічної ситуації в республіці, на побудову правової суверенної Української держави, прийняття нової Конституції республіки, і поки цього не досягнуто, укладення Союзного договору вважати передчасним.

5. Стосовно відставки Голови Ради Міністрів УРСР:

Взяти до відома повідомлення Голови Верховної Ради УРСР Кравчука Л. М. від 17 жовтня 1990 року стосовно відставки Голови Ради Міністрів УРСР Масола В. А. і вирішити це питання у порядку, передбаченому статтею 97 п. 9, статтею 108 п. 4 Конституції УРСР.

З метою створення правової основи для виконання цієї постанови до 30 листопада 1990 року привести діючу Конституцію УРСР у відповідність з положеннями Декларації про державний суверенітет України.

**Голова Верховної Ради Української РСР Л. Кравчук
м. Київ, 17 жовтня 1990 року № 402-ХІІ**

Додаток

Тестові завдання до теми «Революція на граніті»

1. Укажіть подію, яка відбулася 1990 року:

- А – заснування у Києві Українського культурологічного клубу;
- Б – проведення установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову;
- В – утворення Української Гельсінської спілки;
- Г – ухвалення Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність Української РСР».

2. Назвіть дату початку політичного голодування студентів проти непослідовної діяльності Верховної Ради УРСР щодо забезпечення незалежного розвитку Української РСР:

- А – 30 вересня 1990 року;
- Б – 1 жовтня 1990 року;
- В – 2 жовтня 1990 року;
- Г – 5 жовтня 1990 року.

3. Хто очолював Верховну Раду Української РСР під час подій Студентської революції на граніті?

А

Б

В

Г

4. Укажіть місце, де проходило голодування студентів і студенток?

- А – Маріїнський парк;
- Б – площа Героїв Дніпра;
- В – площа Жовтневої революції;
- Г – площа Ленінського Комсомолу.

5. Під якою назвою зорганізувалися у Верховній Раді УРСР XII скликання члени Демократичного блоку?

- А – «Вільна рада»;
- Б – «Народна рада»;
- В – «Національна рада»;
- Г – «Українська рада».

6. Кандидати від якої політичної сили здобули більшість місць на перших альтернативних виборах до Верховної Ради УРСР?

- А – від блоку безпартійних;
- Б – від Демократичного блоку;
- В – від Комуністичної партії України;
- Г – від Народного Руху України за перебудову.

7. Хто з учасників студентських акцій громадянської непокори виступав у Верховній Раді УРСР?

- А – Олег Барков;
- Б – Олесь Доній;
- В – Маркіян Іващишин;
- Г – В'ячеслав Кириленко.

8. Розташуйте події Студентської революції на граніті у хронологічній послідовності:

- А – виступ одного зі співголів студентської акції у Верховній Раді УРСР;
- Б – відвідання наметового містечка українським письменником Олесем Гончаром;
- В – поява другого наметового містечка у Києві біля Верховної Ради УРСР;
- Г – пряма трансляція на українському телебаченні виступу співголів та активістів студентського протесту з роз'ясненнями вимог голодувальників.

9. Які області представляли співголови студентської акції?

- 1 – Дніпропетровську;
- 2 – Івано-Франківську;
- 3 – Київську;
- 4 – Львівську;
- 5 – Одеську;
- 6 – Тернопільську.

ТЕМА 3

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Авторка:

Леся Юрчишин, учителька історії,
правознавства, громадянської
освіти Новопечерської школи,
м. Київ

Як громадяни України реалізували своє право на протест восени 2004 року?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Основний ракурс висвітлення теми «Помаранчева революція» – реалізація права людини на протест, свободу слова і вибору, тому усі блоки потрібно розглядати максимально нейтрально, враховуючи обидві сторони протистоянь, а будь-які оцінки подій давати лише з правового погляду, зокрема згідно з офіційним рішенням Верховного Суду України.

Оскільки основні учасники подій – звичайні українці, велике значення у процесі уроку має намагання зрозуміти та емоційно співвіднести себе з безпосередніми учасниками подій.

Заохочується й використання усної історії – сімейної пам'яті про події. Забезпечте анонімність збирання та аналізу інформації, яку можуть порушити лише самі учні й учениці під час уроку.

Пропонований блок «Помаранчева революція» частково зачіпає теми регіональних політичних симпатій і медійної пропаганди, що перегукується з сучасними подіями історії України. Потрібно акцентувати увагу учнів та учениць на загальнолюдських цінностях, на тому, що близьке й зрозуміле кожному, і побіжно окреслити невирішеність завдань, виникнення проблем та основні напрями шкідливої пропаганди, що призвели до Революції гідності та подальших подій у Криму й на сході України.

Слід взяти до уваги, що робота має відбуватися у форматі дискусійних обговорень над емоційно-чутливими темами, **тому тут дуже важливо:**

- 1) встановлювати спільні правила взаємодії з учнями й ученицями;
- 2) підтримувати здорову робочу атмосферу та формувати простір для довіри та вільного висловлення власної думки/емоцій;
- 3) культивувати повагу/толерантність до різних думок, без використання мови ворожнечі;
- 4) провести підсумкову рефлексію, яка допоможе зняти емоційне напруження;
- 5) забезпечити неупередженість оцінювання, якщо таке передбачається.

Методична розробка надає простір для творчості вчителів і вчительок, які можуть вибрати різні технічні варіанти проведення окремих частин уроку та забезпечити гнучкість і індивідуальний підхід до потреб/емоцій конкретного класу/учнів і учениць.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати поняття «право на протест», «фальсифікація виборів», «Помаранчева революція»;
- 2) називати хронологічні рамки Помаранчевої революції та її основні події;
- 3) визначати причини і наслідки Помаранчевої революції;
- 4) визначати спільні та відмінні риси прихильників різних політичних таборів, основні фокуси протистоянь;
- 5) розпізнавати основні групи емоцій;
- 6) висловлювати власне ставлення до Помаранчевої революції та до її наслідків.

Форма проведення заняття:

урок, практичне заняття в курсі «Історія України» та інтегрованому курсі «Україна і світ», 11 клас (тема 6.1 «Україна: труднощі та здобутки державного будівництва») або заняття в курсі громадянської освіти, позаурочний захід (засідання історичного гуртка, захід із розвитку медіаграмотності тощо).

Спарений урок на 90 хвилин в один день чи два різні дні.

Матеріали:

- 1) дошка звичайна/дошка з проектором (умовні частини робочої дошки: правила спільної діяльності; колесо емоцій Р. Плутчика; діаграма Вена);
- 2) роздруковані візуальні зображення, завдання для роботи у групах, робочі аркуші учнів і учениць (за потребою);
- 3) стікери різних кольорів (бажано вибрати два базові кольори – помаранчевий і блакитний);
- 4) підсумкова Google форма, шаблони онлайн-дощок (за потребою);
- 5) аркуші з твердженнями «Я вважаю, що Помаранчева революція досягла своїх цілей», «Я вважаю, що Помаранчева революція НЕ досягла своїх цілей» (за потребою);
- 6) технічні пристрої учнів і учениць та доступ до Інтернету (за потребою).

Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet, із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Крок 1. Випереджувальне домашнє завдання учням і ученицям (варіативно)

Поспілкуватись з батьками/рідними, дізнатись, що вони пам'ятають про події Помаранчевої революції, заповнити короткий опитувальник у Google формах.

Запевніть у збереженні анонімності та попередьте, що певні узагальнення щодо відповідей може бути використано під час уроку без зазначення їхніх авторів.

Орієнтовні запитання для опитувальника:

1. Чи пам'ятаєте ви, чому почалась Помаранчева революція?
2. Чи брали ви участь у тодішніх виборах? Чи стежили за офіційними результатами?

Як відреагували на офіційні результати?

3. Чи брали ви участь в акціях протесту? Чи одягали спеціальні стрічки/шарфи, носили тематичні наклейки? Чи зберегли їх?

4. Ви шкодуєте про свою участь/неучасть у подіях Помаранчевої революції? Що хотіли б змінити?

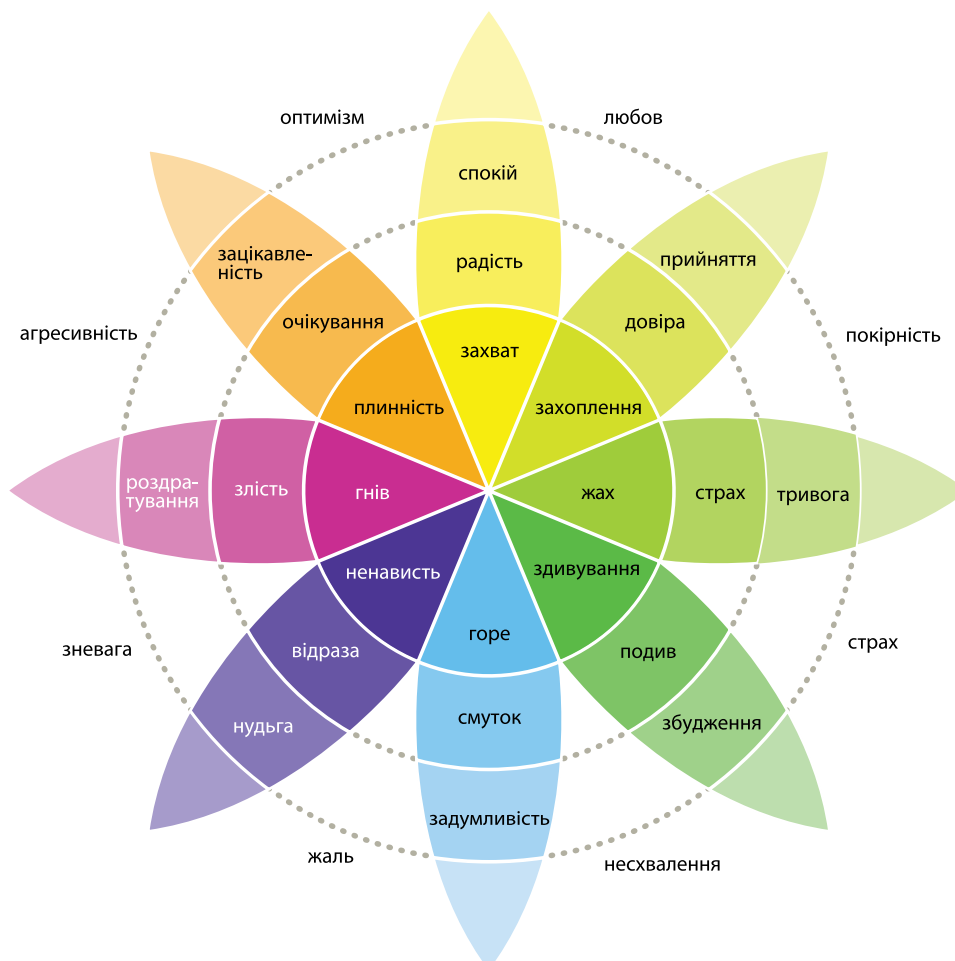

Крок 2. Організаційна підготовка до уроку

Варіант 1. У разі проведення уроку в класі:

- на частині дошки подайте графічно-візуально зображені 3–5 правил спільної діяльності, наприклад, «Говорить хтось один», «Думка кожного важлива» тощо;
- на частині дошки розмістіть зображення колеса емоцій Р. Плутчика.

Варіант 2. Якщо урок відбувається у дистанційній формі із використанням онлайн-застосунків, вивести на екран слайд із правилами та колесом емоцій Р. Плутчика.

Крок 3 (до 5 хвилин)

Налаштування спільної діяльності

1. Запитайте в учнів та учениць, який у них зараз настрій? Які емоції відчувають?
Онлайн-формат: попросіть учнів та учениць позначити на слайді свої емоції.

2. Попросіть учнів та учениць пригадати основні правила роботи на уроці, звернувши увагу на:

- необхідність зберігати толерантність до думок інших;
- емпатійне сприйняття почутого/побаченого;
- використання «я-повідомлень»;
- те, що не варто засуджувати учасників подій чи один одного.

Якщо потрібно, зобразіть графічно додаткові правила, запропоновані учнями та ученицями.

3. (Варіативно, за умови, якщо використовували випереджувальне завдання)
Подякуйте учням та ученицям за спілкування з рідними, попередьте, що певні узагальнення щодо відповідей може бути використано під час уроку без зазначення їхніх авторів.

Крок 4 (7–10 хвилин). Робота з терміном «революція»

1. Запитайте в учнів та учениць:

- Що таке «революція»?
- Чому певні події називають «революцією», а інші – «переворотом» або «повстанням»?
- Які революції ви вже знаєте?
- Чому події 1989 року в Європі називають «оксамитовими революціями»?

Коротко підсумуйте висловлене учнями й ученицями, звернувши увагу, що «революція» веде до структурних змін у суспільстві, політичній організації влади і характеризується участю широких верств населення (на відміну від «повстання» чи «перевороту»).

Також поясніть, що поняття «оксамитова революція» поширилося під час падіння комуністичних режимів у Європі. Українська Революція на граніті у 1990 році мала ознаки «оксамитової», тобто такої, що відбулась без застосування насильства.

Онлайн-формат: поступово виводьте запитання на екран, щоб учні й учениці їх бачили.

2. Запитайте в учнів та учениць:

- Які почуття керують людьми, коли вони піднімаються на революції?
- Які емоції відчувають люди під час і після революції?

Коротко підсумуйте сказане, звернувши увагу на весь спектр емоцій і те, як вони можуть переходити одна в одну на колесі емоцій Р. Плутчика.

Крок 5 (15–20 хвилин). Ознайомлення з артефактами

Варіант проведення 1. Почергово показуйте учням та ученицям зображення артефактів, попросіть описати побачене та відповісти на запитання.

Варіант проведення 2. Об'єднайте учнів та учениць у чотири групи, роздайте групам джерела 1–4 й запропонуйте виконати завдання згідно з інструкцією (5–7 хвилин).

Нагадайте, що для ефективної роботи у групах потрібні:

- таймкіпер – людина, яка стежить за часом;
- секретар – людина, яка веде записи, збирає ідеї групи;
- спікер – людина, яка проводить обговорення, реалізує право кожного висловитися і тримає тему обговорення у полі зору.

Після роботи у групах запропонуйте групам по черзі представити результати (1,5–2 хвилини на групу).

Онлайн-формат: використайте функціонал Break-Out Rooms у Zoom або інші. Для фіксування результатів роботи групи рекомендуємо, зокрема, онлайн-сервіси <https://jamboard.google.com/>, <https://uk.padlet.com/>, <https://milanote.com/>, <https://miro.com/>.

Крок 6 (10 хвилин). Спільна діяльність. Перегляд відеороликів та заповнення робочого аркуша

1. Попросіть учнів та учениць уважно переглянути відеоролики (джерела 5 і 6, під QR-кодами) та заповнити робочий аркуш «Помаранчева революція» (джерело 7).

Якщо немає доступу до відеороликів, запропонуйте транскрипти відео (джерела 5 та 6).

2. Після перегляду відеороликів дайте учням та ученицям до 2 хвилин часу для завершення заповнення робочого аркуша.

3. Запропонуйте спільно обговорити та поглибити отриману інформацію за такими орієнтовними запитаннями:

- Яку дату можна вважати початком Помаранчевої революції?
- У яких випадках люди мають право на протест?
- Кого можна назвати рушійною силою революції?
- Де люди виходили на протестні акції? Як думаєте, чому? (у Києві, Львові, Харкові...)
- Як ви розумієте поняття «фальсифікація виборів»? Які порушення виборчого законодавства ви знаєте?
 - Про що, на вашу думку, свідчить факт проведення «з'їздів усіх рівнів» та «Всеукраїнського з'їзду рад»? Які історичні паралелі з 1917 роком можна провести?
 - Який механізм розв'язання конфлікту було втілено? Чи можна вважати його «оксамитовим», тобто мирним?
 - Яку дату можна вважати закінченням Помаранчевої революції?
 - Доказом чого було офіційне рішення Верховного Суду України?
 - Про що, на вашу думку, свідчить пакетне голосування у Верховній Раді України? Які його наслідки?
 - Як ви вважаєте, чи прийняли б такі рішення Верховний Суд України та Верховна Рада України, якби масові протестні акції не відбулись?

Підведіть учнів і учениць до розуміння того, що саме рішення Верховного Суду України юридично розв'язало ситуацію, що пакетне голосування у Верховній Раді України «За призначення переголосування другого туру виборів та за зміну Конституції України» стало результатом міжпартійних домовленостей для виходу з політичної кризи. Саме тому з 1 січня 2005 року Україна стала парламентсько-президентською республікою, що можна вважати певною структурною зміною.

Підсумовуючи обговорення, зацентуйте увагу на тому, що у демократичній державі усі три гілки влади мають діяти самостійно і реалізовувати прописані законом повноваження, а для реалізації прав і свобод громадян, зокрема права на протест, передбачено правові мирні механізми.

 Крок 7 (до 25 хвилин). Цінності та емоції

1. Робота у групах (до 10 хвилин).

Об'єднайте учнів у чотири групи. Роздайте кожній групі інструкцію, матеріали та запитання до матеріалу (джерела 8–11).

Поясніть групі 2, що у відеоролику «Погляд учасника подій. Виступ Євгена Кушнарєва» слова російською: **«Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой! С нацистской силой темною, с оранжевой чумой!»** є перекрученням відомої у часи радянсько-німецької війни 1941–1945 років пісні **«Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой! С фашистской силой тёмною, с проклятою ордой»**. Використання слова «нацистський» (від «Наша Україна») замість слова «фашистський» має негативну конотацію для покоління радянських і пострадянських людей. Використання фрази «помаранчева чума» («оранжевая чума») можна тлумачити як прояв мови ворожнечі.

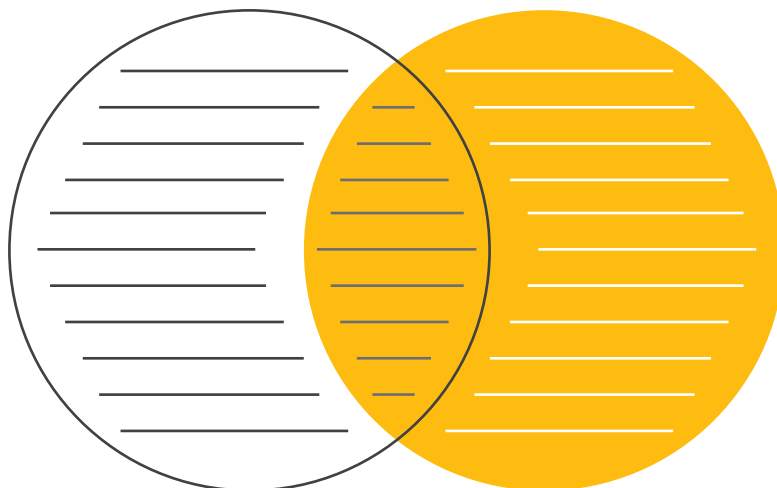
Для наочності бажано використовувати всім групам стікери помаранчевого та блакитного кольорів.

Онлайн-формат: використовуйте функціонал Break-Out Rooms у Zoom або інші. Для фіксування результатів роботи групи рекомендуємо, зокрема, онлайн-сервіси <https://jamboard.google.com/>, <https://uk.padlet.com/>, <https://milanote.com/>, <https://miro.com/>.

2. Представлення та обговорення результатів роботи груп (2–3 хвилини на групу). Залучіть до контролю за дотриманням часу одного з учнів / одну з учениць.

Цінності: працюємо з діаграмою Вена.

Запропонуйте групі 1 прикріпити стікери з основними тезами/цінностями на спільну дошку у якусь із частин (праву чи ліву). Запропонуйте групам 2 і 3 прикріпити стікери з основними тезами/цінностями на спільну дошку у іншу, не зайняту групою 1 частину. Якщо озвучені тези за змістом ідентичні з тезами групи 1, обидва стікери потрібно перенести у спільне коло.

Запропонуйте групі 4 продемонструвати фото учасників Помаранчевої революції, якщо є інтерактивна дошка або є можливість роздрукувати фотографії та прикріпити стікери з назвами емоції, які вони розпізнали.

Емоції: працюємо з колесом емоцій Р. Плутчика.

Запропонуйте всім групам по чергово озвучити і закріпити на колесі емоцій стікери. Група 4 додатково коротко описує та демонструє вибрані зображення.

Коротко підсумуйте результати роботи, звернувши увагу на спільність основних тез, цінностей, емоцій. Зауважте вплив пропаганди та маніпуляцій на такі твердження, як «чума», «завезено американцями» тощо.

Зверніть увагу на те, як реалізовувалось право на протест обома сторонами.

Здійсніть перехід до наступного кроку, поставивши низку запитань:

- Що могли відчувати прихильники В. Ющенко та прихильники В. Януковича після офіційного завершення революції?
- Чи можливе «примирення» учасників подій Помаранчевої революції?
- Як пережиті емоції могли вплинути на подальше розгортання політичної ситуації в Україні?

Крок 8 (варіативний) (до 10 хвилин). Робота з текстом

Попросіть учнів прочитати уривок із твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» (джерело 12) (по 1 реченню або абзацу).

Після прочитання тексту запитайте в учнів:

- Чому головний герой твору не взяв посвідчення учасника революції?
- Як думаєте, що означають завершальні слова твору «Лінію оборони тримають живі»?

Крок 9 (варіативний) (до 10 хвилин). «Займи позицію»

Заздалегідь розмістіть у протилежних частинах класу аркуші з двома твердженнями: «Я вважаю, що Помаранчева революція **досягла** своїх цілей», «Я вважаю, що Помаранчева революція **НЕ досягла** своїх цілей».

Технологія проведення «Шкали думок»:

1. Запропонуйте учням і ученицям зайняти позицію біля тверджень, де найближче місце до твердження – згоден/згідна на 100 %, згоден/згідна на 50 %, згоден/згідна на 0 % .
2. Попросіть учнів і учениць пояснити свою позицію, спочатку найближчим сусідам/у парах, потім на загал.
3. Після вислуховування аргументів, починаючи з крайніх позицій, учні й учениці можуть змінити позицію, також обґрунтувавши свій вибір.
4. Учні й учениці займають свої місця.

Онлайн-формат: функція голосування у Google формах або в іншому сервісі з доступним налаштуванням «Змінити відповідь».

Крок 10 (до 5 хвилин). Підсумкова рефлексія

Залежно від наявності навчального часу, загальної атмосфери попередніх дискусій, готовності учнів і учениць відкрито висловлювати свої думки, оберіть один із таких варіантів проведення підсумкової рефлексії:

1) «Мікрофон» – учні й учениці почергово озвучують відповіді на запитання. Можна якийсь предмет умовно назвати «мікрофоном» і передавати його одне одному;

2) «Спільна дошка» – учні й учениці записують відповіді на запитання на стікерах і розміщують їх на спільній дошці (онлайн-сервіси <https://jamboard.google.com/>, <https://uk.padlet.com/>, <https://milanote.com/>, <https://miro.com/> чи інші);

3) Google форма – учні й учениці самостійно заповнюють відповіді на запитання у відповідній програмі.

Запитання для учнів і учениць:

- Що ви дізналися сьогодні на уроці? Що вас здивувало/змусило задуматись?
- Які у вас були емоції впродовж уроку? Як ви почуваетесь зараз?
- Із чим «ідете» з уроку?

Додаткові матеріали для вчителя/вчительки

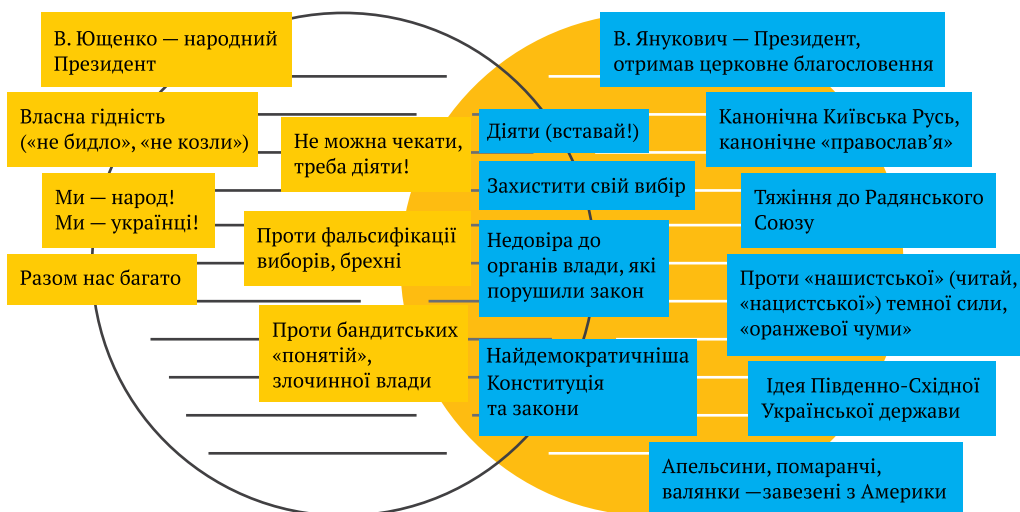

Додаток 1. Зразок заповненого робочого аркуша учня/учениці «Помаранчева революція»

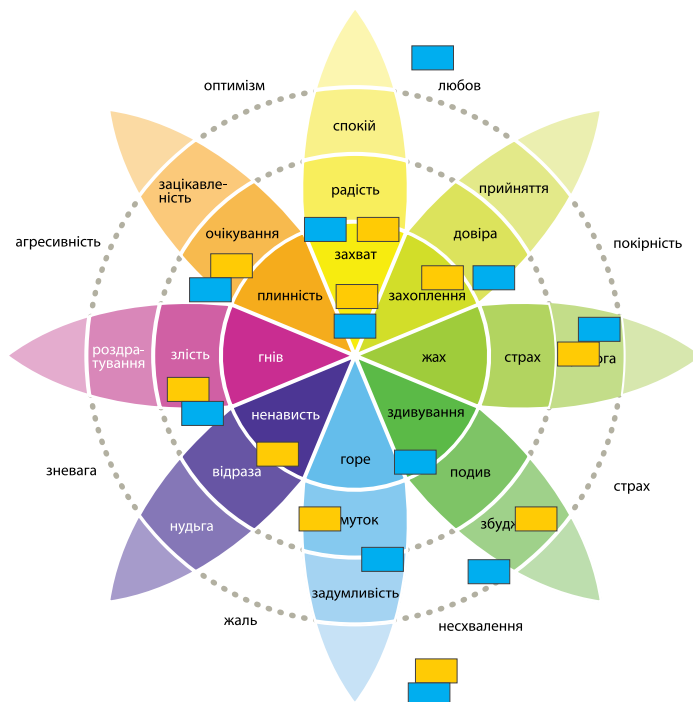
	Помаранчева революція
Привід	<p>1. Оприлюднення Центральною виборчою комісією попередніх результатів виборів, які показують перемогу В. Януковича (49,46 %). Офіційний результат В. Ющенко – 46,61 %;</p> <p>2. Повідомлення про масові фальсифікації виборів, виборчі «каруселі».</p>
Вимоги	Визнати В. Ющенко обраним Президентом України, покарати винних у фальсифікації та інших правопорушеннях.
Рушійна сила	Громадські активісти, студенти, середній клас, політична опозиція.
Місце проведення	Майдан Незалежності (Київ), центральні площі інших міст України.
Ключові події	<p>22 листопада 2004 року – на Майдані Незалежності у м. Києві люди масово виходять, протестуючи проти фальсифікації виборів</p> <p>23 листопада 2004 року – міська влада Києва, Львова та декількох інших міст відмовляється визнати законність офіційних результатів, оголошених Центральною виборчою комісією</p> <p>28 листопада 2004 року – у м. Северодонецьку Луганської області відбувається «з'їзд депутатів усіх рівнів», на якому лунає заклик до проголошення Південно-Східної Української Автономної Республіки</p> <p>3 грудня 2004 року – Верховний Суд України визнає дії Центральної виборчої комісії неправомірними, фіксує низку суттєвих порушень Закону України «Про вибори Президента України» та зобов'язує призначити повторне голосування на виборах Президента України</p> <p>4 грудня 2004 року – Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові, у якому беруть участь 1182 делегати, з них понад 500 із Донецької і Луганської областей</p> <p>8 грудня 2004 року – Верховна Рада України пакетним голосуванням:</p> <ul style="list-style-type: none"> • змінила склад Центральної виборчої комісії; • внесла зміни до Конституції України, зменшивши повноваження Президента України; • внесла зміни до Закону України «Про вибори народних депутатів України», щоб мінімізувати повторення можливих порушень <p>26 грудня 2004 року – переголосування другого туру виборів</p>

Ключові події	<p>Президента України, за яким В. Ющенко набрав 51,99 % голосів, В. Янукович – 44,20 %</p> <p>23 січня 2005 року – новообраний Президент В. Ющенко урочисто складає присягу Президента України</p>
Результат	<ol style="list-style-type: none"> 1. Переголосування другого туру виборів, обрання Президентом України Віктора Ющенка; 2. Україна стає парламентсько-президентською республікою.

Додаток 2. Зразок заповненої діаграми Вена

Додаток 3. Зразок заповненого колеса емоцій Р. Плутчика

Матеріали для учнів та учениць

Джерело 1. Квиток учасника Помаранчевої революції⁶³

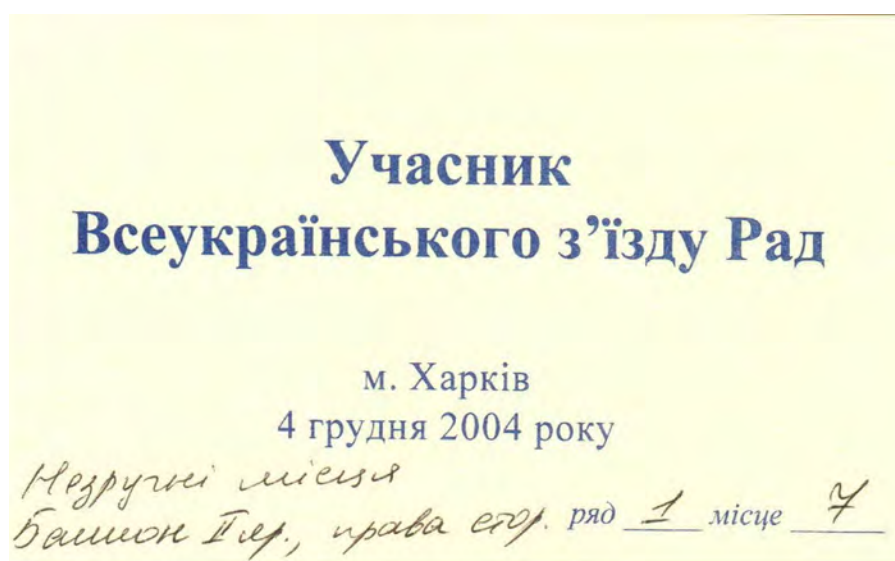
Квиток учасника

Запитання для групи:

1. Що підтверджує таке посвідчення?
2. Яку символіку використано на ньому?
3. Хто, на вашу думку, виготовив це посвідчення?
4. У який спосіб розповсюджували посвідчення?
5. Як ви гадаєте, чому люди зберігають такі речі? Чим вони для них можуть бути цінними?

Джерело 2. Квиток учасника Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові 4 грудня 2004 року⁶⁴

Квиток учасника. Приватна колекція

⁶³ Crafta.ua. URL: <https://images.crafta.ua/collecting-items/d1310146f82013cac3a16a9df6d7d3fb> (дата звернення: 16.09.2021).

⁶⁴ Із приватної колекції історичних предметів.

Запитання для групи:

1. Що підтверджує це посвідчення?
2. Хто міг стати учасником такого з'їзду? Хто, на вашу думку, виготовив цей квиток і займався його розповсюдженням?
3. Як ви вважаєте, чому вибрали саме таку назву з'їзду і саме таке місце його проведення? Які історичні паралелі з 1917 роком можна провести?
4. Чому, на вашу думку, люди зберігають такі речі? Чим вони для них можуть бути цінними?

Джерело 3. Речі повсякденного вжитку⁶⁵

Запитання для групи:

1. Назвіть елементи символіки, яку використовували учасники подій Помаранчевої революції. Про що свідчить їхній різний колір?
2. Як ви думаєте, з якою метою використовували ці речі? Хто їх виготовляв і розповсюджував?
3. Чому, на вашу думку, люди зберігають такі речі? Чим вони для них можуть бути цінними/корисними?

⁶⁵ Історичні предмети Помаранчевої Революції: з приватної колекції учасника проектної групи.
URL: <https://itemimg.com/i/158630770.0.208x208.jpg> (дата звернення: 16.09.2021); Касьяненко М. «Майдан» у Криму. *Газета «День»*. 2005.
URL: https://m.day.kyiv.ua/sites/default/files/main/openpublish_article/20051123/4216-4-2.jpg; <http://umoloda.kiev.ua/img/content/13/3922.gif>; (дата звернення: 16.09.2021); URL: https://images.unian.net/pb/000/thumb_files/h_500/10782.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 4. Поштова марка⁶⁶

Квиток учасника

Запитання для групи:

1. Опишіть поштову марку. Перелічіть елементи символіки, які на ній використано.
2. Як гадаєте, чому на поштовій марці, яку присвячено «Інавгурації Президента України», немає зображення Президента України? Про що це може свідчити?

Джерело 5⁶⁷. Транскрипт відеоролика «День в історії. Вперше в історії України проведено третій тур виборів». 26 грудня 2004 року, Україна

Відео «День в історії. Вперше в історії України проведено третій тур виборів» (тривалість відео – 1 хв 44 с)

Вперше в історії держави проведено переголосування другого туру президентських виборів, так званий третій тур. Перемогу здобув Віктор Ющенко.

Вибори 2004 року відбувалися у вкрай напруженій політичній атмосфері. Після першого туру претендентів на найвищу посаду у державі було двоє – прем'єр-міністр Віктор Янукович та лідер опозиції Віктор Ющенко.

Після другого туру виборів ЦВК оголосила переможцем Віктора Януковича, однак В. Ющенко та його команда звинуватили владу у масштабній фальсифікації виборів.

Масові акції протестів прихильників опозиції почалися 22 листопада після оголошення результатів другого туру голосування. Сотні тисяч людей вийшли на центральні майдани міст, вимагаючи чесних виборів.

Після кількатижневого політичного протистояння було встановлено, що голосування у другому турі та підрахунок голосів здійснили з численними порушеннями на користь Віктора Януковича. Відповідне рішення прийняв Верховний Суд України і постановив провести повторне голосування.

Згідно з фінальним волевиявленням, яке відбулося 26 грудня 2004 року, Віктора Ющенко підтримали 53 % електорату, а Віктора Януковича – 44 %.

Незважаючи на зустрічний позов, який подала команда В. Януковича, В. Ющенка все ж визнали Президентом. Інавгурація нового глави держави відбулася 23 січня 2005 року.

⁶⁶ Помаранчева революція: поштові марки. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/Tak%21_Pair_of_stamps_of_Ukraine%2C_2005.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

⁶⁷ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pqZnVRQZg3M> (дата звернення: 12.12.2021).

Джерело 6⁶⁸. Транскрипт відеоролика «Коротко про головне. Помаранчева революція»

Написи на слайдах, які не озвучуються:

Помаранчева революція. А ти пам'ятаєш, як це було?
На вулицю вийшли прихильники Ющенко.
8 грудня революція фактично здобула перемогу.
А 23 січня Ющенко заступив на пост Президента.

Відео «Коротко про головне. Помаранчева революція» (тривалість відео – 1 хв 16 с)

Вставка з відео виступу Л. Янукович, який озвучується:

(Переклад із російської мови): «Це просто, це просто кошмар. Там просто "оранжевий шабаш". Стоять валяночки рядами, "оранжеве небо". Усе всюди американське. Ось. І гори оранжевих апельсинів. "Оранжеве небо". І ці апельсинки "наколоти". Люди беруть один апельсин, з'їли, беруть інший. Ось. "Оранжеве небо"».

Джерело 7. Таблиця «Помаранчева революція»

Помаранчева революція	
Привід	
Вимоги	
Рушійна сила	
Місце проведення	
Ключові події	
Результат	

⁶⁸ URL: https://www.youtube.com/watch?v=2n_7gBwwbCM (дата звернення: 20.09.2021).

Джерело 8

Інструкції для групи 1

За наявності доступу до Інтернету та відповідних технічних засобів:

- перегляньте відеофрагменти подій Помаранчевої революції;
- випишіть на окремих стікерах (помаранчевого кольору) основні тези/цінності – те, за що виступають промовці (один стікер – одна теза);
- користуючись колесом емоцій Р. Плутчика, розпізнайте емоції людей;
- на стікерах зазначте назви емоцій (один стікер – одна емоція);
- будьте готові озвучити та прокоментувати виписане.

Якщо немає доступу до Інтернету й технічних засобів – працюйте з транскриптами відеороликів.

Матеріал для групи 1

1. Текст пісні гурту «Гринджоли» «Разом нас багато»⁶⁹:

Разом нас багато –
Нас не подолати!
Фальсифікаціям – ні!
Махінаціям – ні!
Поняттям – ні!
Ні брехні!
Ющенко – так!
Ющенко – так!
Це – наш президент.
Так! Так!
Ми – не бидло,
Ми – не козли.
Ми – України
Доньки і сини.
Зараз чи ніколи –
Годі чекати!
Разом нас багато –
Разом нас не подолати!

2. Відеоролик «Помаранчева революція. Тернопіль, 22 листопада 2004 р.»⁷⁰.

3. Транскрипт відеофрагмента (9:16–11:20).

(9:16–9:36) **Учасник протесту 1:** Протестуємо проти беззаконня теперішньої влади і для того, щоб совість була чиста, щоб можна було виховувати своїх дітей і чесно дивитися їм в очі. Щоб ту бандитську владу скинути. Щоб прийшов наш народний президент, наш народний уряд, який би дбав про народ і про людей, і про наших молодих дітей. Ющенко – наш президент!

(9:36–10:14) **Учасник протесту 2:** Ми тут задля того, чому ми не є грузини – вони гарячий народ. Ми українці! Чому ми не можемо? Якщо не сьогодні, не завтра – вже іншого шансу не буде. Ми тільки повинні солідарно. Ми є громада. Ми є народ. Ми є українці. Ми повинні ретельно

⁶⁹ URL: https://www.youtube.com/watch?v=_I5vzGZUmz4. Тривалість відео – 2 хв 47 с (дата звернення: 16.09.2021).

⁷⁰ URL: https://www.youtube.com/watch?v=aBGKxaqp_mE (дата звернення: 16.09.2021).

зібратися, ногами двері відкривати, палити... В Грузії палили. Все робилося. Під танки лягти. ГКЧП як було – що, під танки не лягали? Це був один наш народ.

(10:22–11:00) **Учасник протесту 3:** Добрий день, шановні громадяни! Я закликаю всіх приєднатися до цієї акції непокори українського народу проти влади, тому що це останній шанс нашого народу, щоб ми мали достойне життя і гідне. Люди, які можуть жити гідно, але ставиться влада до них як до недолюдей, як до якихось поганих потвор. Я пропоную щоб усі люди підтримували Віктора Андрійовича Ющенка, дійсно народного президента. Ющенко – ТАК!

Джерело 9

Інструкції для групи 2

За наявності доступу до Інтернету та відповідних технічних засобів:

- перегляньте відео окремих виступів спікерів Северодонецького з'їзду 28 листопада 2004 року;
- випишіть на окремих стікерах (блакитного кольору) основні тези/цінності – те, за що виступають промовці (один стікер – одна теза);
- користуючись колесом емоцій Р. Плутчика, розпізнайте емоції людей;
- на стікерах запишіть назви емоцій (один стікер – одна емоція);
- будьте готові озвучити та прокоментувати виписане.

Матеріал для групи 2

1. Відеоролик «Погляд учасника подій. Виступ Євгена Кушнар'єва, голови Харківської обласної державної адміністрації, на Северодонецькому з'їзді»⁷¹.

2. Транскрипт (переклад із російської):

Не треба випробовувати наше терпіння. На будь-який випад у нас є гідна відповідь, аж до найбільш крайніх заходів. І я хочу нагадати «гарячим головам» під оранжевими знаменами: з Харкова до Києва – 480 кілометрів, а до кордону з Росією – 40! Вставай, велика країно! Вставай на смертний бій! З «нашистською» силою темною! З «оранжевою чумою»!

3. Відеоролик «Погляд учасника подій. Виступ Євгена Максименка, керівника громадського комітету Союзу православних братств України на Северодонецькому з'їзді»⁷².

4. Транскрипт (переклад із російської):

Шановний Вікторе Федоровичу, ваше Високопреосвященство, дорогі соратники. Я хочу перш за все привітати нас із початком різдвяного посту. І у православ'ї зазначено, що коли починається різдвяний піст, Великий піст, тиждень, перед цим починається біснування. Так ось, те, що відбувається сьогодні в таборі Ющенко, – це біснування. І потрібно до хорошого священника на «вчитку» всю ось цю команду. Тисячо..., віками нас хотіли знищити, нашу святу канонічну Русь. З 1945 року почала працювати програма Аллена Далліца⁷³, яка була викладена як доктрина зі знищення Радянського Союзу. Це їм вдалося. Пішли далі, не зупинились. Збігнев Бжезинський – головний ідеолог розвалу Радянського Союзу – сказав про те, що їхнім основним завданням після знищення Радянського Союзу є завдання знищити православ'я і країни, які живуть за ним. Вони намагаються це робити. Вони зробили це з православною Сербією, але у них не вийде це зробити на території Київської Русі. Київська Русь ніколи не була територією! Київська Русь – живий організм!

Вибрана ющенківцями сектантська тактика лже-доброти насправді є лицемірством.

⁷¹ URL: https://www.youtube.com/watch?v=RWiPjzSmmaY&feature=emb_logo. Тривалість – 36 с (дата звернення: 16.09.2021).

⁷² URL: https://www.youtube.com/watch?v=lQvQ3tz1_XE&feature=emb_logo. Тривалість – 3 хв 38 с (дата звернення: 16.09.2021).

⁷³ Мова йде про так званий «План Даллеса» (Аллен Даллес – голова ЦРУ США у 1953–1961 роках) – план дій США проти СРСР, який нібито полягав у прихованому моральному розкладанні населення СРСР. Підтверджені існування такого документа немає, «план Даллеса» є вигадкою.

Як солодко на вулицях міст і сіл сектанти заманюють у свої організації, м'яко кажучи, точно так само сектанти від політики затягують нашу молодь, наших школярів у мороз, у непогоду в свої шабаші садомітські. Ми не повинні дозволити це робити! Ми – православні люди! Віктор Федорович Янукович отримав благословення святої канонічної церкви! Шановний Вікторе Федоровичу, я від імені усіх православних людей України прошу вас захистити нашу канонічну церкву. Ми з вами зробимо дуже багато для торжества православ'я. Ну і останнє, хочу сказати: вони роздають оранжеві апельсини. Оранжевий колір – колір Хеловіна, привезеного до нас з Америки. Апельсини також не наші. Чим простому українцю відповісти? У нас є цей оранжевий колір – гарбуз!

Джерело 10

Інструкції для групи 3

Прочитайте уривки з мемуарів та доповідей учасників Северодонецького з'їзду. Випишіть на окремих стікерах (блакитного кольору) основні тези/цінності – те, за що виступають свідки подій (один стікер – один тезис). Користуючись колесом емоцій Р. Плутчика, розпізнайте емоції людей. На стікерах запишіть назви емоцій (один стікер – одна емоція). Будьте готові озвучити та прокоментувати виписане.

Матеріали для групи 3

1. Погляд очевидця. Спогади Віктора Тихонова, голови Луганської обласної ради у 2004 році. Уривки із книжки «Как нас судили»⁷⁴ (переклад із російської).

Уявіть, коли ранок починається з того, що в кабінет буквально вривається – при цьому опираючись на палицю! – дід, завішаний бойовими нагородами, з криком: «Я воював за свободу країни! Я рабом ні американцям, ні “оранжевим” бути не хочу! Підуть на нас – дайте мені кулемет, я їм покажу ворошиловського стрілка!».

При цьому, нахилиючись, шепче мені довірливо: «Синку, бігати-то мені вже важко, але зір меткий. Відвезіть мене на місце, яке я вкажу, а дзот вже сам облаштую...».

Я не дарма в тексті двічі виділив слова про можливий розкол України. Вірогідність цього обговорювалась в обох таборах, і не думаю, щоб хто-небудь хотів, щоб «чорний сценарій» втілювався в життя.

2. Уривок зі статті В. Старцева «Съезд победителей»⁷⁵ (переклад із російської).

До речі, часто запитують: чому саме Северодонецьк? Особливо в подробиці вдаватися не буду, скажу тільки: у луганчан характер виявився міцніший, рішучості побільше, а в цьому місті – найбільший зал у нашому регіоні. Льодовий палац був повністю заповнений! Так, не менш важлива деталь: ми і безпеку обіцяли забезпечити на відповідному рівні. Хто його зна, якийсь катаклізм? Особливо якщо умілі ручки прикласти – практично левова частка цвіту країни опинилась би під руїнами. Страшно? А таки факт...

3. Виступ виконувача обов'язків віцепрем'єр-міністра Бориса Колесникова⁷⁶ (переклад із російської).

Ми до останнього сподівалися на спокійне вирішення конфлікту. Але зараз вже зрозуміло,

⁷⁴Цит за: Кипиани В. «Как нас судили». Книга северодонецького сепаратиста. *Історична правда*. 2013.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2013/05/4/103348/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁷⁵ Съезд победителей. *Zn.ua*. URL: https://zn.ua/internal/sezd_pobediteley.html (дата звернення: 16.09.2021).

⁷⁶Цит. за: Кипиани В. «Как нас судили». Книга северодонецького сепаратиста. *Історична правда*. 2013.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2013/05/4/103348/> (дата звернення: 16.09.2021).

що це стало принципово неможливим. Ми зобов'язані захистити інтереси своїх виборців. І якщо нам не дадуть захистити наш вибір, ми готові йти на крайні міри.

У цьому випадку ми пропонуємо:

- висловити недовіру усім вищим органам державної влади, які порушили закон,
- створити нову Південно-Східну Українську державу у формі федеративної республіки.

Столицею нової держави стане Харків...

Економічне процвітання і стабільність новій державі забезпечить високий промисловий потенціал і членство у ЄЕП (Єдиний економічний простір. – *Пер.*).

Ми також запевняємо світову спільноту у тому, що нова держава матиме найдемократичнішу Конституцію в світі.

Джерело 11

Інструкції для групи 4

За наявності доступу до Інтернету та окремих технічних засобів:

- підберіть 5–6 фото учасників Помаранчевої революції, користуючись посиланням **АБО** розгляньте пропоновані фото учасників Помаранчевої революції;
- використовуючи колесо емоцій Р. Плутчика, розпізнайте емоції людей, зображених на фото. На стікерах (помаранчевого та блакитного кольорів відповідно) запишіть назви емоцій (один стікер – одна емоція). Будьте готові прокоментувати фото та озвучити назви емоцій.

Матеріали для групи 4

1. Фотопідбірка «Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів» (част. 1⁷⁷, част. 2⁷⁸).
2. Фотографії:
 - а) Одеса, 26 листопада 2004 року, мітинг біля ОДА. Весілля Юрія і Ольги Шевцових⁷⁹

Весілля Юрія
і Ольги Шевцових

⁷⁷ Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів: Ч. 1. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2010/11/20/5351/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁷⁸ Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів: Ч. 2. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/4cea549e72038/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁷⁹ Там само.

б) Початок прекрасної дружби? (фото: Костянтин Дружерученко)⁸⁰

Початок прекрасної дружби?

в) Ужгород. «Так» мовами Закарпаття (фото: Олександр Боровик)⁸¹

«Так» мовами Закарпаття

г) Братання «помаранчевих» і «біло-блакитних» під стінами ЦВК (фото: Віталій Модло)⁸²

Братання під стінами ЦВК

⁸⁰ Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів. Ч. 2. *Історична правда*. 2010.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/4cea549e72038/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁸¹ Там само.

⁸² Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів. Ч. 1. *Історична правда*. 2010.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2010/11/20/5351/> (дата звернення: 16.09.2021).

д) Офіцер ДАІ супроводжує «помаранчеву» бабусю, яка попала на мітинг «біло-блакитних» (фото: Віталій Модло)⁸³

Супровід
«помаранчевої»
бабусі

е) Курсанти закладу освіти МВС із прапорами Грузії та України⁸⁴

Курсанти
закладу освіти
МВС

Джерело 12. Уривок із твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»⁸⁵

...Спецназівці стоять стіною. На шевронах оширені «Барси». Голови у шоломах – мов чорна фашистська ікра за пластиковими щитами. Стоять німо, як відлиті з металу. Між ними й нами незрима стіна відчуження і бетонний бруствер із будівельних плит. Щомиті може статися непоправне.

Люди підходять до них, звертаються. Якийсь чоловік вже говорить римами, з українцями це буває у часи великих потрясінь: «Синок, не натискай курок!», «Наші брати, опустіть щити!». Дівчата перехиляються через бруствер, завітчують, як на Трійцю, ті щити, те залізне пруття, пов'язують помаранчеві банти, лагідно озиваються до цих роботів у нелицарських обладунках, але – глухо, обличчя не видно, щити й шоломи, узброєний моноліт.

І раптом з-під шолома – широко відкриті юнацькі очі. По пластику, що прикриває обличчя, збігає розталий від дихання сніг.

Стара жінка стоїть у снігу з іконою.

⁸³ Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів. Ч. 1. *Історична правда*. 2010.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/images/doc/3/8/38587e6-5.jpg> (дата звернення: 16.09.2021).

⁸⁴ Помаранчева революція. Фото з сімейних архівів. Ч. 2. *Історична правда*. 2010.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/4cea549e72038/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁸⁵ Костенко Л. *Записки українського самашедшого*. Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2010. 416 с.

Дитина тримає за ниточку оранжеву кульку.
По цей бік моляться, по той опускають щити.

Тим часом за нашими спинами йдуть якісь торги, переговори. Вносять зміни до Конституції. Угинають нашого лідера на компроміс. Причому не просто на компроміс, а на Великий Компроміс, з великої літери. І він йде на це, він приймає їхні умови. Він, певно, думає, що, коли стане президентом, усе виправить. Гай-гай, як сказала б моя теща. Влада ж, як плазма, вона двигтить, розтікається, міняє обриси й кольори, обволікає, всмоктує і знову набуває тих самих форм.

Якби він був прямо сказав: «Люди! Я зробив це, щоб вас не вбили».

Люди б йому повірили. Ні, він йде на поступки, він капітулює. Ми на Майдані, а він уже серед них. Серед тих, кого називав злочинною владою.

Всі задоволені, всі усміхаються, і влада, і опозиція, кожен вважає це своєю перемогою, – то за що ж ми стояли на Майдані?!

Вчора, побачивши ці усміхнені лица, дружина шпурнула пульт телевізора.

Ми нікуди не підемо з Майдану. Ми будемо стояти тут до кінця.

Але сьогодні востаннє гримлять барабани. Сьогодні на Майдан прийшли наші лідери. Привітали всіх з перемогою. І навіть видавали посвідчення Учасників Помаранчевої революції. Я не пішов. Мені не треба доказів моєї причетності. Мені треба, щоб вони, ставши владою, не зрадили цей Майдан. Бо це не їхня перемога, це наша.

Може, вони припишуть її собі. Може, захочуть забути. Може, чийсь волохаті руки спробують видерти цю сторінку.

Але це вже Історія. Не з бромом, а з помаранчем.
Сторінку можна видерти. Історію – ні.
От і настав наш День Гніву.
Лінію оборони тримають живі.

ТЕМА 4

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

Авторка:

Анастасія Губарева, вчителька
історії у Think Global, м. Львів

Чому події зими 2013–2014 років стали рубіконом у новітній історії України?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Тема «Революція гідності» є останньою темою у розділі, присвяченому українським революціям, згідно з програмою з історії України. Тож учні й учениці вже знають загальний контекст суспільних подій і настроїв початку другого десятиліття XXI століття. Цю тему можна розглядати також як окреме заняття/виховну годину з нагоди відзначення Дня гідності. За будь-якого формату реалізації цієї методичної розробки особливий наголос варто зробити на правознавчо-громадянознавчому аспекті теми й основним ракурсом розгляду теми вважати відображення права людини на протест, реалізацію свободи слова і свободи політичного вибору. Також потрібно взяти до уваги, що ключове запитання передбачає розмову з учнями й ученицями про події, які відбувалися безпосередньо в останні дні Революції гідності та сталися потім: анексія Криму, збройні протистояння і агресія Російської Федерації на східному кордоні України. Зважаючи на факт протистояння між певними суспільними групами та владою, неоднозначність сприйняття подій у той час і незначну віддаленість у часі для сімей школярів і школярок, усі блоки теми потрібно розглядати максимально нейтрально, без стереотипізації та стигматизації жодної зі сторін суспільних подій, з урахуванням травматичного досвіду, базуючись на цінностях прав людини і людської гідності.

Під час проведення цього заняття особливо уважно треба ставитися до його екологічності, зокрема зважати на можливий негативний емоційний аспект. Не варто використовувати фото зі сценами прямого насильства, які можуть викликати сильну емоційну реакцію, свідчення, які можуть спричинити надмірне емоційне залучення підлітків до обговорення контроверсійних тем. У вільному доступі є дуже багато матеріалів, відео, фотографій, текстів, тож учитель/вчителька може підібрати відеоряд для завдання самостійно. Однак треба пам'ятати про те, що метою заняття є не просто розповісти все про події трагічної зими 2013–2014 років, а створити можливість для розуміння учнями й ученицями особливостей формування ставлення до тих чи тих подій, мотивувати до глибшого вивчення сучасної історії та усвідомлення її складності й комплексності.

Історії, з якими працюватимуть діти, є типовими і можуть стосуватися їхньої родини або близьких знайомих, отже, можуть сприйматися персоналізовано та болісно. Щоб унеможливити конфлікт на фоні особистої залученості, рекомендуємо: 1) на початку уроку провести короткий інструктаж щодо правил взаємодії (роздрукуйте його або напишіть на папері, щоб у будь-який момент можна було звернутися до початкових домовленостей); 2) використовувати «я-висловлювання» та закликати робити це учнів і учениць; 3) відмовитися від емоційних оціночних суджень і ототожнення чи протиставлення себе з певною групою (не вживати риторику «ми проти них», «герої проти зрадників» тощо, наголосити на тому, що на уроці ми звертаємось до різного досвіду саме тому, що для конструктивного діалогу та розуміння процесів різноманіття є важливим); 4) якщо є розбіжності в думках, обов'язково потрібно надати

слово кожній зі сторін із дотриманням окреслених правил і за максимально уважної модерації вчителем; 5) обов'язково провести рефлексію заняття, під час якої учні й учениці змогли б скинути емоційне навантаження і проговорити питання, з якими вони йдуть з уроку.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати поняття: «революція», «Євромайдан», «Антимайдан», «Небесна Сотня», «волонтерський рух»;
- 2) розповідати про події Революції гідності, спираючись на хронологію та дані карти;
- 3) виділяти, порівнювати та протиставляти ключові тези візуальних, аудіо- та текстових джерел;
- 4) розмежовувати факти і судження;
- 5) реконструювати події, спираючись на засвоєну інформацію та власний досвід;
- 6) сформувану власну позицію щодо подій зими 2013–2014 років, їх причин, перебігу та наслідків;
- 7) пропонувати свої варіанти вирішення суперечливих суспільних питань.

Форма проведення заняття:

урок, практичне заняття у курсі «Історія України» та інтегрованому курсі «Україна і світ», 11 клас (тема 6.1 «Україна: труднощі та здобутки державного будівництва») або заняття у курсі громадянської освіти, позаурочний захід (засідання історичного гуртка, захід із розвитку медіаграмотності тощо).

Спарений урок на 90 хвилин в один день чи два різні дні.

Матеріали:

- 1) персональні гаджети із заздалегідь встановленим додатком Hidden Memories; персональні навушники;
 - 2) роздруковані візуальні зображення, завдання для роботи у групах, робочі аркуші учнів/учениць (за потребою) – табличка з хронологією, фото та карта для супроводу пояснення вчителя/вчительки, заздалегідь підготовлений текстовий супровід аудіоматеріалів, заготовка у вигляді ватману/фліпчарту, таблиці з домашнім завданням;
 - 3) клей, кольорові стікери, олівці/фломастери/маркери та інші канцтовари (за потреби);
 - 4) дошка звичайна / дошка з проектором; підготовлена Google форма (за потреби).
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet, із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Крок 1. Випереджувальне завдання

Перед уроком учні й учениці мають скачати на гаджети додаток Hidden Memories (play.google.com/store/apps/details?id=de.pioneo.hoerspur.hiddenmemories) та опанувати його навігацію. Вчителю/вчительці слід самостійно зробити те саме, щоб мати можливість швидко розібратися і допомогти учням та ученицям ефективно використовувати ресурси додатка для виконання завдань уроку.

Додаток
Hidden Memories

Організаційна підготовка до уроку: заздалегідь прописані та вивішені в класі або надіслані через застосунки правила роботи на уроці. Якщо ці правила є загальними та прийнятими на інших заняттях, то вони не потребують спеціального обговорення та узгодження. Якщо ж учні й учениці вперше зустрічаються з подібною формою уроку/заняття, то правила мають бути погоджені з учнями як важлива складова суб'єкт-суб'єктного навчання.

Потрібно наперед підготувати умови для роботи учнів і учениць із персональними гаджетами та аудіоматеріалами у групах та індивідуально. За умови проведення уроку в онлайн-форматі передбачити можливість групової роботи учнів і учениць у сесійних залах, згідно з меню програми (Zoom, Skype, Viber, Messenger тощо).

Крок 2 (до 5 хвилин). Налаштування спільної діяльності

1. Повідомте або виведіть на екран, запишіть на дошці чи великому аркуші паперу тему і ключове запитання уроку. Запитайте, чи розуміють учні й учениці поняття «рубікон». За потреби нагадайте його значення (рішучий крок, точка неповернення, кардинальні зміни).

2. Запитайте в учнів і учениць:

- Які асоціації виникають у вас, коли ви чуєте слова «революція», «гідність», «протести», «протистояння»?
- Які емоції супроводжують ці поняття? Чому?

3. Попросіть учнів і учениць пригадати основні правила роботи на уроці, залежно від формату – живого чи онлайн-спілкування. Наприклад: говорити по черзі, використовувати «я-повідомлення» – говорити від себе; поважати чужу думку, намагатися зрозуміти та відчувати мотиви поведінки/оцінки інших людей (емпатія), бути присутніми тут і зараз тощо.

4. Перевірте наявність в учнів і учениць додатка Hidden Memories, чи мають вони ключові навички користування ним.

Крок 3 (20–25 хвилин). Розповідь вчителя/вчительки з паралельним виконанням завдання і наступним обговоренням

1. Поставте запитання:

Що, на вашу думку, може спонукати людей вийти на публічний протест?

Під час короткого фронтального обговорення мотивуйте учнів і учениць говорити не просто умоглядно, а з використанням історичних прикладів. Якщо ви проводили із цим класом попередні заняття про Революцію на граніті та Помаранчеву революцію, запропонуйте висловити узагальнювальні міркування, оскільки під час згаданих занять це питання вже обговорювали. Звертайте увагу на те, що великі групи людей піднімаються, коли відчують загрозу справедливості, безпеці, втрати перспективи майбутнього, а не лише через прагматичні мотиви повсякденного життя.

2. Роздайте учням і ученицям роздруковану заздалегідь у кількох екземплярах схему подій Революції гідності (джерело 1) та роздруковані фото подій (джерела 3–10). Щоб зменшити кількість роздрукованих матеріалів, можна об'єднати учнів і учениць у кілька малих груп. Також запропонуйте комусь у групах із доступом до смартфона сканувати QR-код із джерела 2 і отримати інтерактивну карту розміщення протестувальників на Майдані.

Упродовж мінілекції ставте учням і ученицям відповідні запитання (див. нижче). Завданням цієї роботи є не стільки отримати усі відповіді, скільки створити тло для усвідомленого виконання завдання: під час розповіді учні та учениці у групах розташовують фото у відповідному порядку, відтворюючи на парті або аркуші паперу картину послідовного розвитку подій. Будьте готові до шуму у класі й модеруйте учнівську діяльність.

Онлайн-формат: підготуйте лінію часу і відповідні зображення на спільній дошці (онлайн-сервіси jamboard.google.com, uk.padlet.com, milanote.com, miro.com чи інші). Після вашої розповіді учні й учениці виконують завдання колективно.

Наголосіть, що учні й учениці не просто слухають розповідь вчителя/вчительки, а під час неї виконують завдання.

Матеріал для мінілекції

Поштовхом до протестів, які згодом назвуть Революцією гідності, стало призупинення підготовки підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, що викликало незадоволення проєвропейськи налаштованої частини населення. Журналіст Мустафа Найем опублікував у Фейсбуку (**зверніть увагу на нові способи передавання інформації, пригадайте, як саме організовували інші революції, які ви вчили**) заклик вийти на Майдан, і через кілька днів відбулося перше народне віче протестувальників, які вимагали відставки уряду Миколи Азарова

та повернення усіх євроінтеграційних законів (**можна наголосити на важливості фактора «втраченої надії», адже прихильників євроінтеграції розчарували за крок до втілення їхніх прагнень**). Протест отримав назву Євромайдан.

На саміті Східного партнерства стало зрозуміло, що угоду, попри вимоги протестувальників, не буде підписано. І вже наступного дня, 30 листопада 2013 року влада вдалася до силового, надміру жорсткого розгону протестувальників (переважно студентів), начебто через те, що вони заважають встановленню головної новорічної ялинки Києва. Від цього часу тривали епізодичні сутички з поліцією. Хвиля народного протесту наростала. Вже 8 грудня 2013 року в Києві на один із найвселюдніших мітингів зібралося близько 1 млн людей, які заблокували урядовий квартал. Під час протестів повалили пам'ятник Леніну. 13 грудня силовики зробили спробу нічного штурму Майдану, яка супроводжувалася небаченою досі жорстокістю.

Одночасно із розгортанням Євромайдану на Майдані Незалежності, у Маріїнському парку розпочалися акції на підтримку влади – умовний Антимайдан, який не розганяли, а навпаки – захищали силовики.

Як Майдан, так і Антимайдан становили досить строкату масу, яка поєднувала дуже різних людей: студентів, пенсіонерів та людей середнього віку, політиків, робітників, офісних працівників, інтелігентів і маргіналів, правих і лівих, ідейних фанатиків, авантюристів і просто зівак. Серед політиків відбувся доволі чіткий поділ: провладні здебільшого підтримували Антимайдан, опозиційні – Євромайдан. Серед найактивніших політиків Євромайдану можна виокремити Віталія Кличка, Олега Тягнибока та Арсенія Яценюка, які намагалися сформуванати так званий тріумвірат лідерів Майдану та проводили переговори, в підсумку безрезультатні, з офіційною владою.

Майже два місяці протестів і переговорів не змусили владу піти на поступки, і вже в січні 2014 року Верховна Рада з численними порушеннями процедури ухвалила низку законів, які згодом назвали «диктаторськими». Згідно з ними обмежувалися права громадян, органам державної влади надавалася більша свобода дій у сфері покарання учасників акцій протесту, а самі протестувальники прирівнювалися до кримінальних злочинців.

Це спричинило ескалацію протистоянь на вулиці Грушевського. 22 січня 2014 року внаслідок сутичок загинули активісти Євромайдану Сергій Нігоян, Михайло Жизневський і Юрій Вербицький.

Після короткого затишшя та відставки прем'єр-міністра Миколи Азарова ситуація ще більше загострилася. Відновилися силові протистояння. Жертв побільшало з обох сторін: унаслідок сутичок горів будинок Профспілок, а на вулиці Інститутській снайпери розстріляли активістів. Так в Україні з'явилася Небесна Сотня – меморіальний список активістів, які загинули у сутичках із силовиками.

Через два дні, 22 лютого 2014 року Віктор Янукович утік з України, виконувачем обов'язків президента став опозиційний політик Олександр Турчинов, а Євромайдан, який згодом назвуть Революцією гідності, фактично переміг, привівши до влади своїх діячів.

Запитання для обговорення мінілекції:

1. Чому, на вашу думку, питання євроінтеграції стало тригером (від англ. trigger – спусковий гачок) для населення? Які ціннісні проблеми, які визрівали в Україні ще з 1991 року, воно зачіпало? Пригадайте події Революції на граніті та Помаранчевої революції та поміркуйте, чому саме молодь стала в авангарді революційних подій?

2. На вашу думку, чому ситуація зі студентами викликала швидке поширення протесту

і так званий Марш мільйонів 8 грудня? У чому причина такого безпрецедентного насилля силовиків? Якими могли бути цілі влади? Чи досягла влада своїх цілей?

3. Слово «Антимайдан» використовували не лише євромайданівці, а й самі учасники провладних протестів як самоназву. Як ви думаєте, що вкладали в цю назву євромайданівці та антимайданівці?

4. Поміркуйте, які цілі могли бути в різних учасників протестів? Чи могло це вплинути на динаміку Майдану та Антимайдану?

5. Чому, на вашу думку, збільшення законодавчого та виконавчого тиску (через прийняття «диктаторських» законів і зростання рівня насилля) не допомогло уряду Віктора Януковича втриматися при владі? Який, на вашу думку, був переломний момент для влади, точка неповернення?

Крок 4 (15 хвилин). Робота з додатком Hidden Memories

1. Об'єднайте учнів і учениць у малі групи, бажано інші за складом, ніж ті, у яких вони працювали у першій частині заняття.

2. Дайте завдання: прослухати свідчення та створити профіль Аліни, Юлії чи Антона (необхідно вибрати ті тези, які підходять тій чи тій особі). На основі запитань після кожного свідчення підготувати доповідь та презентувати її класу.

Онлайн-формат: підготуйте онлайн-кімнати для обговорення. Те саме завдання можете виконувати в інтерактивній онлайн-дошці (jamboard.google.com, uk.padlet.com, milanote.com, miro.com чи в іншій).

Якщо немає доступу до додатка, використайте транскрибовані роздруковані свідчення (джерела 11–13) із запитаннями до них.

Під час роботи над цим компонентом уроку вчитель/вчителька має бути дуже виваженим/виваженою, оскільки саме ці свідчення, на відміну від візуального ряду, створюють суперечливу картину сприйняття у суспільстві подій зими 2013–2014 років.

Взаємне неприйняття одне одного тими частинами суспільства, які мали назви «майдан» та «антимайдан», не дає можливості осмислити події, зрозуміти їхні витоки й наслідки та подолати колективну травму, особливо за умов російсько-української війни, втрат на лінії зіткнення, інформаційної агресії тощо. Вчителю/вчительці потрібно вдумливо коментувати відповіді учнів та учениць і уникати власних емоційних оцінок.

Крок 5 (15–20 хвилин). Презентація результатів

Кожна група по черзі презентує результати дослідження на основі персональних історій і запропонованих запитань. Згодом усі три групи спільно беруть участь у мініобговоренні запитань:

- Чим можна пояснити таку різницю у сприйнятті однієї і тієї самої події різними людьми? Чиї аргументи видаються вам переконливими, а які – суб'єктивним поглядом?
- Спираючись на інформацію, отриману від усіх трьох оповідачів, поміркуйте, чи збігалися погляди Майдану та Антимайдану один на одного з тим, як вони самі себе позиціонували? Аргументуйте свою позицію.

Крок 6 (7–10 хвилин). Підсумкова рефлексія

Поверніться до ключового запитання уроку. За методом вибіркового фронтального обговорення вислухайте учнів і учениць.

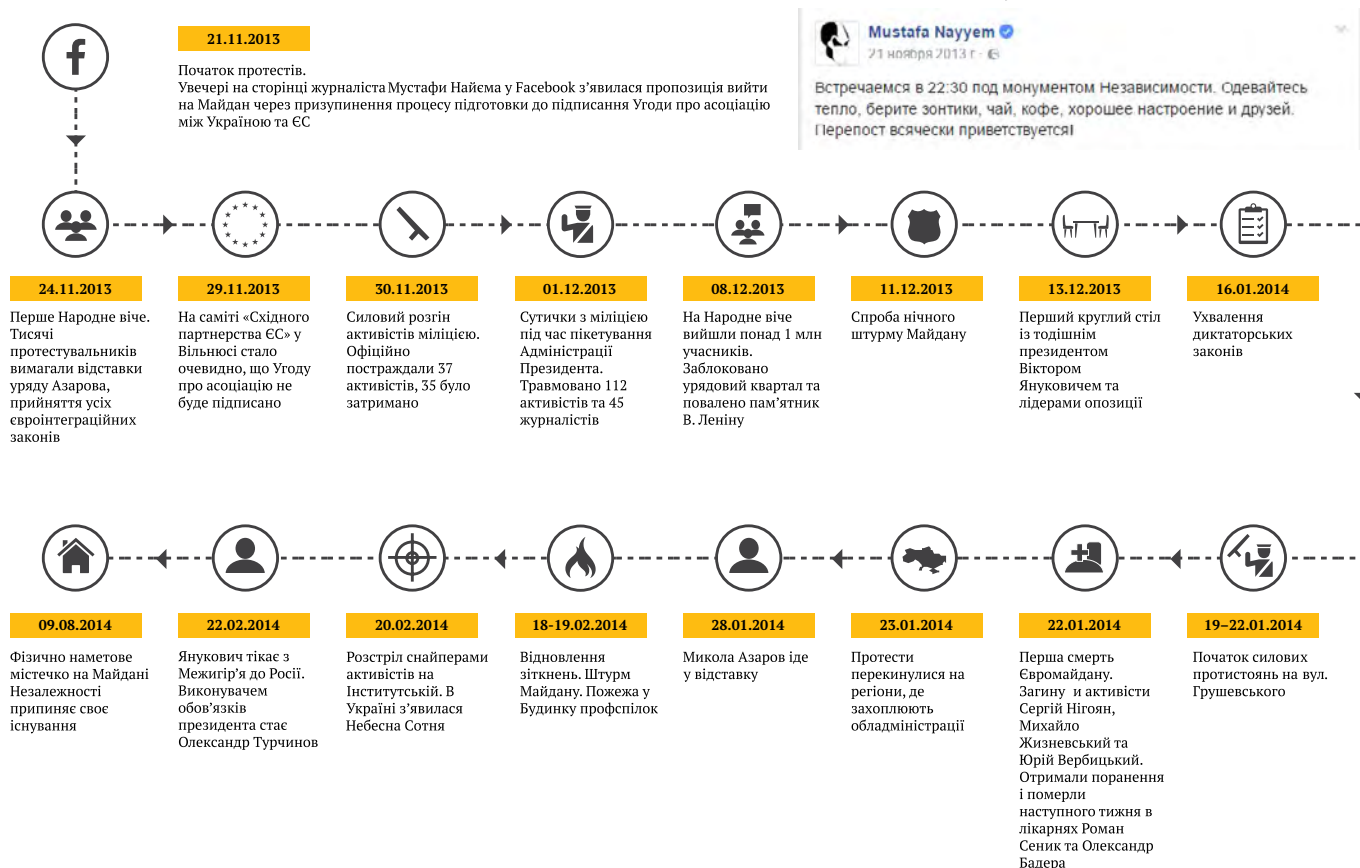
За наявності навчального часу підбийте підсумки за методом «мовчазної дискусії» (на окремих аркушах записані запитання, а учні й учениці можуть по черзі відповісти на них письмово).

- Що нового, незвичного ви дізналися сьогодні на уроці?
- Яка частина уроку вразила найбільше й чому?
- Що стало найважливішим і викликало найбільше почуттів? Чому?

Матеріали для учнів та учениць

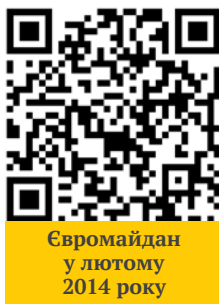
Джерело 1. Схема розвитку подій узимку 2013–2014 років⁸⁶

Хронологія головних подій Євромайдану 2013–2014

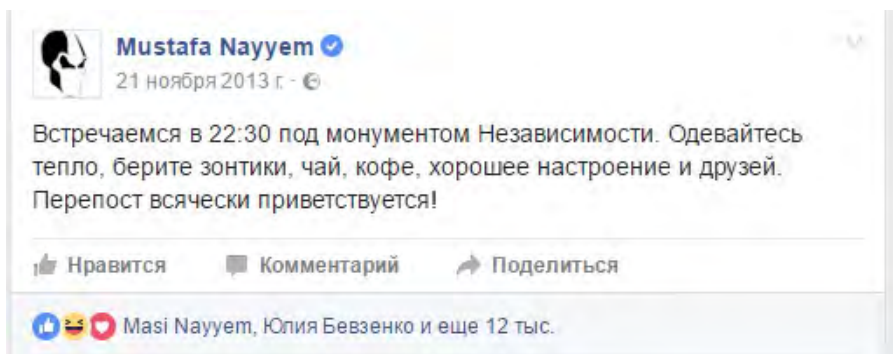
Джерело 2. Євромайдан у лютому 2014 року. Карта розміщення протестувальників та урядового кварталу⁸⁷

Скористайтеся QR-кодом:

⁸⁶ Хронологія головних подій Євромайдану 2013–2014. Український інститут національної пам'яті. URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/images/tild6566-3437-4661-b734-373466316166_infografvse.jpg (дата звернення: 16.09.2021).
⁸⁷ Небесна сотня. Карта розстрілів на Майдані. BBC новини Україна. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47163982> (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 3. Допис відомого політичного журналіста Мустафи Найема у Фейсбуку⁸⁸

Допис
Мустафи Найема
у Фейсбуку

Джерело 4. Фото втечі тодішнього президента В. Януковича з резиденції у с. Межигір'я 20 лютого 2014 року⁸⁹

Втеча В. Януковича
з резиденції
у с. Межигір'я

Джерело 5. Голосування прихильників В. Януковича у Верховній Раді України за так звані диктаторські закони 16 січня 2014 року⁹⁰

Голосування за так
звані диктаторські
закони

⁸⁸ Допис політичного журналіста Мустафи Найема у Фейсбук.

URL: <https://www.facebook.com/Mustafanayyem> (дата звернення: 16.09.2021).

⁸⁹ Фото втечі президента В. Януковича з резиденції у с. Межигір'я 20 лютого 2014 р. ZN.UA.

URL: https://zn.ua/img/article/3055/12_main-v1589453532.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

⁹⁰ Голосування за так звані «диктаторські закони» 16 січня 2014 р. Укрінформ.

URL: https://static.ukrinform.com/photos/2018_06/thumb_files/630_360_1529662701-5141.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 6. Лідери опозиційних парламентських фракцій у Верховній Раді Володимир Кличко, Арсеній Яценюк та Олег Тягнибок коментують перед пресою зрив підписання Асоціації з ЄС на саміті у Вільнюсі. 23 листопада 2013 року⁹¹

Коментарі щодо
зриву підписання
Асоціації з ЄС

Джерело 7. Пожежа в будинку Профспілок і барикади на Майдані незалежності у Києві⁹²

Пожежа у будинку
Профспілок у Києві

Джерело 8. Розгін молодіжної акції протесту і побиття силовиками студентів на Майдані незалежності у Києві⁹³

Розгін і побиття
силовиками
студентів

⁹¹ Яценюк, Кличко и Тягнибок собрались на Вильнюсский саммит вместо Януковича. ZN.UA. 2013. URL: https://zn.ua/POLITICS/yacenyuk-klichko-i-tyagnibok-sobralis-na-vilnyusskiy-sammit-vmesto-yankovicha-133346_.html (дата звернення: 16.09.2021).

⁹² Учасники боїв і постраждали під час Революції Гідності отримуватимуть соцстипендії. Zaxid.net. 2019. URL: https://zaxid.net/uchasniki_boyiv_i_postrazhdali_pid_chas_revolyutsiyi_gidnosti_otrimuvatimut_sotsstipendiyi_n1474255 (дата звернення: 16.09.2021).

⁹³ Розгін акції протесту і побиття силовиками студентів на Майдані незалежності. Прямий. URL: <https://prm.ua/wp-content/uploads/2020/11/2151845af70bbd5b411cb448dddaff91.jpg> (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 9. Розстріли мітингувальників на вул. Інститутській у Києві⁹⁴

Розгін
мітингувальників

Джерело 10. Марш мільйонів. Біля стели на Майдані Незалежності у Києві⁹⁵

Розгін і побиття
силовиками
студентів

Джерело 11. Свідчення студентки з Одеси Аліни (мовою оригіналу)

Я тут ні разу не була. Але все можна було побачити по телебаченню, новини про це були скрізь, їх неможливо було уникнути.

Спочатку все було якось розмито. Раптом всі канали почали казати, що на Майдані збираються люди. В один момент вони вже живуть там в наметах, все це сталося так швидко...

Я тут не була, але бачила в новинах: скрізь стояли намети, і люди фактично жили в них, зі всім цим брудом, смородом, як бомжі, кричали і кидалися камінням.

Тому, я думаю, звичайні люди, які не бачили всього зсередини, не знали всіх деталей, були просто налякані. Особисто мені було страшно.

⁹⁴ Нічне побоїще на Майдані: спогади очевидців. *BBC.COM*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42179754> (дата звернення: 16.09.2021).

⁹⁵ Марш мільйонів. Біля стели на Майдані Незалежності у Києві. URL: <https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2015/12/SNW9CkzcvQ03-2.jpg> (дата звернення: 16.09.2021).

Деякі університети стали на сторону протестів. Мій університет цілком підтримував уряд, вони фактично намагалися відправити нас на Антимайдан, і повір, вони були не єдині. На нас тиснули, погрожували наслідками, якщо не підемо. І що стосується іншої сторони: мені цікаво, скільки студентів, які працювали на цій (на Майдані. – *Ред.*) кухні, робили це зі своєї волі – тиск був скрізь. Тиск і гроші. Багатьом платили.

Коли мої батьки почули, до чого мене збирається змусити університет, вони завели мене до лікаря і зробили справку, ніби я лежу в лікарні і не можу нікуди виходити. Ось так.

В основному я відчувала страх через всі ці події. Ні, не страх перед тим, що доведеться зібрати свої речі і виїхати за кордон. Швидше, що мене сприймуть за частину цього натовпу, з яким я не хотіла мати нічого спільного, страх, що почнеться тотальне насильство, і що я і мої близькі опинимося в прямо в його центрі, і не зможемо вибратися.

1. Чи була Аліна учасницею Майдану або Антимайдану? Звідки вона дізналася про протести?
2. Які враження було в Аліні про Майдан? Наведіть приклади.
3. Чи завжди була участь у протестах добровільною? Аргументуйте свою думку, спираючись на розповідь Аліни.
4. Як ви гадаєте, чому Аліна не підтримала жоден із протестних рухів? Поясніть свою думку. Поміркуйте, чи вдалося Аліні залишитись осторонь усіх подій?

Джерело 12. Свідчення Антона (мовою оригіналу)

Я був тут зі своєю дівчиною на початку подій, у перші дні грудня. Ми принесли теплий одяг на Михайлівську площу після побиття студентів. Я вже й тоді підтримував Майдан, але швидше в теорії, ніж на практиці.

Впродовж наступних днів з дому ми спостерігали, як все це перетворювалося на щось інше. Я підготував свій закордонний паспорт, щоб бути готовим одразу виїхати в Польщу, якщо справи закінчатся гірко.

В новинах ми побачили, як Беркут прямо тут під мостом оточив людей. Вони повалили барикаду і почали відштовхувати протестувальників своїми щитами вниз дороги, тиснучи, навалюючись на них так, що деякі в натовпі ледь не падали з ніг.

В цей момент я зрозумів, що нікуди я не їду, що я не можу залишити свою країну в такому стані. В той вечір люди зі всього міста прийшли на допомогу, вщент заповнюючи площу, а у Свято-Михайлівському монастирі били в дзвони, скликаючи народ, як це робили ще в Середньовіччі.

Відтоді я ходив на Майдан майже щовечора.

Політики з опозиції після довгих суперечок пообіцяли, що в цей день вони почнуть рухатися у спільному напрямку і оберуть серед своїх лідера, який об'єднає людей на Майдані, – потенційного кандидата на заміну Януковича. Та їм, очевидно, це не вдалося.

Стало зрозуміло, що ми не могли розраховувати на допомогу опозиції. В той день вони втратили нашу підтримку. Ми були невдоволені. А тоді весь натовп почав рухатися в сторону вулиці Грушевського, до Парламенту, ми хотіли донести свої вимоги уряду особисто.

Один міліціонер на автомобілі зупинив когось. Я не знаю, хто почав, думаю, це властиво

натовпу, – люди, наче хвилею, оточили міліціонера, почали його бити. Ми були такі сердиті на все, що відбувалося.

Поки лідери опозиції пішли на переговори з урядом, почали збиратися праворадикальні угруповання, демонструючи свою травматичну зброю, ніби на параді. Їхня готовність до фізичної конфронтації була очевидною. На деяких з них були такі жовті пов'язки з нацистською символікою.

Між стадіоном «Динамо» та вулицею Грушевського все перетворилося на поле бою. Коли почалися сутички, я був біля входу на стадіон, народу було просто безліч. Звичайні люди, вони просто стояли і спостерігали. Через дорогу з'явилася гаряча точка, де кидали каміння і образи один на одного. Горіли шини. Все навколо було покрито густим димом. Були чутні звуки пострілів, я сподівався, хоча б гумовими кулями.

Лише пізніше я дізнався, що під час цих сутичок померли перші люди.

1. Коли Антон став учасником Майдану та з чого розпочався його протестний шлях?
2. На вашу думку, що могло спонукати Антона підготувати закордонний паспорт для виїзду до Польщі?
3. Чому він передумав виїжджати? Що стало переломним моментом?
4. Як ви вважаєте, чи була єдність у протестному русі? Про що це свідчить? Аргументуйте свою позицію. Які течії ви б виокремили, спираючись на свідчення Антона? До якої з них ви віднесли б Антона і чому?
5. Чи змінювався у часі, на вашу думку, характер протестів (цілі, рівень насильства тощо)? Як ви гадаєте, що могло на це вплинути?

Джерело 13. Свідчення Юлії з Луганська (переклад із російської)

Я пішла на Антимайдан, бо не розуміла, як два народи – російський і український, – які століттями браталися, мали раптом стати ворогами.

А що для нас зробила Європа? Нічого. Німеччина хоче зробити з України сільськогосподарську, неосвічену країну, сировинним додатком для Європи. Вони хочуть, щоб ми вирощували соняшники і кукурудзу. Україна вже давно експортує кукурудзу в Європу, ці монокультури виснажують наші землі по всій країні. І ще ліси. Ми експортуємо деревину, хоча повинні робити з неї меблі. Ми повинні бути виробниками, а не просто фермерами. Але ж Європа в цьому не зацікавлена.

Антимайдан був трохи далі, дорогою вгору. Ми познайомилися з багатьма різними людьми, їх привозили автобусами, одні за одними. Біля деяких із них мені було неприємно стояти. Але ми познайомилися і з хорошими людьми. Їхнє коріння залишилося в Росії, вони виростили в регіонах Воронежа, Орла, Курська, Брянська. І раптом хтось приходить і каже, що Росія – наш ворог.

Я почула крики, вибухи. Через дим я побачила групу молодих чоловіків із жовтими стрічками на руках, оздобленими свастикою. Я й не знаю, звідки вони з'явилися. Вони почали лаятися на міліціонерів, які стояли поруч, пустили в хід свої саморобні кийки.

Я подивилася на ногу і побачила, що вона закривавлена. Не знаю, як я тоді не запанікувала. Я просто дістала носовичок і даремно намагалася витерти кров. У мене було почуття віддаленості і якогось сюрреалізму.

Ці діти не знали життя. Мені хотілося їм сказати: «Ідіть додому, живіть своїм життям, перестаньте бути дурними! Ви хоч читали ту асоціацію, яку ви так хочете, щоб підписали? Ви знаєте про що вона?». Я важко працювала, щоб досягнути всього, що маю. Мій дім, моя сім'я – це все моє життя, а ці люди просто хотіли зруйнувати все, що ми побудували.

Вони скандували «Смерть ворогам!», «Москаляку на гілляку!», і били в свої барабани. Було страшно дивитися на те, як їм весело було кричати такі лозунги.

У той час у кожного був свій погляд. Деякі вірили в незалежну Україну, деякі мріяли про те, що Україна приєднається до Росії, інші пропагували інші ідеї. Все це були сильні позиції. Позиції, які знищували дружбу і розбивали сім'ї.

Потім ми дивилися по телебаченню, як сотні автобусів з українськими прапорами їхали з Західної України на Майдан. Нам здавалося, що вони збираються захопити нашу націю, наші будинки. Було дуже страшно.

Ми ходили на Антимайдан, щоб показати світові, що ми не хотіли бути вигнанцями у власній державі. Ми хотіли, щоб нас почули. Ми не розуміли, чого хотіли люди на Майдані і чому вони думали, що мали право вирішувати майбутнє нашої країни.

-
1. Чому Юлія пішла на Антимайдан?
 2. Як Юлія описує учасників Антимайдану?
 3. Яким був Майдан очима Юлії? Наведіть приклади з розповіді. Чому, на вашу думку, вона відчувала від нього загрозу?

Поміркуйте разом

- Що ви дізналися сьогодні на уроці? Що вас здивувало/змусило задуматись?
- Які у вас були емоції протягом уроку? Як ви почуваетесь зараз?
- Із чим «ідете» з уроку?

ТЕМА 5

ТРИ РЕВОЛЮЦІЇ НОВОЇ УКРАЇНИ

Автор і авторки, ідея:

Юрій Буланов, учитель історії
Зачепилівської загальноосвітньої школи
I–III ступенів Харківської області

Анастасія Губарева, вчителька історії
у Think Global, м. Львів

Леся Юрчишин, учителька історії,
правознавства, громадянської освіти
Новопечерської школи, м. Київ

Укладачка:

Леся Юрчишин

Як змінилось життя України після трьох революцій?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Історія розбудови незалежної України налічує три різні й водночас схожі революції. Кожна революція ставала новим якісним стрибком для розвитку державності України і породжувала нові виклики.

У цьому занятті запропоновано узагальнення вивченого раніше, на основі отриманих знань та уявлень, якщо вчитель/вчителька використовував/використовувала методичні розробки цієї частини посібника або якщо згідно з програмою ці теми вивчено за чинними підручниками. Однак деякі елементи цього заняття можуть бути використані також як вступ до теми сучасних українських революцій загалом.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати поняття «Революція на граніті», «Помаранчева революція», «Революція гідності»;
- 2) називати хронологічні рамки революцій та їхні основні події;
- 3) визначати причинно-наслідкові зв'язки Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції гідності;
- 4) визначати спільні та відмінні риси революцій, основні фокуси протистоянь;
- 5) аналізувати можливі мирний і насильницький сценарії розвитку подій;
- 6) сформулювати власне ставлення до наслідків революцій, до змін у цінностях суспільства.

Форма проведення заняття:

урок, практичне заняття в курсі «Історія України» та інтегрованому курсі «Україна і світ», 11 клас або позаурочний захід (засідання історичного гуртка, захід із розвитку медіаграмотності тощо).

Матеріали:

- 1) дошка звичайна / дошка з проектором;
 - 2) стікери різних кольорів (бажано вибрати два базові кольори, наприклад зелений і жовтий);
 - 3) роздруковані візуальні зображення (за потребою);
 - 4) підсумкова Google форма;
 - 5) шаблони порівняльних таблиць, онлайн-дошки (за потребою), роздруковані фото, розвішані (за потребою).
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet, із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Крок 1 (до 5 хвилин). Налаштування спільної діяльності

1. Запитайте в учнів та учениць, який у них зараз настрій? Які емоції відчувають? Онлайн-формат: попросіть учнів та учениць позначити на слайді свої емоції, скориставшись доступом до будь-якого застосунка.

2. Запропонуйте пригадати основні правила роботи на уроці, звернувши увагу на:

- необхідність зберігати толерантність до думок інших;
- емпатійне сприйняття почутого/побаченого;
- використання «я-повідомлень»;
- незасудження учасників подій чи одне одного.

Рекомендуємо записати їх окремо на дошці/аркуші паперу. Якщо ви вже давно узгодили правила спільної діяльності з учнями та ученицями, нагадайте про такі: говорити по черзі, правило піднятої руки, бути лаконічними тощо.

3. **Варіативно.** Якщо вчитель/вчителька давав/давала випереджувальне домашнє завдання – заповнити таблицю, то потрібно з'ясувати, чи були труднощі з виконанням, які поля таблиці залишилися незаповненими і чому.

Крок 2 (до 15 хвилин). «Спільне і відмінне»

1. Якщо це узагальнювальний урок, попросіть учнів та учениць заповнити діаграму Вена (разом у класі, якщо діаграму подано на великому аркуші паперу, або індивідуально у зошиті, у парах чи малих групах; для онлайн-формату використайте онлайн-сервіси jamboard.google.com, uk.padlet.com, milanote.com, miro.com та інші). Нагадайте, що така діаграма дає змогу детально проаналізувати та візуально зобразити спільні й відмінні риси трьох революцій.

Якщо учні та учениці виконували домашнє завдання з порівняльною таблицею, запропонуйте нею скористатися.

Діаграма Вена:

Роздайте кольорові стікери: один колір – для спільних рис, інший – для відмінностей на кожному колі. Рекомендуємо для спільних рис використати зелений колір, а для відмінностей – жовтий чи рожевий.

Можливі відповіді учнів та учениць:

Спільне:

- 1) місце;
- 2) час – починалися восени;
- 3) основна рушійна сила – молодь, яка прагне ціннісних змін;
- 4) засоби для підтримки протестувальників і протестувальниць (намети, перехідна кухня, самооборона);
- 5) намагалися самостійно забезпечити безпеку учасників і учасниць.

Відмінне:

- 1) різні безпосередні причини і приводи для початку протестів розгортання революції;
- 2) характер протистояння: мирне / із застосуванням насильства.

Зауважте, що деякі спільні риси можуть бути лише у двох із трьох революцій, наприклад, компроміс влади у 1990 та 2004 роках, залучення міжнародних посередників у 2004 та спроба у 2013 році тощо. Також рекомендуємо вживати поняття «пасіонарна⁹⁶ частина суспільства», а не лише акцентувати на молоді, адже у 2004 і 2013–2014 роках значною була роль різних поколінь.

Під час обговорення зверніть увагу учнів та учениць на такі моменти:

- цінності, за які боролись мітингувальники й мітингувальниці;
- молодь – основна рушійна сила усіх революцій, яка хоче змін і не хоче жити по-старому;
- Революція на граніті була першою спробою протестної акції;
- вибір місця – колишня площа Жовтневої революції, нині Майдан Незалежності – не випадковий і дуже символічний;
- хронологія, різниця у тривалості: 2–17 жовтня 1990 року – Революція на граніті (точна кількість днів); 22 листопада – 26 грудня 2004 року (або 23 січня 2005 року) – Помаранчева революція (різні думки щодо дати завершення); 21 листопада 2013 року – 22 лютого 2014 року – Євромайдан, Революція гідності.

2. Запитайте в учнів та учениць:

- Які причини того, що за менш ніж 25 років українське суспільство тричі піднімалося на протести у столиці та інших містах за участю великої кількості людей?
- Чи можна уявити, що були люди, які брали участь у всіх трьох революціях?

Підказки для вчителя/вчительки:

- 1) можлива відповідь на запитання 1:
 - не вирішеність попередніх питань, неподолання глибоких причин протестів попри фактичну перемогу у 1990 і 2004 роках;
 - недосконалість демократичних інституцій, бюрократизм;
 - різні ціннісні пріоритети, пов'язані з історичними обставинами, впливом маніпулятивних технологій тощо;
- 2) дасть відповідь на запитання 2 допоможе біографія Олеся Донія, 1969 року народження.

**Крок 3 (15–20 хвилин). Робота з фото
«Розганяти не можна продовжувати»**

1. Варіант 1. «Броунівський рух». На стінах класу заздалегідь розміщено фотографії із джерел 1–11 та висловлювання В. Масола.

Учні й учениці вільно переміщуються класом, роздивляючись світлини, упродовж 3–5 хвилин.

Варіант 2. Учитель/вчителька виводить на спільну класну дошку галерею фото.

⁹⁶ Пасіонарний (від лат. passio – пристрасть) – вольовий, діяльний, цілеспрямований, лідерський, небайдужий.

Онлайн-формат: помістіть фото на Google Disk та/або використайте онлайн-сервіси jamboard.google.com, uk.padlet.com, milanote.com, miro.com чи інші.

Після ознайомлення з джерелами проведіть обговорення:

- Порівняйте масштаб протестних акцій, співвідношення кількості силовиків та учасників і учасниць протестів, можливість подальшої ідентифікації сфотографованих людей.
- Які, на вашу думку, відносини влади/силових структур і протестувальників та протестувальниць? Як можна ідентифікувати емоції учасників і учасниць?
- Як ви думаєте, чому у кожному випадку (Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція гідності) було вибрано саме такий сценарій – мирний чи силовий?
- Як вибраний сценарій вплинув на подальше розгортання протесту?

Методичні поради:

- Зверніть увагу учнів і учениць на відкриті обличчя правоохоронців на фото з джерел 1 і 3 й на той факт, що у них немає спеціальних засобів.
- Акцентуйте увагу на масовості й готовності зі зброєю в руках захищати цінності, які держава порушує.
- Під час обговорення можливих сценаріїв розвитку подій нагадайте (можна вивести на екран, роздати роздруковані аркуші або написати на великому аркуші паперу) слова прем'єр-міністра В. Мосола про події 1990 року:

«Моя відставка була незаслуженою... Я глибоко переконаний, що ніякого справжнього студентського голодування тоді не було, а вся акція була оплачена з Заходу, в тому числі з діаспори. Загалом, студентська акція не була такою значною, як це хочуть показати сьогодні, і, якби ми не бавилися в демократію, її можна було б розігнати за п'ять хвилин, ...але такого наказу я не віддав – не хотів брати на себе відповідальність. Оскільки не бажав відповідати за це і Гуренко (тодішній секретар КПУ. – Ред.), то акцію було доведено до кінця»⁹⁷.

2. Виведіть на слайд або процитуйте витяги зі статей 5–6 Конституції України.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

**Крок 4 (5–15 хвилин). Відкрита дискусія
«Маленька людина у революції»**

Методична порада для вчителів/вчительок:

- Залежно від часу та акцентів у попередніх бесідах із учнями й ученицями, вчитель/вчителька вибирає запитання для продовження дискусії. Важливо, щоб наприкінці відбулося обговорення запропонованих підсумкових запитань.
- Ще раз нагадайте правила спільної взаємодії учнів, окреслені на початку уроку.

⁹⁷ Історії трьох «майданів»: Революція на граніті. *Хмарочос. Розуміючи місто*. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/partner/rng/> (дата звернення: 16.09.2021).

Ми вже з'ясували, що деякі люди були активними учасниками усіх трьох революцій (хронологія: 2–17 жовтня 1990 року, 22 листопада – 26 грудня 2004 року (або до 23 січня 2005 року), 21 листопада 2013 – 22 лютого 2014 року).

Можливі запитання для продовження обговорення:

• Що далі трапилось з учасниками й учасницями революції? Чи задоволені вони результатами протестів? Чи не шкодували про свою участь одразу після завершення подій і чи не шкодують тепер?

• Чи можна було бути осторонь революції?

• Що дає революція? Що трапилось із мрійниками? Як склалася доля лідерів?

• Як впливає участь у революції на почуття, цінності та життя людей? Як це позначилося на стосунках у сім'ях?

• Яка комунікація зараз між тими людьми, які змінились під час революції, і тими, що не змінились?

• Що писали у різних медіа про революції у час тих подій? Що зазначають тепер?

Чи тривають війни історичної пам'яті?

Якщо достатньо часу, запропонуйте ознайомитися зі свідченням Дмитра Голубничого, який у 2014 році був 16-річним школярем, часто приходив на Майдан і 20 лютого, перебуваючи на вулиці Інститутській, запевняв по телефону маму, що усе спокійно, тимчасом як навколо літали снайперські кулі й гинули люди⁹⁸.

Підсумкові запитання для дискусії:

• Як змінилось життя в Україні після кожної революції?

• Прокоментуйте уривок з інтерв'ю українського дисидента, правозахисника Мирослава Мариновича. Які ключові слова ви можете виділити? Якою є оцінка М. Мариновича: песимістичною чи оптимістичною? Чому?

«Ми йдемо з рабського суспільства. Раби не можуть бути одразу вільними. Момент їхнього звільнення ще нічого не означає, тому що вони в душі ще залишаються рабами. Цей перехід від рабського стану до стану усвідомленої свободи вимагає часу, вимагає поту і крові, вимагає проб і помилок. Наші революції, власне, і є отакими елементами зростання суспільства.

Український народ постійно, після кожної революції утверджує свою гідність. Він зростає у своїй гідності. Але це ще не стеля»⁹⁹.

Крок 5 (до 5 хвилин). Підсумкова рефлексія за запитаннями

Запитання:

• Що ви дізналися сьогодні на уроці? Що вас здивувало/змусило задуматись?

• Які у вас були емоції упродовж уроку? Як ви почуваетесь зараз?

• Якою є ваша роль у суспільстві? Якою може бути ваша роль? Наскільки від вас залежить ваше майбутнє, майбутнє вашої сім'ї, населеного пункту, держави, світу?

• Які існують законні механізми для обстоювання власної позиції?

• Із чим «ідемо» з уроку?

Залежно від часу, загальної атмосфери попередніх дискусій, готовності учнів і учениць відкрито висловлювати свої думки, рекомендуємо вибрати один із таких варіантів проведення:

⁹⁸ «Мамцю, я тебе люблю». Той самий хлопчик з Майдану, який був готовий померти за Україну. *Українська правда*.

URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/15/7283431/> (дата звернення: 16.09.2021).

⁹⁹ Після кожної революції український народ зростає у своїй гідності. Але це ще не стеля – Мирослав Маринович. *Українська правда*.

URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/1/7275415/> (дата звернення: 16.09.2021).

1. «Мікрофон» – учні й учениці по чергово озвучують відповіді на запитання. Можна якийсь предмет умовно назвати «мікрофоном» і передавати його одне одному.

2. «Спільна дошка» – учні й учениці записують відповіді на запитання на стікерах і розміщують їх на спільній дошці (онлайн-сервіси jamboard.google.com, uk.padlet.com, milanote.com, miro.com чи інші).

3. Google форма – учні й учениці самостійно заповнюють відповіді на запитання у відповідній програмі.

Варіанти домашнього завдання

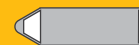
Есе / творче висловлювання на вибір (орієнтовний обсяг – не менше ніж 200 слів, розмір шрифту – 14, міжрядковий інтервал – 1,5).

Теми есе:

- «Сутність і значення революції»;
- «Маленька людина під час революції».

Матеріали для учнів та учениць

Випереджувальне домашнє завдання

Узагальніть інформацію про події Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції гідності за поданими критеріями.

	Революція на граніті	Помаранчева революція	Революція гідності
Причини			
Вимоги			
Рушійна сила			
Лідери, відомі учасники			
Місце проведення, територія поширення			
Ключові події			
Результат			
Наслідки			

Джерело 1. Протестувальники оголосили голодування на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності), 1990 рік¹⁰⁰

Голодування на
площі Жовтневої
революції

Джерело 2. Намети учасників протесту на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності), 1990 рік¹⁰⁰

Намети учасників
протесту

Джерело 3. Міліція забезпечує громадський порядок під час мітингу. Київ, 15 жовтня 1990 року¹⁰²

Міліція забезпечує
громадський
порядок

¹⁰⁰ URL: https://dn.gov.ua/storage/app/thumbnails/8ce/cdd/440/rev_na_graniti_820x360.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁰¹ Історії трьох «майданів»: Революція на граніті. *Хмарочос. Розуміючи місто.* URL: <https://hmarochos.kiev.ua/partner/rng/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁰² Міліція забезпечує громадський порядок під час мітингу. *Главком.* URL: https://glavcom.ua/img/article/5330/61_main.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 4. Мітинг на Майдані Незалежності під час Помаранчевої революції.
Київ, 2004 рік¹⁰³

Мітинг на Майдані
Незалежності

Джерело 5. Міліціонери охороняють Адміністрацію Президента. Київ, 2004 рік¹⁰⁴

Міліціонери
охороняють
Адміністрацію
Президента

Джерело 6. Спроби налагодження контакту між протестувальниками та силами МВС.
Київ, 2014 рік¹⁰⁵

Спроби
налагодження
контакту

¹⁰³ Помаранчева революція. *Трибуна Бровари*. 2019. URL: <https://brovary.net.ua/15-rokiv-tomu-pochalas-pomarancheva-revolyuciya/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁰⁴ Міліціонери охороняють Адміністрацію Президента. *УНІАН*. 2014. URL: https://images.unian.net/photos/2014_11/1416568724-5129.jpeg (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁰⁵ Спроби налагодження контакту між протестуючими та силами МВС. *Wikimedia.org*. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/31/Militsiya_and_orange_flowers%2C_Kiev.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 7. Підрозділ МВС намагається розігнати протест. Київ, 2014 рік¹⁰⁶

Підрозділ МВС
намагається
розігнати протест

Джерело 8. Міліціонери затримують протестувальника. Київ, 2014 рік¹⁰⁷

Міліціонери
затримують
протестувальника

Джерело 9. Майдан Незалежності, заповнений людьми під час народного віче. Київ, 2014 рік¹⁰⁸

Народне
віче «Марш
мільйонів»

¹⁰⁶ Революція Гідності. Згадаймо головне. *Укрінформ*. 2020.

URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2122489-revolucia-gidnosti-zgadajmo-golovne.html> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁰⁷ Шокуюче побиття студентів на Майдані в Києві сьогодні згадують українці. *Первий криворожский*. 2017.

URL: <https://1kr.ua/news-37486.html> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁰⁸ Народне Віче «Марш мільйонів». *Вебсайт ЦДЕА України*.

URL: https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions/maudan/marw_miluona.html (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 10. Протистояння між протестувальниками та підрозділами МВС.
Київ, 2014 рік¹⁰⁹

Протистояння

Джерело 11. Монумент Незалежності, захоплений силами МВС під час останньої спроби режиму Віктора Януковича насильно розігнати протест. Київ, 2014 рік¹¹⁰

Спроба насильно
розігнати протест

¹⁰⁹ Протистояння між протестувальниками та підрозділами МВС. *Детектор Медіа*.

URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/172760/i75_ArticleImage_172760.jpg (дата звернення: 16.09.2021).

¹¹⁰ URL: https://nspu.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/zobrazhennya_2020-11-21_134136.png (дата звернення: 16.09.2021).

Частина 2. Суспільні виклики та спроби відповіді

Методичні розробки, які запропоновано у цій частині, об'єднані дещо іншими темами, що є більш сенситивними, порівняно з історичними сюжетами першої частини.

Перші три теми зачіпають питання гібридної війни, її інформаційної складової, обставин окупації Криму Російською Федерацією, проблеми внутрішньо переміщених осіб унаслідок агресії РФ. Ці розробки, створені різними педагогами й педагогинями, пов'язані між собою і становлять ефективний комплекс тем, вивчення яких дасть змогу учням і ученицям опанувати ключові й наскрізні компетентності громадянської та історичної освіти. Про ці доволі чутливі теми можна і доцільно говорити на уроках або позаурочних заходах зі старшими підлітками.

Окрім того, подано розробки, присвячені темі гендерної рівності та впливу гендерних стереотипів на реалізацію власного потенціалу у соціумі, а також релігійно-конфесійній багатоманітності українського суспільства.

Потрібно зауважити, що контroversійність і чутливість запропонованих у цій частині тем є різною. Найбільш суперечливими є перші три теми. Важливо тримати баланс нейтральності, зважаючи на дотичність багатьох підлітків та їхніх родин до порушених проблем. Усі теми цієї частини можуть бути потенційно травматичними через близькість подій у часі та залученість родин і знайомих, отже вимоги до екологічності занять є високими.

Як і в першій частині, головним методом роботи є аналіз різноманітних джерел інформації, як історичних, так і сучасних. Вчитель/вчителька має уважно вивчити матеріал і спробувати «приміряти» навчальні ситуації на конкретних учнів і учениць, з огляду на ситуацію у класі і школі загалом. Право мати власну думку та вміння її висловлювати не означає право її нав'язувати, адже в такому разі діти відчуватимуть не лише психологічний тиск, а й потребу озвучувати «соціально виправдані/бажані» відповіді, демонструвати конформізм, що є протилежним тому завданню, яке поставили автори цих сценаріїв уроків.

ТЕМА 6

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ МЕДІА. КРИТИЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ ТА ПРОТИДІЯ МАНІПУЛЯЦІЯМ МАС-МЕДІА

Автор і авторки:

Наталя Герасим, учителька історії Чернівецької спеціалізованої школи ОРТ I–III ступенів № 41

Ольга Невтира, вчителька історії Енергодарської гімназії № 2 Енергодарської міської ради Запорізької області

Наталія Понежа, вчителька історії Першотравенського ліцею № 2 Першотравенської міської ради

Андрій Яворський, учитель історії, голова Наукового товариства ліцеїстів, Івано-Франківський фізико-технічний ліцей-інтернат

Як негативний вплив різних медіатекстів використовують в інформаційній війні?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Запропоновані матеріали мають на меті допомогти учням і ученицям зрозуміти сучасні історичні процеси, пов'язані з інформаційною агресією Російської Федерації проти України, та надати їм інструменти для протидії цим маніпулятивним впливам.

Анексія Криму Росією, серія проросійських виступів на південному сході (так звана Російська весна), збройний конфлікт на сході України багато в чому стали можливими через активну роботу російських пропагандистів. При цьому неготовність громадян України протистояти проросійським наративам¹¹¹, трансльованим різними каналами, зокрема мас-медіа, призвели до тимчасової втрати українською державою її територіальної цілісності. Розуміння учнями та ученицями загрози від маніпулятивного впливу медіатекстів на суспільну думку, вміння визначати приховані меседжі (посили) і протистояти їм сьогодні є не лише одним із завдань освітнього процесу, а й фактором національної безпеки.

Для цього заняття особливо значущою є його екологічність. Є школи, класи, учні та учениці, які з питаннями медіаграмотності ознайомлені: проходять тренінги, беруть участь у проєктах тощо. Також є ті, що з темою аналізу медіатекстів працювали у межах курсу «Громадянська освіта» та шкільних підручників. Однак якщо в педагогів і педагогинь, учнів і учениць немає досвіду роботи з візуальними джерелами та їх глибокого аналізу, це може створювати ризики несвідомої маніпуляції через недостатню професійну компетентність. У такій ситуації є ризик сприйняття: якщо в класі/групі присутні учні й учениці, які отримують інформацію з російських джерел або мають інший родинний дискурс, – можлива негативна реакція.

Заняття сфокусоване на роботі учнів та учениць із різними видами медіатекстів (тексти, зображення та відео) для вивчення особливостей їхнього впливу на людину, виявлення прихованих меседжів тощо. Вчитель/вчителька має зважати на те, що джерела інформації сприймаються по-різному, зокрема відео й зображення – «найшвидше», а от текст є найбільш затратним за часом джерелом. Однак розкодування усіх медіатекстів потребує знання контексту, базового розуміння того, чому вони присвячені. Варто зауважити, чи всі поняття у тексті, елементи зображення зрозумілі учням і ученицям, чи впізнають вони основних персонажів на карикатурі або наведену символіку.

Учитель/вчителька має звернути увагу на неоднозначність сприйняття окупації Кримського півострова та участі Російської Федерації у цьому процесі.

¹¹¹ Наратив (від англ. та фр. narrative, лат. narrare – «розповідати, оповідати») – створена розповідь про певну серію взаємопов'язаних подій, представлена читачеві або слухачеві у вигляді послідовності слів або образів, яка створює емоційно забарвлене контекстне сприйняття.

Результатом успішного проведення заняття має стати готовність школярів і школярок до розпізнавання і протидії інформаційним впливам, маніпуляціям, пропаганді.

**Після заняття учні
й учениці зможуть:**

- 1) пояснювати зміст понять: «пропаганда», «мова ворожнечі», «маніпуляція», «інформаційна війна», «фейк», «факт», «судження», «медіаграмотність»;
- 2) удосконалити навички аналізу та дослідження різноманітних видів медіатекстів;
- 3) розпізнавати факти та суб'єктивну думку, елементи пропаганди в медіатекстах; перевіряти факти, порівнювати особливості впливу різних видів медіатексту на людину (на прикладі роботи зі статтями, відео, карикатурами тощо);
- 4) знаходити приховані посили в медіатекстах, застосовувати прийоми критичного мислення до медіатекстів;
- 5) пояснювати мету та завдання інформаційних воєн;
- 6) інтерпретувати емоції, ставлення людей із різними поглядами на події (на прикладі роботи з медіатекстами);
- 7) обговорювати небезпеку медіабезграмотності для людини, суспільства, держави; розуміти мету та завдання інформаційних воєн; знати інструменти ведення інформаційної війни;
- 8) встановлювати зв'язок між російською пропагандою та анексією Криму Російською Федерацією.

**Форма проведення
заняття:**

урок громадянської освіти, 10 клас (теми «Маніпулятивний вплив медіа», «Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям у медіа» в розділі «Світ інформації та мас-медіа»), урок в курсі «Історія України», 11 клас (теми «Євромайдан. Революція гідності. Небесна Сотня. Окупація та анексія Росією Криму» в розділі «Творення нової України»). 2 уроки (45 хвилин + 45 хвилин).

Матеріали:

- 1) дошка звичайна/дошка з проектором;
 - 2) роздруковані візуальні зображення, завдання для роботи у групах.
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet, із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Вступна частина

Крок 1 (5 хвилин). Організація роботи класу. Актуалізація, мотивація

Налаштуйте учнів та учениць на активну, продуктивну роботу, створіть сприятливий психологічний клімат на уроці.

Із метою актуалізації опорних знань, які допоможуть досягти мети, побудувати план дій, мотивувати до діяльності на уроці (збудити інтерес до обговорюваної теми і розумової активності), запитайте в учнів та учениць, що вони знають про вплив медіатекстів на людину.

Попросіть вибрати з трьох запропонованих зображень те, яке їм видається найпривабливішим (джерело 1). Запитайте:

- Чому ви зробили такий вибір?
- Уявіть себе рекламним агентом. Який варіант ви би запропонували потенційним покупцям?

Спрямуйте учнів і учениць до висновку, що медіа впливають на слухачів/глядачів, і не завжди цей вплив може бути таким безневинним, як у випадку із зубною пастою.

Крок 2 (5 хвилин). Робота з картою

1. Запропонуйте розглянути зображення карт (джерело 2) і знайти на них територію України (якщо є змога, виведіть ці зображення на слайди презентації з короткою довідкою про кожне зображення і з зазначенням джерела інформації).

Запитайте:

- Чи всі карти зображують територію держави однаково?
- Чим відрізняються зображення?
- Чому з'являються ось такі зображення території України без Кримського півострова?

2. Після обговорення відповідей повідомте:

- що питання належності Кримського півострова залишається дуже «гарячою» темою, його висвітлення у ЗМІ є класичним зразком ведення інформаційної війни (яскравий приклад – запропоновані карти в підручниках та випусках новин);
- що саме на прикладі «кримського питання» учні та учениці вивчатимуть тему уроку.

Запропонуйте сформулювати завдання уроку. Після того, як учні й учениці озвучать свої варіанти, запропонуйте власні завдання та скоригуйте їх. Озвучте ключове запитання заняття.

Основна частина. Сприйняття нового матеріалу. Осмислення нового матеріалу

Крок 3 (до 15 хвилин)

1. Запропонуйте учням та ученицям об'єднатися у групи (обов'язкові групи 1–4, додаткові групи 5–7 по 3–6 учасників/учасниць). Кожній групі надайте матеріали для роботи (джерела 1 і 2, додатки 1–7).

2. Ознайомте учнів і учениць з інструкцією:

• Кожен учень / кожна учениця у групі опрацює матеріали, розмірковує над виконанням завдання.

- У групі вибирають модератора, спікера.
- Організують обговорення питань із використанням прийому «мозковий штурм».
- Модератори фіксують ідеї, узагальнюють та узгоджують спікерів.
- Роботу в групах виконують протягом 10–15 хвилин.
- Після обговорення кожна група представляє результати своєї роботи на загал упродовж 2–3 хвилин.

3. Під час роботи у групах надавайте учням і ученицям консультативну допомогу, спостерігайте за ходом роботи.

Крок 4 (20 хвилин). Представлення результатів групової роботи

Запросіть групи презентувати результати роботи.

1. Під час презентації та обговорення результатів **групою 1** зверніть увагу на те, що одну подію можна по-різному інтерпретувати залежно від позицій сторін. Запитайте (якщо це запитання не постало під час обговорення), чи знають вони про те, що і сьогодні існують кардинально протилежні погляди щодо того, якій країні належить чи має належати Кримський півострів. Відповідно до рівня підготовки класу повідомте учням і ученицям до або після опрацювання документа у групі, що 2 листопада 2007 року у м. Сімферополь біля будинку представництва Президента в Автономній Республіці Крим і одночасно в Москві біля посольства України в Російській Федерації Євразійський союз молоді й Народний фронт «Севастополь – Крим – Росія» провели мітинги, вимагаючи від керівництва України вивести свої збройні сили з території Криму і Севастополя. Учасники акції в Сімферополі тримали російські прапори і прапори військово-морського флоту Росії, плакати «Севастополь – Крим – Росія», «Ні анексії Криму». На мітингу було прийнято відкрите звернення до Президента України В. Ющенка.

Послідовно поставте запитання до всіх учнів та учениць:

- Які висновки про сприйняття фактів і суджень можна зробити?
- Що може вплинути на сприйняття суджень як фактів?
- Чому люди можуть сприйняти інформацію, подану в документах як факт?
- На яку з ідентичностей розраховані ці документи? (Учні й учениці пригадують, що таке «ідентичність».) Альтернативне запитання: На які категорії/групи суспільства орієнтуються автори цих документів?

2. Під час представлення та обговорення результатів **групою 2** зверніть увагу на символіку використаних зображень (**свастика, чорний фон, прапор Російської Федерації, зображення Ахтема Сеїтаблаєва – українського актора і режисера кримськотатарського походження**). Якщо учні й учениці самостійно не з'ясували, що означає дата 16 березня на другому плакаті, то поясніть, що 16 березня 2014 року в Криму пройшов референдум про статус автономної республіки. Він відбувся із порушенням українського законодавства, за присутності окупаційних російських військ. Результати референдуму про входження Криму до складу Росії світове співтовариство не визнає.

Поставте запитання до всіх учнів і учениць:

- Що, на вашу думку, означає поняття «мова ворожнечі»?
- Які прояви мови ворожнечі ви бачите на цих білбордах?

3. Під час представлення та обговорення результатів **групою 3** зверніть увагу на особливий вид пропаганди – політичні промови, які зазвичай заздалегідь підготовлені й мають неабиякий вплив на глядачів. Якщо учням складно назвати емоції, то варто запропонувати колесо емоцій Р. Плутчика¹¹².

Поставте запитання до всіх учнів і учениць:

- Які висновки можна зробити про те, що впливає на сприйняття людьми інформації?
- Який вплив ми спостерігаємо в запропонованих сюжетах?

4. Під час представлення та обговорення результатів **групою 4** ознайомте учнів і учениць із поняттям «**інформаційна війна**». Це викладення інформації у спосіб, який формує у суспільстві чи групі людей потрібну точку зору, громадську думку, перебіг взаємодоповнювальних логічних думок, вичерпну систему поглядів щодо окремих питань на користь організатора інформаційної пропаганди. Головне завдання інформаційних війн полягає у здійсненні впливу на свідомість людей засобами пропаганди. При цьому агресор вживлює у суспільну та індивідуальну свідомість ворожі, шкідливі ідеї та погляди, які можуть дезорганізувати або залякати. Сторона, яка протидіє агресії, змушена чинити інформаційний опір. Зауважте, що всі наведені медіатексти є частиною цієї війни.

Поставте запитання до всіх учнів і учениць:

- Які висновки можна зробити щодо позиції авторів карикатур?
- Як автори можуть виразити власну позицію через карикатуру?

5. Під час представлення та обговорення результатів **групою 5** зверніть увагу на екстремальні умови виконання пісні (гімну України) на другому відео. Наголосіть, що саме за допомогою пісень створюється відповідний емоційний і пропагандистський вплив цих відеосюжетів.

Поставте запитання до всіх учнів і учениць:

- Що, на вашу думку, впливає на наше сприйняття інформації?
- Який вплив ми спостерігаємо в запропонованих сюжетах?

6. Під час представлення та обговорення результатів **групою 6** зверніть увагу на походження джерел у додатку 6. Джерело 1 розміщено на сайті туристичної фірми міста Нижній Новгород (Російська Федерація). Джерело 2 – на сторінках інформаційно-аналітичного інтернет-видання «Український інтерес», заснованого у 2016 році.

Поставте запитання до всіх учнів і учениць:

• Які висновки можна зробити щодо інтересів авторів зображень та аудиторії, на яку вони розраховані?

7. Під час представлення та обговорення результатів **групою 7** (не обов'язково) переадресуйте увагу учнів і учениць до публікацій, де наведено зображення. Учні й учениці мають зрозуміти, в якому контексті їх використано. Зверніть увагу на значення символіки. Ознайомте учнів і учениць з інформацією щодо порушення прав людини в Криму. Згідно з резолюцією Генасамблеї ООН № 74/168 від 18 грудня 2019 року «Становище в галузі прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна»¹¹³, російська влада переслідує

¹¹² Колесо емоцій Роберта Плутчика. Див. тему 3 «Помаранчева революція».

URL: https://pns.hneu.edu.ua/pluginfile.php/461174/mod_resource/content/1/Koleso_emocij.pdf.

¹¹³ Резолюція Генасамблеї ООН № 74/168 від 18.12.2019 «Становище в галузі прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна». *Організація Об'єднаних Націй*. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/168> (дата звернення: 16.09.2021).

кримських татар. Зокрема Меджліс кримськотатарського народу було оголошено екстремістською організацією, а кримських мусульман звинувачують у зв'язках із «Хізб ут-Тахрір», забороненою в Росії організацією.

Поставте запитання до всіх учнів і учениць:

- Які висновки можна зробити? Чи є історія кримських татар історією України? (Зверніть увагу учнів на поняття «політична нація».)
- Чи варто боротися за ідентичність в екстремальних умовах?

8. Після представлення та обговорення результатів усіх груп підведіть учнів та учениць до висновку, поставивши запитання:

- На що потрібно звертати увагу під час ознайомлення з медіатекстами?

Крок 5 (2 хвилини). Емоційне розвантаження (за потреби)

Цей крок буде особливо доречний у разі спареного уроку.

Запропонуйте учням і ученицям виконати вправу «20 крапок», щоб вони мали змогу відволіктися, переключитися на іншу діяльність. Цю вправу можна провести наприкінці першого уроку або на початку другого залежно від емоційного стану в класі, ходу обговорення. Запропонуйте учням у ученицям узяти аркуш паперу, ручку, закрити очі та хаотично поставити на аркуші 20 крапок. Потім вони мають відкрити очі, з'єднати крапки лініями й поміркувати, на що схожа фігура. Ця практика пов'язана з роботою правої півкулі мозку, вона допомагає ввімкнути «візуальний» ресурсний канал і вийти зі стану «зацикленості». За бажанням учні й учениці можуть продемонструвати малюнки та прокоментувати їх.

Крок 6 (15–30 хвилин). Підсумкова частина. Узагальнення та систематизація

Об'єднайте учнів і учениць у нові групи. Виберіть або запропонуйте вибрати групам завдання для виконання:

Варіант 1. Створити мем, плакат, інфографіку, які закликають бути інформаційно та медійно грамотними.

Варіант 2. Написати електронний лист уявному однолітку із Криму.

Варіант 3. Створити мотиваційний відеоролик для ТікТок щодо захисту власної ідентичності.

Створіть умови для роботи груп.

Крок 7 (15 хвилин)

Попросіть групи презентувати результати своєї роботи.

Крок 8 (10 хвилин)

Організуйте обговорення ключового запитання заняття.

Крок 9 (3–4 хвилини). Рефлексія

Щоб учні й учениці змогли назвати свої досягнення і оцінити набуті навички, запропонуйте на свій вибір виконати такі вправи.

Вправа «Подяка». Запропонуйте учням і ученицям назвати, загинаючи палець за пальцем, 5 речей, яким вони вдячні на цьому уроці (це можуть бути конкретні особи, обставини,

предмети тощо). Подяка – це можливість зберегти баланс внесків. Коли ми загинаємо пальці, перелічуючи щось, то буквально на рівні тіла самі собі даємо сигнал: це – моє, це – у моїх руках.

Вправа «3–2–1». Учні й учениці мають:

- пригадати три моменти, що вразили їх на уроці;
- сформулювати два запитання, які у них виникли;
- навести один приклад того, де і як вони зможуть використати знання та навички, які сьогодні «прокачували».

Домашнє завдання

Запропонуйте учням і ученицям дібрати зі свого плейлиста одну із пісень українською або російською мовою, в якій, на їхню думку, є елементи інформаційного впливу. Вони мають обґрунтувати свій вибір.

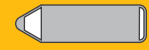
Папка з презентацією, документами, додатковими та допоміжними матеріалами:
drive.google.com/drive/folders/1PEUYjBkYKncokLvJDtZOOW7wghAeHuYs?usp=sharing.

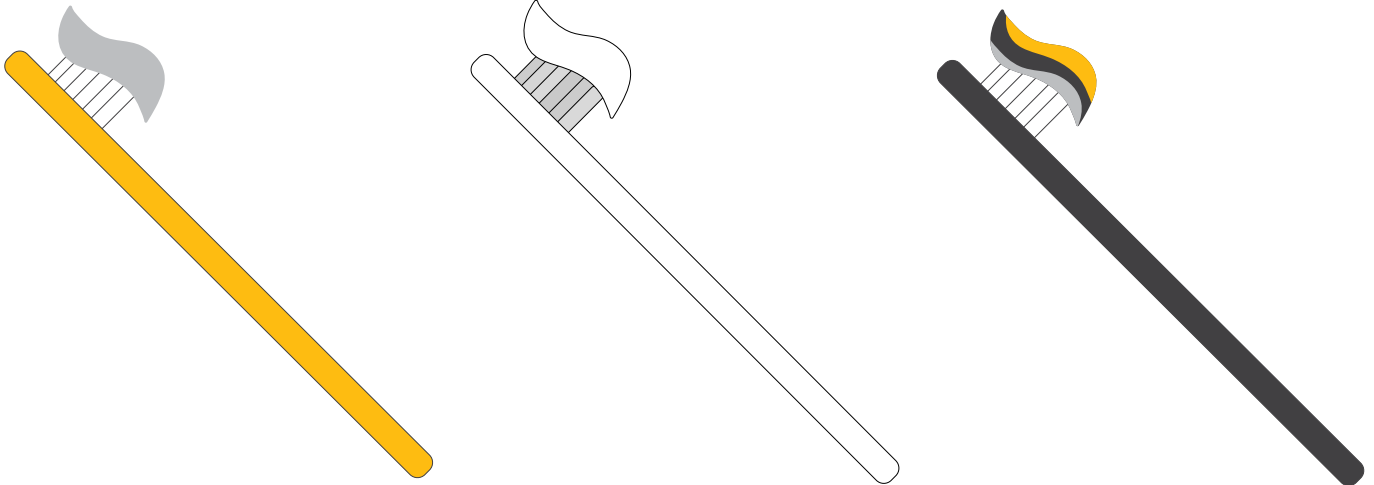
Папка з
презентацією

Матеріали для учнів та учениць

Джерело 1

Джерело 2

Зображення 1. Карта України зі шкільного підручника географії для 8 класу¹¹⁴

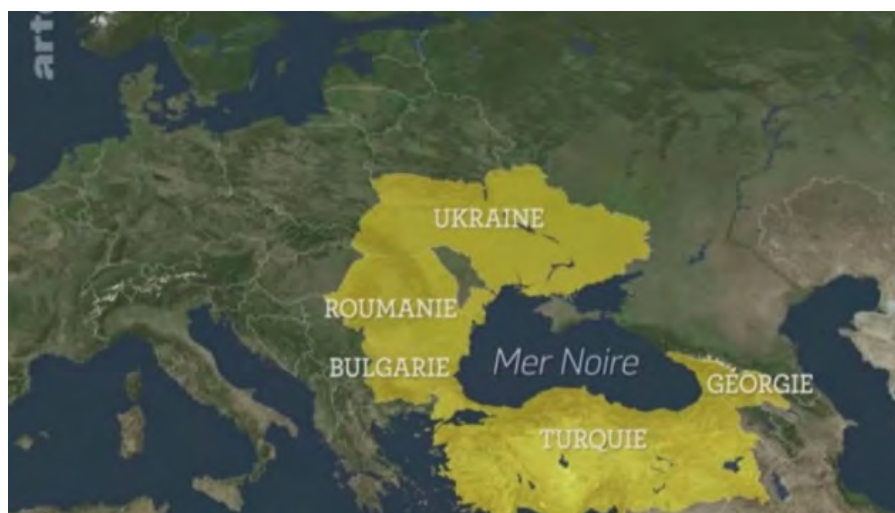
Карта України
зі шкільного
підручника

¹¹⁴ Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р. Географія: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2016. 304 с. URL: <http://www.e-litera.com.ua/upload/grade-8/books/posibnyk-geographija.pdf> (дата звернення: 16.09.2021).

Зображення 2. Інфографіка, яку показали у вересні 2020 року у випуску щотижневої програми «Le Dessous des cartes» («З відкритими картами») на французькому телеканалі ARTE¹¹⁵

Інфографіка
«З відкритими
картами»

Зображення 3. Карта у соціально-економічному атласі світу британського видавництва «Oxford University Press», надрукованому наприкінці 2015 року¹¹⁶

Карта у соціально-
економічному
атласі 2015 року

¹¹⁵ Французько-німецький канал ARTE показав карту з «російським» Кримом. ГО «Детектор медіа».

URL: <https://detector.media/community/article/181045/2020-09-28-frantsuzko-nimetskii-kanal-arte-pokazav-kartu-z-rosiiskim-krimom/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹¹⁶ Oxford University Press випустила атлас світу з Кримом у складі Росії. *MediaSapiens*. URL: <https://ms.detector.media/presa-u-sviti/post/14408/2015-10-15-oxford-university-press-vypustyla-atlas-svitu-z-krymom-u-skladi-rosii/>. (дата звернення: 16.09.2021).

Додаток 1

Матеріали для роботи групи 1

Документ 1. Відкрите звернення до Президента України В. Ющенка, прийняте Євразійським союзом молоді та Народним фронтом «Севастополь – Крим – Росія» на мітингу у Сімферополі 2 листопада 2007 року (переклад із російської)¹¹⁷

м. Москва, м. Сімферополь. 02.11.2007 р.

Відкрите звернення до Президента України Ющенка В. А.

Шановний Вікторе Андрійовичу!

Напередодні державного свята Росії – Дня народної єдності¹¹⁸ – вважаємо своїм обов'язком звернути увагу широкої громадськості на факти грубого порушення норм міжнародного права з боку держави, очільником якої Ви є.

Вимагаємо припинити анексію Криму і Севастополя Україною, яка здійснюється з середини 90-х років минулого століття. Присутність українських військових на півострові є актом агресії проти Республіки Крим. ...Загальновідомим фактом є те, що Україна силовим шляхом в односторонньому порядку поширила свою юрисдикцію на Крим і Севастополь, що, по суті, є анексією. ...Возз'єднання споконвічно російських земель неминуче, тому рекомендуємо Вам добровільно вивести українські збройні сили з території Криму і Севастополя.

Тільки Чорноморському флоту РФ під силу повністю забезпечити як безпеку півострова, так і захист південних морських рубежів, а також контроль за ситуацією у Середземному морі. Це принесе користь у тому числі й Україні, яка буде надійно закрита з півдня від будь-якої можливої агресії.

Народний фронт «Севастополь – Крим – Росія»,
Євразійський союз молоді

Довідка

Євразійський союз молоді – загальноросійська молодіжна політична організація, члени якої відкидають європейські демократичні цінності і вважають, що Росія і російськомовні території мають розвиватися своїм, особливим шляхом. Народний фронт «Севастополь – Крим – Росія» було організовано 2005 року у Криму. Рух відразу ж оголосив своєю метою беззастережне возз'єднання Криму і Севастополя з РФ правовим шляхом.

¹¹⁷ Открытое обращение к Президенту Украины Ющенко В. А. Народный Фронт «Севастополь – Крым – Россия». URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/SevKrimRus/texstes/2-11-07.htm> (дата звернення: 13.03.2021).

¹¹⁸ День народної єдності – державне свято Російської Федерації, яке відзначають 4 листопада, починаючи від 2005 року.

Документ 2. Коментар юриста

Чи подарували Україні Крим: аналіз правових актів і документів¹¹⁹

Прийнято вважати, що саме 19 лютого 1954 року, тобто 60 років тому, Кримську область зі складу РРФСР було передано до складу УРСР... Багато десятиліть за радянських часів ніхто не ставив під сумнів як сам юридичний факт передачі, так і легітимність Закону. Але після здобуття Україною незалежності час від часу (зрозуміло, на замовлення) певні сили, а точніше – окремі містечкові політики, з метою збурити кримську громадськість порушують «вопрос» щодо легітимності акту передачі Криму до складу України, називаючи його «подарком Хрущева». Але чи дійсно це так?

Що ж являв собою Крим після звільнення від німецької окупації? Не вдаючись до статистики та наведення страшних наслідків війни, доречно в контексті статті зауважити, що тоді це був спустошений край... А тоді, понад шістьдесят років тому, як свідчать документи, питання про вирішення архіскладної кримської проблеми, можливість та необхідність передачі Криму до складу УРСР «зріло» у Москві приблизно з другої половини 1953 року. Це не було і не могло бути рішенням однієї людини, наприклад, того ж М. Хрущова, який на своїй посаді перебував, як кажуть, «без року тиждень» і, звичайно, не міг одноосібно вирішувати таке, безумовно, державної ваги питання... До прийняття рішення про передачу Криму фахівці різних галузей отримали завдання з вивчення та проведення відповідного аналізу і, що підтверджується багатьма довідками і доповідними, зокрема й таємними, для визначення реального становища в Криму, а також завдань, строків, необхідних сил, засобів і можливих наслідків у разі невирішення проблеми. В країні через пресу, радіо... формувалася відповідна громадська думка в суспільстві, зокрема й у Криму...

Наскільки вона (передача півострова. – *Ред.*) була легітимною та відповідала законам, які були чинними на території радянської імперії? Оскільки на той час у СРСР керівною та спрямовуючою силою була комуністична партія (КПРС), то і першим юридичним документом стала постанова Центрального Комітету КПРС. На засіданні Президії ЦК КПРС 25 січня 1954 року (протокол № 49) було прийнято відповідне рішення (переклад з оригіналу рос. мовою):

«Затвердити пропонування проєкт з поправками, прийнятими на засіданні, Указу Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».

Це і був перший документ і перша дата у цій справі про передачу Криму. А вже 5 лютого 1954 року Президія Верховної Ради РРФСР приймає постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». У постанові така передача визнається доцільною і міститься доручення Президії Верховної Ради РРФСР про розгляд цього питання та внесення до Президії Верховної Ради СРСР відповідної постанови. Відповідну постанову Президія 13 лютого 1954 року прийняла, де було вказано «Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область зі складу РРФСР до складу УРСР». Тут доречно зазначити, що Президія Верховної Ради РРФСР діяла в межах наданих їй повноважень і керувалася нормами Конституції РРФСР (стаття 16-та), яка надавала їй право укладати міждержавні угоди. Рішення Президії Верховної Ради УРСР, яка приймала цю спільну постанову, також узгоджувалося з тодішньою Конституцією УРСР, зокрема з частиною 6 статті 15.

За дотримання визначених правових процедур і проходження усіх передбачених тоді інстанцій Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року одноголосно затвердила Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Офіційний текст Закону

¹¹⁹ Савонюк Р. Чи подарували Україні Крим: аналіз правових актів і документів. *Кримська світлиця*. 28.02.2014. № 9. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=12903> (дата звернення: 13.03.2021).

про передачу Криму містив наступний зміст (витяг мовою оригіналу): «...Беручи до уваги спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради СРСР постановляє: Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Підписав цей Закон тодішній Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР К. Ворошилов.

Разом з тим, і це рішення ще не було остаточним. Згідно з чинним на той момент у СРСР законодавством, зміна кордонів між радянськими республіками за їхньою згодою була можлива, лише якщо Закон про це ухвалила Верховна Рада СРСР. А тому більш ніж через два місяці, а саме 26 квітня 1954 року Верховною Радою СРСР такий Закон «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР» було прийнято. Закон було оприлюднено в усіх центральних газетах країни (і він набув чинності) 28 квітня 1954 року. І лише на цьому було завершено правову, законодавчу процедуру передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. Рішення були легітимними, законними, оскільки відповідали нормам і вимогам чинних тоді законів держави, і конституційними, оскільки були узгоджені з нормами Конституції СРСР, Конституції РРФСР і Конституції УРСР. Аналіз змісту ухвалених тоді законів та інших документів свідчить, що сам акт передачі з точки зору правової процедури було зроблено бездоганно, цілком легітимно, а тому він був і є таким, що відповідав усім вимогам чинного на той час радянського законодавства, а отже, є правомірним, законним.

Запитання та завдання для роботи з друківаними медіатекстами:

1. Які види документів ви розглянули? (погляд очевидців, свідчення учасників подій, повідомлення у пресі, погляд дослідника, офіційний документ, статистичні дані тощо)
2. Що ми знаємо про автора/авторів медіатекстів?
3. З якою метою могли створювати документи?
4. Визначте у джерелах факти та судження.
5. Чиї інтереси обстоюють автори документів?
6. Які емоції можуть викликати тексти? Які засоби емоційного впливу використано?
7. Що спільного і відмінного в цих документах?

Додаток 2

Матеріали для роботи групи 2

Білборд 1. «Крим – це Україна»¹²⁰

Білборд «Крим – це Україна»

¹²⁰ В Києві розвесли бігборди «Крым – это Украина»: опубліковані фото. *Аностроф*. 10.04.2015. URL: <https://apostrophe.ua/news/society/2015-04-10/v-kieve-razvesili-bigbordyi-kryim--eto-ukraina-opublikovanyi-foto/21128/> (дата звернення: 13.03.2021).

Білборд 2. «16 березня ми обираємо...»¹²¹

Білборд
«16 березня ми
обираємо...»

Запитання та завдання для роботи з білбордами:

1. Кого/що зображено на плакатах? Дайте короткий опис (фігури, об'єкти, персонажі, кольори, символи і надписи).
2. У який час і з якою метою їх створено? (До чого закликають? Яке послання містять?)
3. Які прийоми пропаганди використано при створенні плакатів? Як це візуально підкреслено?
4. Хто є цільовою аудиторією? Якою є очікувана реакція людей, які їх побачать?
5. Що спільного і відмінного в цих плакатах?

Додаток 3

Матеріали для роботи групи 3

Відео 1

Відео 1. «Путин:
Крым никогда не будет
бандеровским»¹²²

Відео 2

Відео 2. «Крим був,
є і буде українським –
Порошенко»¹²³

Запитання та завдання для роботи з відео:

1. Що спільного та відмінного в цих відео?
2. Яким історичним подіям присвячено фрагменти політичних промов?
3. Де і коли ці промови пролунали? На підставі чого ви зробили такі висновки?
4. Які прийоми пропаганди використано в текстах промов та у способі їх виголошення?
5. Які емоції, почуття, за задумом промовців та авторів відео, мають бути у людей, що переглядали/переглядають ці матеріали? Які висновки вони мали б зробити?

¹²¹ Sukhov O. The Media War Behind the Ukraine Crisis. *The Moscow Times*. 10.03.2014.

URL: <https://www.themoscowtimes.com/2014/03/10/the-media-war-behind-the-ukraine-crisis-a32837> (дата звернення: 13.03.2021).

¹²² Путин: Крым никогда не будет бандеровским (0:52–2:39). *RT Russian*.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=Im357oBaf7g&ab_channel=RTнарусском (дата звернення: 13.03.2021).

¹²³ Крим був, є і буде українським – Порошенко (0:12–0:47). *TCH*.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=_92isvrmo38&ab_channel=TCH (дата звернення: 13.03.2021).

Додаток 4

Матеріали для роботи групи 4

Карикатура 1. Автор – американський художник Девід Горсі. Квітень 2014 року¹²⁴

Карикатура 1

«Цар обідає на самоті...
“Це виглядає дуже смачно...
Буде на першу страву”»

Карикатура 2¹²⁵

Карикатура 2

Запитання та завдання для роботи з карикатурами:

1. Що та/або кого зображено на карикатурах? Дайте короткий опис.
2. Де і коли могли бути створені малюнки?
3. Яку ідею/інформацію хотіли донести автори? Визначте, які візуальні засоби використовували художники? Чому вони до них звернулися?

¹²⁴ Тема Путина в произведениях зарубежных карикатуристов.

URL: <https://3.404content.com/1/1A/0C/457297360571860119/fullsize.jpg> (дата звернення: 14.03.2021).

¹²⁵ Сатирические карикатуры про НАТО. Заноза. URL: <https://r4.mt.ru/r9/photo7C48/20597080057-0/jpg/bp.webp> (дата звернення: 14.03.2021).

4. Яке ставлення до персонажів – позитивне/негативне/нейтральне – висловлює карикатура?
5. Якою для автора є очікувана реакція тих, хто переглядає цю твори?
6. Що спільного та відмінного в цих карикатурах?

Додаток 5

Матеріали для роботи групи 5

Відео 1

Відео 1. Початок Кримської весни, повстання Криму та Севастополя¹²⁶

Відео 2

Відео 2. Крим. Бельбек. Гімн України та обстріл АК 47¹²⁷

Запитання та завдання для роботи з відео:

1. Опишіть події, які відбуваються на відео? Що ви знаєте про ці події?
2. У чому полягає головна ідея або посил відео?
3. Назвіть і поясніть емоції зображених людей.
4. Які почуття можуть викликати ці матеріали у тих людей, що їх переглядали/переглядають?
5. Спробуйте знайти в цих відео прийоми пропаганди (у продемонстрованих зображеннях і в аудіосупроводі).
6. Що спільного та відмінного в цих відеофрагментах?

Додаток 6

Матеріали для роботи групи 6

Джерело 1¹²⁸

«Крим наш»

¹²⁶ Начало Крымской Весны, восстание Крыма и Севастополя (0:27–1:10). *Моя Країна Україна*.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=eGC9Ns9uijg&ab_channel=МояКраїнаУкраїна (дата звернення: 13.03.2021).

¹²⁷ КРЫМ. Бельбек. Гимн Украины и обстрел АК 47 (5:22–6.08). *Новый Крым*.

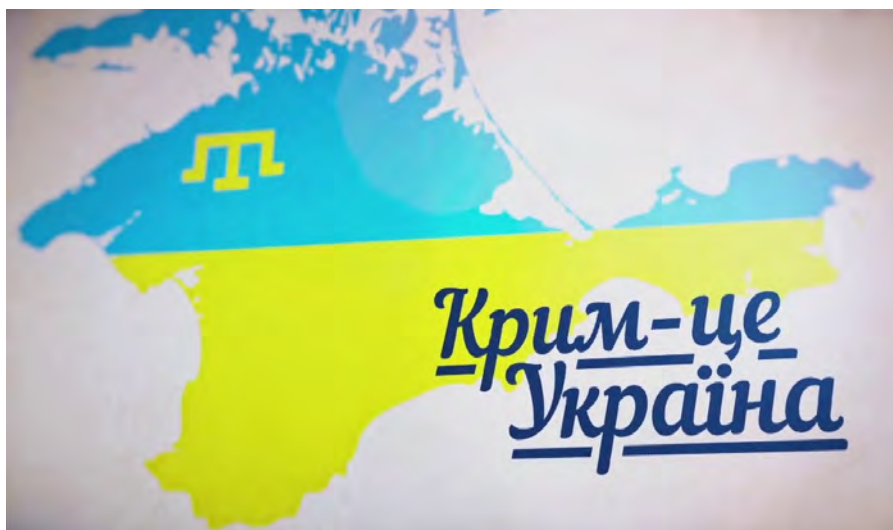
URL: https://www.youtube.com/watch?v=5xCUhgZ3ihI&ab_channel=НовыйКрым (дата звернення: 13.03.2021).

¹²⁸ Крым наш. Сайт турагентства «Фортунато». URL: <http://fortunato-nn.ru/products/28581760> (дата звернення: 14.03.2021).

Джерело 2¹²⁹

«Крим – це
Україна»

Запитання та завдання для роботи з плакатами:

1. Що зображено? Дайте короткий опис.
2. Проаналізуйте символи зображення. Зверніть увагу на кольори, об'єкти і їх розмір.
3. Подумайте, з якою метою та для якої аудиторії вони були виготовлені?
4. Які почуття та емоції, на вашу думку, можуть відчувати люди, які переглянуть ці зображення?
5. Які прийоми пропаганди використані при створенні плакатів?
6. Що спільного та відмінного в цих зображеннях?

Додаток 7

Матеріали для роботи групи 7

Аніме1¹³⁰

Аніме 1

¹²⁹ Крим – це Україна. *Український інтерес*. URL: https://uain.press/_uploads/2017/08/maxresdefault-17.jpg (дата звернення: 14.03.2021).

¹³⁰ Єдина країна, єдиний народ. *Інформаційне агентство Інформ-ua*. URL: <https://inform-ua.info/uploads/2016/08/14703911492969.jpg> (дата звернення: 14.03.2021).

Аніме 2¹³¹

Аніме 2

Запитання для роботи з зображеннями:

1. Що та/або кого зображено? Дайте короткий опис.
2. Яку інформацію (посил) хотів донести автор?
3. Символіку яких народів зобразили автори?
4. Чому саме стиль аніме вибрав автор для зображення? Хто є очікуваною цільовою аудиторією?
5. Які почуття, на вашу думку, виникнуть у людей, які переглянуть ці зображення? (Якою є очікувана реакція?)

Додаток 8

Додаткові матеріали

Факт – це дійсність, подія, те, що реально відбулося та існує незалежно від нашого сприйняття. Факт реальний, його можна перевірити, він не містить оцінок.

Судження/думки – це продукт мислення, узагальнення суб'єктивного ставлення до певних подій або фактів.

Пропаганда – форма комунікації, спрямована на поширення в суспільстві політичних переконань, ідей, світогляду, теорії та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції.

Прийоми пропаганди¹³²:

- навішування ярликів – використовують для дискредитації особистості або предмета за допомогою різних негативних, принизливих епітетів або зображень;
- створення образу ворога або образу друга;
- блискучі узагальнення і перенесення – використовують емоційно забарвлені метафори, або на об'єкт, який пропагується, переносять риси, якості того об'єкта, який має повагу або викликає негативне ставлення (залежно від мети) в конкретній аудиторії;
- пересмикування фактів – перекручування інформації (перебільшення або применшення);
- звернення до емоцій – спроба викликати сильні емоції, як-от страх, співчуття та ін.

¹³¹ Поклонская: крымчан, которые отрицают наличие электричества у себя дома, будут сажать. *Infokava.com*. URL: https://infokava.com/uploads/posts/2015-12/thumbs/1449221120_5063579_083ee07032e6f8978b774ef6d86c263b.jpg (дата звернення: 14.03.2021).

¹³² Петручок Ю. Пропаганда як метод інформаційної війни Російської Федерації проти України. Збірник тез Міжнародної студентської науково-технічної конференції «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання», 26–27 квітня 2018 року. Тернопіль : ТНТУ, 2018. Т. 2. С. 183–184. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/25152> (дата звернення: 13.03.2021).

Емоції – переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя; душевні переживання, почуття людини¹³³.

Приховані сенси – це неявні сенси, що відкриваються споживачеві інформації не відразу, а в результаті певної розумової операції, інтерпретації сприйнятих ним мовних одиниць, висловлювань, текстових фрагментів за певними правилами¹³⁴.

Медіаграмотність – сукупність знань, навичок та умінь, які дають людям змогу аналізувати, критично оцінювати і створювати повідомлення різних жанрів і форм для різних типів медіа, а також розуміти й аналізувати складні процеси функціонування медіа в суспільстві та їхній вплив¹³⁵.

Білборд, рекламний щит – вид зовнішньої реклами у вигляді щита, що встановлюють зазвичай уздовж вулиць, трас; дошка оголошень. На ньому закріплюють безпосередньо зображення – плакат.

Карикатура – сатиричний малюнок, що зображує кого-, що-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді¹³⁶.

Аніме – японська мультиплікація, яка розрахована не лише на дитячу, а й на підліткову та дорослу аудиторію¹³⁷.

¹³³ Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. 2 : Г–Ж. Київ : Наук. думка, 1971. С. 477.

¹³⁴ Стернин И. А. Анализ скрытых смыслов в текстах : учебное пособие. URL: http://sterninia.ru/files/757/4_Izbrannye_nauchnye_publicacii/Lingvokriminalistika/Skrytyj_smysl_v_tekste.pdf (дата звернення: 29.04.2021).

¹³⁵ Медіаосвіта і медіаграмотність : підручник / ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк ; за наук. ред. В. В. Різуна. Київ : Центр вільної преси, 2013. С. 10.

¹³⁶ Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. 4 : І–М. Київ : Наук. думка, 1973. С. 105.

¹³⁷ Що ж таке аніме? URL: [https://anime-com-ua.webnode.com.ua/products/shugo-chara\(chara-khranitjeli,-chara-okhoronts%D1%96\)-1-sje-zop/](https://anime-com-ua.webnode.com.ua/products/shugo-chara(chara-khranitjeli,-chara-okhoronts%D1%96)-1-sje-zop/) (дата звернення: 29.04.2021).

КРИМ: ОКУПАЦІЯ

Авторка:

Олена Більченко, вчителька історії
Новокосянтинівського закладу
загальної середньої освіти I–III
ступенів Братської селищної ради
Братського району Миколаївської
області

Забути не можна повернути: де поставити кому?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Матеріали цієї теми мають допомогти учням і ученицям зрозуміти важливість збереження територіальної цілісності України, є актуальними з огляду на процеси, які відбуваються в нашій державі. З лютого 2014 року Крим перебуває під російською окупацією, там порушуються норми міжнародного права та міжурядові угоди, права людини. Крим став прецедентом у сучасній світовій історії. У післявоєнній Європі це винятковий випадок, коли в мирний час одна держава окупувала і анексувала частину території іншої незалежної держави, тим самим порушивши всі чинні міжнародні та міжурядові угоди.

В українському суспільстві й освітньому просторі має утверджуватися ідея необхідності відновлення територіальної цілісності України та солідарності українського суспільства з кримськими політ'язнями і громадськими активістами, діяльність яких пов'язана із захистом прав людини на окупованих територіях.

Тема є складною і неоднозначною для сприйняття учнями й ученицями, викликає багато емоцій і запитань для дискусій. У процесі підготовки модуля було використано матеріали Методичних рекомендацій для проведення виховних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах до Дня початку кримського спротиву¹³⁸.

Цей урок доцільно проводити після ознайомлення з темою «Революція гідності» (зокрема за матеріалами цього посібника), а також після заняття, на якому йшлося про інформаційну агресію Російської Федерації.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати зміст понять «сепаратизм», «окупація», «анексія», «гібридна війна», «спротив»;
- 2) встановлювати хронологічну послідовність подій, причини, результати і наслідки збройної агресії Росії;
- 3) аргументувати актуальність кримського питання для українського суспільства;
- 4) коментувати кримський вимір дотримання прав людини на життя, свободу, вільне пересування і вибір місця проживання, вільне волевиявлення;
- 5) сформулювати власне ставлення до явища сепаратизму та ідеї територіальної цілісності держави.

¹³⁸ Методичні рекомендації для проведення виховних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах до Дня початку кримського спротиву. *Освіта.ua*. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/502/50219/Recom_1_9-79.rar (дата звернення: 13.08.2021).

Форма проведення заняття:

урок, практичне заняття в курсі «Історія України», 11 клас (тема «Творення нової України»), «Правознавство», 9 клас (тема «Права людини»), «Громадянська освіта», 10 клас або в позакласній роботі.

Можливе часткове використання матеріалів, залежно від предмета, вибору вчителя, часових меж. Тривалість заняття перевищує 45 хвилин, отже, на вибір вчителя/вчительки – парний урок або використання певних фрагментів.

Матеріали:

1) приміщення, придатне для організації роботи у групах і переміщення учнів та учениць;

2) мультимедійний проектор (комп'ютер, DVD-програвач) з екраном;

3) роздаткові матеріали для учнів та учениць.

Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet, із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття**Крок 1 (5 хвилин). Мотивація. Робота з фотоджерелами**

Покажіть на екрані або роздайте друкований варіант фотоджерел (джерело 1) учням і ученицям, об'єднаним у пари або трійки. Запропонуйте уважно розглянути і описати світлини.

Запитання для обговорення:

- Що ви бачите на фото? Що їх об'єднує?
- Чи знаєте ви, з якими подіями вони пов'язані?
- Які учасники цих подій представлені?
- Спробуйте за фото визначити тему нашого заняття.

Учитель/вчителька має бути вже під час першого кроку дуже обережним/обережною і спостерігати за ставленням учнів та учениць до ситуації, відстежувати емоційні реакції, особливо приховані.

Крок 2 (5 хвилин). Представлення теми і завдань уроку. Актуалізація понять

Вивести на екран, записати на дошці або великому аркуші паперу поняття: «сепаратизм», «окупація», «анексія», «гібридна війна», «спротив».

Запитайте учнів та учениць, чи знайомі їм ці поняття. Попросіть їх розтлумачити на відомих історичних прикладах.

За потреби роздайте джерело 2, попросіть використовувати його протягом усього заняття для коректного вживання понять і співвіднесення їхнього змісту з певними подіями та джерелами інформації.

Запитайте, що учні й учениці знають про події «російської весни» у Криму. Зберіть інформацію, не коментуючи її.

Повідомте тему і ключове запитання уроку.

Крок 3 (15 хвилин). Хронологія окупації. Робота у групах

1. Об'єднайте учнів та учениць у групи.

Заздалегідь роздрукуйте на аркушах хронологію подій під час окупації Криму на основі джерела 3. Аркуш розріжте на частини за датами.

Завдання для груп: скласти послідовну хронологію; ознайомитися з інформацією у групі та підготувати розповідь про події.

2. Проведіть загальне обговорення за запитаннями:

- Чому датою початку окупації вважають саме 23 лютого? З якими подіями у Києві пов'язана ця дата?
 - Як почувалися люди, звичайні мешканці, у присутності озброєних людей без розпізнавальних знаків? Чому?
 - Як ви думаєте, чому цих озброєних людей назвали «зеленими чоловічками»? Чому вони були без розпізнавальних знаків?
 - Як мешканці Криму відреагували на появу великої кількості російських військових?
 - Які події свідчили про захоплення влади на Кримському півострові? Чому йдеться саме про захоплення влади?
 - Навіщо було організовано референдум?
 - Що вас найбільше вразило у цьому перебігу подій?

Під час обговорення за цими запитаннями нагадайте про останні дні Революції гідності, про розстріли на Майдані 20 лютого, про втечу тодішнього президента В. Януковича саме через Крим, про вакуум влади, який утворився внаслідок цього. А також про те, що не всі громадяни підтримували Революцію гідності, що було таке явище, як Антимайдан, медійну увагу до якого забезпечували російські ЗМІ, які безперешкодно працювали у той час в інформаційному просторі України. Також за потреби розкажіть, що база російського Чорноморського флоту розташовувалася у Криму від часу розпаду СРСР і проголошення незалежності України, і саме за президентства Януковича термін перебування цієї бази, який мав сплисти у 2017 році, було продовжено ще на 25 років.

Під час роботи з описом подій повертайте учнів і учениць до фоторяду, який демонстрували на початку заняття, використовуйте максимально нейтральну лексику та спонукайте до цього учнів і учениць. Завданням цього етапу заняття є надання канви подій для розуміння понять **окупація**, **анексія**, **гібридна війна**.

Крок 4 (15–20 хвилин). Перегляд відеосвідчень

Запропонуйте перегляд свідчень очевидців.

Відео 1. «Незламні. Валентина Потапова»¹³⁹

Як додатково можна використати (за наявності часу та інтересу) відео «Незламні. Руслан Нечипорук»¹⁴⁰.

¹³⁹ Валентина Потапова. Голос Криму. Інформаційна агенція. Незламні. URL: <http://voicecrimea.com.ua/main/video/valentina-potapova-yaskrave-vidchuttya-svobodi-ce-te-shho-ya-vidchula-vi%d1%97xavshi-z-okupovanogo-krimu.html> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁴⁰ Руслан Нечипорук. Голос Криму. Інформаційна агенція. Незламні. URL: <http://voicecrimea.com.ua/main/video/nezlamni-ruslan-nechiporuk-pislya-referendumu-ya-zrozumiv-shho-ce-vzhe-ne-mij-krim-video.html> (дата звернення: 16.09.2021).

Якщо неможливо передивитися відео, запропонуйте документи з джерела 6.

На початку зауважте, що після перегляду учні й учениці мають відповісти на запитання:

1. Порівняйте хронологічні дані і спогади людей, які були свідками і учасниками подій.
2. Якими були результати цих подій?
3. Які наслідки для населення мали ці події?
4. Які права людини порушено в окупованому Криму?
5. Що таке «кримський вимір» порушення прав людини в окупованому Криму? Як окупація пов'язана з дотриманням прав людини?
6. Яке значення має поняття територіальної цілісності у контексті прав людини?

За наявності навчального часу можна запропонувати джерело 4 – текст Загальної декларації прав людини, як контекст для відповідей на запитання 4, 5 і 6.

Крок 5 (10–15 хвилин). Робота з правовими документами

1. Об'єднайте учасників і учасниць у три (або шість – залежно від кількості учнів і учениць у класі) групи для роботи з правовими документами (джерело 4).

Запропонуйте у групах ознайомитися з джерелами. Щоб пришвидшити процес, учні й учениці можуть прочитати по одному документу кожен і потім ключові його положення переказати іншим. Документи потрібно роздрукувати у достатній кількості. Також слід звернути увагу, що матеріали різного обсягу, отже, потребують різного часу для опрацювання.

2. Проведіть загальне фронтальне обговорення:

- Назва документа і дата ухвалення.
- Хто є офіційними підписантами документа?
- Що засвідчує кожен із документів?
- Як ці документи пов'язані з ситуацією в Криму?
- Які висновки про дії Росії у Криму можна зробити на основі цих документів?
- Чому події в Криму ілюструють явище сепаратизму?

Цей матеріал може бути використаний окремо на уроці правознавства для оцінювання правової ситуації із залученням правових актів.

Крок 6 (10–15 хвилин). Робота зі свідченнями. Спротив та його прояви

1. Проведіть вступну бесіду:

- Що таке спротив?
- Які форми спротиву можуть бути?

2. Запропонуйте переглянути відео проєкту «Незламні» (8:39)¹⁴¹.

Запитання для обговорення:

- Хто ці люди?
- Про що вони розповідають?
- Коли відбувалися події, про які вони згадують?
- Які емоції у них виникають? Чому?
- Які питання постали у вас під час перегляду відеоряду?
- Про які форми спротиву вони розповідають?
- Що загрожує цим людям?
- Чому вони це роблять?

¹⁴¹ Спогади кримчан про перші дні окупації. *Голос Криму. Інформаційна агенція*. URL: <http://voicecrimea.com.ua/category/main/video/tv/nezlamni?fbclid=IwAR1yHiyLyJn1kNaW4TsXWzcgWGUsjqH-wjRvCsdDSM319p0PpZHRBjpCpk> (дата звернення: 16.09.2021).

Крок 7 (5–10 хвилин). Підсумкове обговорення в загальному колі

1. Що нового ви дізналися сьогодні?
2. Що вас найбільше схвилювало? Які почуття у вас виникали впродовж вивчення матеріалу? Як ви думаєте, чому саме такі?
3. Дайте відповідь на ключове запитання уроку: «Забути не можна повернути: де поставити кому?». Обґрунтуйте.
4. Чому ця тема і нині є актуальною для українського суспільства, через стільки років після подій весни 2014 року?
5. Що ми можемо зробити? (Учні й учениці мають самі зробити пропозиції, наприклад, написати листи, провести флешмоб тощо. Важливо, щоб вони проявили ініціативу і висловили своє бачення.)

Матеріали для учнів та учениць

Джерело 1

Неприйняття
анексії Криму¹⁴²

Чотири роки
окупації Криму¹⁴³

Чотири роки
окупації Криму¹⁴⁴

¹⁴² Анексія Криму так само не прийнятна для США, як і окупація Радянським Союзом 80 років тому країн Балтії. *Армія Inform*. 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/07/aneksiya-krymu-tak-samo-ne-priynyatna-dlya-ssha-yak-i-okupacziya-radyanskym-soyuzom-80-rokiv-to-mu-krayin-baltiyyi/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁴³ Чотири роки окупації Криму. Поточні висновки з мілітаризації півострова. Оборонно-промисловий кур'єр. 2014. URL: <http://opk.com.ua/%D1%87%D0%BE%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%83-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%B-D%D1%96-%D0%B2%D0%B8/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁴⁴ Там само.

Atlantic Council¹⁴⁵Щоденник
криміналіста-
художника¹⁴⁶

Джерело 2. Визначення термінів¹⁴⁷

Анексія (лат. annexio, від annexus – приєднаний) – протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою іншої держави. За міжнародним правом, анексія – один із видів агресії і спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Окупація (від лат. occupatio – захоплення) – у міжнародному праві тимчасове зайняття збройними силами території противника. Може мати місце як у мирний, так і у воєнний час.

Гібридна війна – війна із поєднанням принципово різних типів і способів ведення воєнних дій, які скоординовано застосовують задля досягнення поставлених цілей. Типовими компонентами гібридної війни є використання класичних прийомів ведення війни (із військовослужбовцями в уніформах, військовою технікою та ін.); нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, партизанів та ін.); інших типів війни і прийомів, таких як інформаційна і кібервійна. При цьому сторона-агресор може залишатися публічно непричетною до розв'язаного конфлікту.

¹⁴⁵ Atlantic Council: Переслідування кримських татар в Криму – воєнний злочин Росії. УНІАН. 2021. URL: <https://www.unian.ua/world/ok-upaciya-krimu-ukrajini-varto-bilshe-govoriti-pro-voyenni-zlochini-rosiji-v-krimu-novini-svitu-11335367.html> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁴⁶ Дневник криміналіста художника. Записки из жизни криміналіста художника.. URL: <https://artcriminalist.com/ne-mogu-molchat-ch-7-347-ukraina-es/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁴⁷ Методичні рекомендації для проведення виховних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах до Дня початку кримського спротиву. Освіта.ua. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/502/50219/Recom_1_9-79.rar (дата звернення: 13.08.2021).

«Зелені чоловічки» (у російському медіапросторі переважно «ввічливі люди») – жартівливо-іронічна назва російських військових без розпізнавальних знаків на одностроях і техніці, які у складі спецпідрозділів проводили таємні, на першому етапі часто небойові, операції з захоплення і блокування об'єктів під час російської окупації Криму у 2014 році.

Спротив – опір (протидія кому-, чому-небудь; боротьба з кимось, чимось). Сепаратизм (франц. separatism, від лат. separatus – відокремлення) – рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення.

Джерело 3. Хронологія окупації Російською Федерацією півострова Крим¹⁴⁸

Дата	Подія
23 лютого 2014 року	У м. Севастополь на площі Нахімова було проведено мітинг, на якому підприємець Олексій Чалий був обраний «народним мером». Цього дня було прийнято рішення про створення загонів так званої самооборони (далі – «кримської самооборони»). Спільно з «кримською самообороною» в перші два тижні після зазначеної події діяли російські військові у військовій формі без розпізнавальних знаків. Саме вони отримали назву «зелені чоловічки».
25 лютого 2014 року	Два військові автомобілі марки «Урал» з автомобільними номерними знаками РФ в'їхали в м. Ялту, що на відстані 80 км від Севастополя. Автомобілі з озброєними військовослужбовцями без розпізнавальних знаків прибули до санаторію Чорноморського флоту Міністерства оборони РФ.
26 лютого 2014 року	У м. Сімферополі біля будівлі кримського парламенту відбувся мітинг на підтримку суверенітету України і статусу Автономної Республіки Крим. Мітинг організував Меджліс кримськотатарського народу, в ньому взяли участь кілька тисяч кримчан. Лідер Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров звернувся до спікера кримського парламенту Володимира Костянтинова з проханням перенести позачергову сесію Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Врешті-решт сесію було скасовано. У цей самий час біля кримського парламенту відбулася акція проросійських сил із вимогами приєднання Криму до Російської Федерації. Провокації з їхнього боку призвели до сутичок.
27 лютого 2014 року	Рано-вранці озброєні люди без розпізнавальних знаків захопили основні адміністративні будівлі в м. Сімферополі – Раду міністрів і Верховну Раду АР Крим.

¹⁴⁸ Методичні рекомендації для проведення виховних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах до Дня початку кримського спротиву. *Osvita.ua*. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/502/50219/Recom_1_9-79.rar (дата звернення: 13.08.2021).

Дата	Подія
27 лютого 2014 року	У присутності озброєних осіб пройшла сесія парламенту Криму, на якій із порушенням законодавства України новим головою Ради міністрів призначили лідера партії «Русское единство» Сергія Аксьонова.
28 лютого 2014 року	Невідомі озброєні люди у камуфляжній формі побудували з бетонних блоків, мішків із піском та інших підручних засобів блокпости на в'їздах до Криму. Пости з'явилися на трасі Скадовськ – Армянськ на кордоні з Херсонською областю у селі Чонгар, на трасі Каланчак – Армянськ та поблизу Джанкоя. На усіх блокпостах було піднято прапори РФ, їх охороняли люди у камуфляжній формі з автоматами.
1 березня 2014 року	Сергій Аксьонов самовільно підпорядкував собі силові структури Криму і звернувся за допомогою до президента Російської Федерації В. Путіна.
3 березня 2014 року	<p>Штаб Військово-Морських сил України і кілька українських військових частин зазнали нападу, в результаті чого двоє офіцерів севастопольської бригади тактичної авіації Збройних сил України були травмовані. Російські військові заблокували українську військову частину № 2904 в м. Бахчисараї, а кораблі Чорноморського флоту РФ – український корвет «Тернопіль» і корабель управління «Славутич» – у Севастопольській бухті. Представник Чорноморського флоту РФ зажадав від командування військової частини у Бельбеку перейти на бік нелегально призначеної кримської влади, однак українські військові залишилися вірними присязі.</p> <p>У будівлі Верховної Ради АР Крим, що залишалася під охороною «зелених чоловічків», відбулося позачергове засідання кримського парламенту, де було прийнято рішення про проведення референдуму 16 березня (тобто через 9 днів).</p> <p>Було ухвалено постанову про входження Криму до складу Російської Федерації як суб'єкта Російської Федерації. Відповідне рішення було прийнято на позачерговому засіданні Севастопольської міської ради. У селищі Чорноморське російські військовослужбовці захопили українську прикордонну заставу, а в м. Сімферополь прибула колона з декількох десятків військових вантажівок, в яких перебували російські військові без розпізнавальних знаків.</p>
11 березня 2014 року	Верховна Рада АР Крим та міська рада м. Севастополя на своїх сесіях ухвалили Декларацію незалежності Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Дата	Подія
15 березня 2014 року	Біля селища Стрількове (Арабатська стрілка, Генічеський район, Херсонська область) у тилу розташування українських прикордонників о 13:30 з гелікоптерів Мі-8 висадився десант російських військ (за підтримки чотирьох вертольотів і трьох бойових броньованих машин) і зайняв позиції поблизу газорозподільної станції.
16 березня 2014 року	«Кримський референдум» відбувся за присутності військових іноземної держави, тобто в умовах окупації.

Джерело 4¹⁴⁹

Після ознайомлення з документами 1–3 дайте відповіді на такі запитання:

1. Яка назва документа і коли його прийнято?
2. Хто є офіційними підписантами документа?
3. Що засвідчує кожен із документів?
4. Як ці джерела пов'язані з ситуацією в Криму?
5. Які висновки про дії Росії у Криму можна зробити на основі цих документів?

Документ 1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (витяг)¹⁵⁰

Цю міжнародну угоду про неядерний статус України було укладено 5 грудня 1994 року між Україною, США, Росією та Великою Британією (Будапештський меморандум).

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЕ поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України.

2. ...підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою або її застосуванням проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або якимось іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

3. ...підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЕ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином забезпечити собі переваги будь-якого роду.

Документ 2. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (витяг)¹⁵¹

¹⁴⁹ Методичні рекомендації для проведення виховних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах до Дня початку кримського спротиву. *Освіта.ua*. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/502/50219/Recom_1_9-79.rar (дата звернення: 13.08.2021).

¹⁵⁰ Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 12.08.2021).

¹⁵¹ Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text (дата звернення: 16.09.2021).

У цій угоді було закріплено принцип стратегічного партнерства, визнання непорушності чинних кордонів, поваги територіальної цілісності та взаємне зобов'язання не використовувати свою територію на шкоду безпеці один одного. Угоду підписано 31 травня 1997 року, ратифіковано 14 січня 1998 року, набрала чинності 1 квітня 1999 року.

Стаття 2. Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність наявних між ними кордонів.

Документ 3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про підтримку територіальної цілісності України № 68/262 (неофіційний переклад)¹⁵²

Генеральна Асамблея,
знову підтверджуючи першочергове значення Статуту Організації Об'єднаних Націй у справі сприяння утвердженню верховенства права в відносинах між державами, посилаючись на передбачені у статті 2 Статуту зобов'язання всіх держав утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосуванням проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними способами,

також посилаючись на свою резолюцію 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 року, в якій вона схвалила Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, і знову підтверджуючи закріплені в ній принципи про те, що територія держави не повинна бути об'єктом зазіхання іншої держави в результаті погрози силою або її застосуванням і що будь-яка спроба, спрямована на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності держави або країни, або їхньої політичної незалежності, несумісна з цілями і принципами Статуту,

посилаючись далі на Заключний акт Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, підписаний у Гельсінкі 1 серпня 1975 року, Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року (Будапештський меморандум), Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року і Алматинську декларацію від 21 грудня 1991 року,

підкреслюючи важливість підтримки в Україні всеохопного політичного діалогу, який відображає розмаїття суспільних настроїв і забезпечує участь у ньому представників всіх частин України,

вітаючи безперервні зусилля Генерального секретаря і Організації з безпеки і співробітництва в Європі, а також інших міжнародних і регіональних організацій на підтримку деескалації ситуації, що стосується України,

зазначаючи, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не був санкціонований Україною,

підтверджує свою прихильність до суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів,

¹⁵² Оригінал документа: Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262&Lang=R (дата звернення: 12.08.2021).

закликає всі держави відмовитися і утримуватися від дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою погроз силою, або інших незаконних способів,

наполегливо закликає всі сторони негайно приступити до мирного врегулювання ситуації щодо України шляхом прямого політичного діалогу, виявляти стриманість, не вдаватися до односторонніх дій і войовничої риторики, які можуть підсилити напруженість, і повноцінно брати участь у міжнародних посередницьких зусиллях,

вітає зусилля Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних і регіональних організацій щодо надання Україні допомоги в захисті прав всіх громадян України, зокрема прав осіб із числа меншин,

підкреслює, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь 16 березня 2014, як той, який не має законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополь,

закликає всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу.

Резолюцію було прийнято 27 березня 2014 року на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН відкритим голосуванням країн-членів ООН, 100 з яких висловилися «за», 11 – «проти», а 58 – «утримались». Це засідання Генасамблеї ООН було скликане спеціально для розгляду питання збройної окупації Росією території України, а саме – Кримського півострова.

Авторами документа були Німеччина, Канада, Коста-Рика, Литва, Польща та Україна. Згодом до співавторства долучилася велика кількість країн, зокрема Австралія, Австрія, Бельгія, Хорватія, Чехія, Данія, Естонія, Франція, Грузія, Швеція, Туреччина, Велика Британія, США, Ісландія, Італія, Японія, Норвегія та інші.

Джерело 5¹⁵³. Загальна декларація прав людини (стислий виклад)

Стаття 1. Право на рівність.

Стаття 2. Свобода від дискримінації.

Стаття 3. Право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4. Свобода від рабства.

Стаття 5. Свобода від тортур і поводження, що принижує гідність.

Стаття 6. Право людини на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7. Право на рівність перед законом.

Стаття 8. Право на поновлення у правах компетентним судовим органом.

Стаття 9. Свобода від безпідставного арешту і вигнання.

Стаття 10. Право на справедливе публічне слухання справи.

Стаття 11. Право вважатися невинною, доки винність не буде встановлено.

Стаття 12. Свобода від втручання в особисте і сімейне життя, від посягання на недоторканність житла, тайну кореспонденції.

Стаття 13. Право вільно покидати і повертатися у країну.

¹⁵³Компас. Посібник з освіти з прав людини за участю молоді / Патриція Брандер (голова) [та ін.]. Рада Європи, 2020. С. 460.
URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights>.

Стаття 14. Право шукати притулку від переслідувань в інших країнах.

Стаття 15. Право на громадянство й на його зміну.

Стаття 16. Право одружуватися і засновувати сім'ю.

Стаття 17. Право на володіння майном.

Стаття 18. Свобода переконань і релігії.

Стаття 19. Свобода думки та інформації.

Стаття 20. Право на свободу мирних зборів та асоціацій.

Стаття 21. Право брати участь в управлінні й у вільних виборах.

Стаття 22. Право на соціальне забезпечення.

Стаття 23. Право вільно вибирати роботу і входити до професійних спілок.

Стаття 24. Право на відпочинок і дозвілля.

Стаття 25. Право на відповідний життєвий рівень.

Стаття 26. Право на освіту.

Стаття 27. Право на участь у культурному житті громади.

Стаття 28. Право на соціальний порядок, що викладений у цьому Документі.

Стаття 29. Суспільні обов'язки, важливі для вільного і повного розвитку.

Стаття 30. Свобода від втручання держави, групи осіб або окремих осіб у викладені вище права.

Джерело 6. Транскрипт відеоролика «Спогади кримчан про перші дні окупації» (20 лютого 2017 року)

Упродовж 2015 року інформаційна агенція «Голос Криму» збирала спогади кримчан, які не змогли і не хотіли мовчки спостерігати за кримськими подіями лютого 2014 року.

Кожний із них чинив опір окупації і намагався донести світові, що вони не хочуть війни, не хочуть бачити Росію у Криму, що півострів був, є і має залишатися українським.

«В ніч з 26 на 27 з'явилися “зелені чоловічки”, і всі почали задаватися питанням: “Хто ці люди?”. Особисто у мене не було сумніву, що це російські війська, які розпочали процес окупації Криму», – **Олег, ультрас футбольного клубу «Таврія».**

«Якщо згадати перші дні окупації, то було відчуття страху, що ти можеш все втратити, було відчуття страху за те, що можуть початися погроми, я хвилювався не за своє життя, а хвилювався за церкву, я боявся святотатства. Цей страх у мене був дуже великий, я боявся, як звичайна людина, але ще більше я боявся, щоб не зламатися і не стати зрадником», – **архієпископ Сімферопольський і Кримський УПЦ КП Климент.**

«Я не знала, що робити, куди їхати. Я знала, що у нас є військова частина в центрі, яку оточили “зелені чоловічки” – російські військові. Я туди поїхала, і коли я вийшла з маршрутки, і побачила цих людей з неймовірною зброєю, в бронезилетах, касках, балаклавах, – це було моторошно. Я зрозуміла, що на вулицях мого міста... війна», – **Катя, медик батальйону «Донбас», позивний «Сестра».**

«Ми розуміли, що у нас немає зброї, у нас немає якихось танків, щоб захищати кримчан. У нас була єдина зброя – це слово наше, наші акції, наша згуртованість...», – **Андрій Щекун, координатор руху «Свромайдан-Крим».**

«Для мене особисто окупація почалася тоді, коли мої рідні, друзі почали говорити зі мною на різних мовах... Ми просто не розуміли один одного. Одна справа, коли окупація починається з повідомлення про захоплення адміністративних будівель Криму, а інша справа, коли це стосується особисто тебе, коли ти вже не можеш спілкуватися з людьми, які тебе оточують, бо вони тебе називають бендерівкою... тільки через те, що ти не поділяєш їхню точку зору...», – **Ганна Андрієвська, кримський журналіст.**

«Все перетворилося на страшний сон. Тоді не було ні сну, нічого, втрачалося відчуття реальності. Поки ми переживали трагічні події розстрілу на Майдані, 18–22 лютого, вже 25 лютого в Ялті з'явилися перші військові. З однієї трагедії – відразу в іншу. Звісно, як мешканець міста і та людина, яка абсолютно не схильна до насильства та мілітаризму, то перше, що ти відчуваєш, – це тривогу та небезпеку. Ми відразу почали писати в Генпрокуратуру України про те, що у нас знаходяться іноземні війська... – це була перша така реакція і звернення до своєї держави за захистом, бо це були вже воєнні питання... Друге, це відреагувати як правозахисник, тобто захистити людей, знайти якісь способи мирного вирішення. Ми почали записувати відеоролики про те, що ми громадяни України, Крим український і що ми проти будь-яких військових дій. Потім це все переросло вже в організацію акцій проти окупації...», – **Ольга Скрипник, керівник Кримської правозахисної групи.**

«Свято вірив у те, що зараз наш “Беркут”, наша “Альфа” висадиться, зараз щось відбудеться, зараз нас звільнять. Насправді Україна, так само як і Крим, зіткнулася тоді з проблемою масової зради, масового психозу. Я сьогодні українець, не в сенсі національності або етносу, або віросповідання. Я сьогодні українець по громадянству..., по совісті, по розуму. Тому для мене сьогодні прапор України – це уособлення боротьби, уособлення незгоди з цим бандитським, злочинним актом (окупацією. – *Ред.*)», – **Вельдар Шукурджиев, кримський активіст, воїн АТО.**

Джерело 7. Транскрипт відеоролика «Незламні». Валентина Потапова: «Яскраве відчуття свободи – це те, що я відчула, виїхавши з окупованого Криму» (1 квітня 2016 року)

Валентина Потапова – колишня викладачка Кримського гуманітарного університету.

«Окупація Криму для моєї родини почалась не в лютому. Вона розпочалась з того моменту, коли моя донька, а з нею ще 12 людей вийшли на ялтинський Євромайдан, коли ректор університету кричав, що відрахує всіх дітей, коли чотири проректори в аудиторії задали моїй 17-річній доньці питання: “Яке ти мала право виходити на Євромайдан?”. Моя донька відповіла, що це її конституційне право як громадянки України»...

Перемогу Євромайдану в Києві родина кримчанки Валентини радо вітала. Вони розуміли, що прийшов новий час, і готувались будувати нову країну.

«А потім відбулось те, що відбулось. Було враження, що тебе на три секунди випустили з в'язниці, а потім запхали назад до неї. Це був для нас справжній шок. Лише за добу ми зрозуміли, що зараз розпочнеться боротьба не з нашою владою, не з нашим урядом, не з тим, що було тоді в Україні, а з дуже сильним ворогом».

Після того, як у Криму відбувся референдум, родина постала перед вибором. **«Ми розуміли, що не зможемо жити тут. Я розривалась між тим, що мені треба залишати маму в Криму, і тим, що я не зможу жити в таких умовах».**

Рятувало пані Валентину лише те, що вона сконцентрувалась на допомозі кримським студентам, які масово залишали кримські заклади вищої освіти й переводились на материкову Україну. Невдовзі їй самій разом із родиною довелося виїхати з півострова, адже жити там було вже нестерпно і небезпечно: колишні колеги писали доноси на викладачку, яка не сприйняла окупацію і не приховувала своєї проукраїнської позиції.

Джерело 8. Транскрипт відеоролика «Незламні». Руслан Нечипорук: «Після референдуму я зрозумів, що це вже не мій Крим» (7 червня 2016 року)

Руслан Нечипорук – колишній студент Кримського гуманітарного університету, який, як і 17 його ровесників-студентів, не зміг і не захотів стояти осторонь подій, що назавжди змінили його країну: Революції гідності і окупації рідного Криму.

Він як міг боровся за своє право жити на українському півострові та в демократичній країні.

Сьогодні Руслан живе і працює вчителем у Києві. Дорога до рідного Криму для нього закрита, адже він там є небажаним гостем.

«Взагалі страшне слово “окупація”. Я вперше його почув після того, як повернувся з Майдану в Києві. Ми вирішили з друзями в Ялті влаштувати щось подібне і таким чином сказати, що Ялта також за євроінтеграцію, що ми також вибираємо європейський шлях. Це мало для нас, як для студентів, величезні наслідки. Нас виганяли з університетів, нас переслідували, нам погрожували. Тоді я почав розуміти, що щось відбувається, що Крим вже не такий. Це був не той Крим, де я народився, де я прожив. Це вже не мій Крим».

1. Порівняйте хронологічні дані і спогади людей, які були свідками і учасниками подій.
2. Якими були результати цих подій?
3. Які наслідки для населення мали ці події?
4. Які права людини порушено в окупованому Криму?
5. Що таке «кримський вимір» порушення прав людини в окупованому Криму? Як окупація пов'язана з дотриманням прав людини?
6. Яке значення має поняття територіальної цілісності у контексті прав людини?

ТЕМА 8

ЗМІНИ ВСУПЕРЕЧ ДОЛІ Й ОБСТАВИНАМ: ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ

Авторки:

Олена Більченко, вчителька історії
Новокостянтинівського закладу
загальної середньої освіти
I–III ступенів Братської селищної
ради Братського району
Миколаївської області

Раїса Краєва, методистка, керівниця
гуртка «Соціально-рольове
модельювання» Центру дитячої
та юнацької творчості «Самоцвіт»,
м. Одеса

Що впливає на долю людини в умовах екстремального вибору?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Тема цього заняття належить до чутливих і дражливих. Зважаючи на те, що офіційно в Україні зареєстровано понад 1,5 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), вчитель/вчителька має бути готовим/готовою до того, що у школі є діти з таких родин або діти, які знають інші родини, що потрапили в таку ситуацію. Збройна агресія Російської Федерації у Криму та в деяких районах Донецької і Луганської областей призвела до колосальних змін у житті всіх мешканців цих територій та українського суспільства загалом. Становище людей, які вимушено живуть в умовах окупації, є предметом уваги та сфери дії міжнародного гуманітарного права. Юрисдикція держави Україна тимчасово не поширюється на ці території, і державна політика передбачає кроки для припинення стану збройного конфлікту, повернення цих територій під дію українських законів, їх поступову реінтеграцію. У цьому зацікавлені також ті люди, які не змирилися з окупацією своєї малої батьківщини і у різних обставинах, але під загрозою втрати життя і свободи, залишили свої домівки і перебралися до інших міст і сіл за лінією зіткнення, точніше – за лінією фронту.

Це заняття дає можливість підліткам зрозуміти хиткість становища людини в умовах збройного конфлікту та відповідальність вибору, який не є добровільним, але є внутрішньою потребою людини змінити своє становище. Вчителю/вчительці категорично слід уникати будь-яких оціночних суджень на кшталт «хто хотів, той виїхав», «усі патріоти виїхали» тощо, звертаючи особливу увагу не лише на бажання, а й на необхідні ресурси для втечі і зміни місця проживання.

Попри складність теми, із певними застереженнями таке заняття можна провести не лише у старших, а й у 8–9 класах, звертаючи увагу на громадянську складову теми та її значущість для розвитку емоційної, комунікативної культури підлітків.

Заняття дає змогу мотивувати учнів бути уважними і обережними у своєму ставленні до людей, яких називають «внутрішньо переміщеними особи», які фактично є біженцями у власній країні. Вчитель/вчителька має відповідально пояснювати різницю у правових визначеннях і сприяти розвитку емпатії і поваги до складності життєвого вибору у різних ситуаціях.

**Після заняття учні
й учениці зможуть:**

- 1) пояснювати поняття «біженці», «переселенці», «внутрішньо переміщені особи», «шукачі притулку», «окупація», «соціальна політика»;
- 2) розповідати про соціальні наслідки збройної агресії Російської Федерації для українського суспільства;
- 3) аналізувати історії успіху внутрішньо переміщених осіб на окремих прикладах;
- 4) сформулювати власне ставлення до проблеми внутрішньо переміщених осіб та пропонувати свій погляд на можливі шляхи подолання суспільної проблеми.

**Форма проведення
заняття:**

урок у курсі «Громадянська освіта», «Історія України», 11 клас (тема «Євромайдан. Революція гідності. Небесна Сотня. Окупація та анексія Росією Криму» в розділі «Творення нової України»), «Безпека життєдіяльності» або позаурочний захід для учнів та учениць 8–10 класів.
Тривалість заняття: 90 хвилин.

Матеріали:

- 1) приміщення, придатне для організації роботи у групах і переміщення учнів;
 - 2) мультимедійний проєктор (комп'ютер, DVD-програвач) з екраном;
 - 3) роздаткові матеріали для учнів та учениць.
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Крок 1 (5 хвилин). Вступна вправа. Актуалізація теми

1. Запитайте в учнів та учениць:

- Чи доводилося вам вирушати з дому на певний час із різних причин?
- Що ви зазвичай берете з собою?
- Хто вирішує, скільки і що саме можна брати?
- Коли починаєте збирати речі?
- Скільки часу займає збирання речей?

Вислухайте відповіді учнів та учениць під час фронтальної бесіди, не коментуючи й не поглиблюючи розмови.

2. Продовжте обговорення із новими запитаннями:

- У яких випадках може статись так, що збиратись треба терміново і взяти можна лише обмежену кількість речей?

• Від чого залежить вибір таких речей? Як відрізнятиметься список зібраних речей у разі швидкого і вимушеного залишення домівки та наперед запланованої поїздки?

Учні й учениці можуть назвати надзвичайні ситуації, можливо ті, що бачили у кінофільмах: природні катаклізми (повінь, землетрус, лісові пожежі), аварійні ситуації (пожежа, вибух газу, вибух на газогоні, Чорнобильська катастрофа), кримінальні ситуації (повідомлення про замінування, пошук злочинців-утікачів), військові дії (зміна «лінії розмежування» чи району бойових дій, небезпека для мирного населення). Вчитель/вчителька уточнює, що в усіх країнах стаються час від часу природні катаклізми та аварійні ситуації, є спеціальні служби, які їх досліджують, запобігають їм і допомагають у разі потреби. Запобігти військовим конфліктам набагато складніше.

Крок 2 (25 хвилин). Моделювання ситуації

1. Запитайте в учнів та учениць:

- Які думки та емоції, на вашу думку, виникають у людини, коли вона стикається із ситуацією небезпеки? Чого бракує?
- На які запитання бажано мати відповідь у ситуації небезпеки та вимушеного залишення власної домівки?
- Які пріоритети з'являються у людини у ситуації втечі?

Повідомте тему і ключове запитання уроку.

Зачитайте цитату (можна вивести її на екран або написати заздалегідь на аркуші паперу чи дошці):

Ми живемо у світі, в якому, насправді, не орієнтуємося. Ми не знаємо, як поводитися, якщо банкомат не видав гроші; що буде, коли магазини зачинять на тиждень; що пити, якщо у крані немає води; і куди бігти, якщо місто захопить ворог. Військові можуть про себе подбати, – їх цього вчили. Як бути цивільним? Що робити? І найголовніше, що з собою брати?¹⁵⁴

Вибірково запитайте в учнів та учениць, чи погоджуються вони з таким твердженням. Вислухайте кілька відповідей, не коментуючи.

2. Розгляньте поняття «тривожна валіза». Обговоріть, що учні й учениці розуміють під цим словосполученням.

Варіант 1

Продемонструйте на екрані джерело 1. Попросіть у парах записати список речей, які запропоновано взяти до такої валізи, поясніть їх призначення і чому цей перелік речей має таку назву.

Варіант 2

Запропонуйте у малих групах намалювати «тривожну валізу» та її вміст. Попросіть прокоментувати свої малюнки та вибір речей, які там «опинилися».

3. Роздайте опис «тривожної валізи» (джерело 2). Запропонуйте учням і ученицям прочитати цей текст і поставити до нього кілька запитань, озвучити ці запитання у парах, малих групах, чи кілька запитань у фронтальній бесіді. Обов'язково зверніть увагу на те, що це поради для дорослих.

¹⁵⁴Тривожна валіза: базовий набір речей, необхідний в разі війни та інших екстрених ситуацій. URL: <https://oppb.com.ua/news/tryvozhna-valiza-bazovyy-nabir-rechey-neobhidnyy-v-razi-viyny-ta-inshyh-ekstrenyh-sytuaciy> (дата звернення: 01.08.2021).

У разі надмірної емоційної реакції заспокоюйте учнів і учениць, що на уроці ви розглядаєте цю ситуацію як моделювання (за потреби використайте вправи для заземлення, які описані у статті психологині Анни Ленчовської у першій частині посібника).

За наявності часу попросіть порівняти те, що учні й учениці намалювали раніше, з реальним набором речей, який укладений за рекомендаціями Служби з надзвичайних ситуацій Нью-Йорка (джерело 2).

Попросіть кількох учнів коротко висловитись, чим відрізнятиметься «тривожна валіза» для дітей, підлітків, жінок із дітьми, людей з інвалідністю, людей старшого віку; які саме потреби стають першочерговими й чому.

Крок 3 (10 хвилин). Робота з поняттями

Поясніть, що ситуації, коли людина вимушена залишити свою домівку, виникають із різних причин. Відповідно розрізняють кілька груп/категорій людей:

внутрішньо переміщені особи

біженці

шукачі притулку

переселенці

мігранти

Запишіть ці поняття на дошці чи аркуші паперу. Запропонуйте учням і ученицям у зошитах пояснити ці поняття самостійно. Далі ознайомте із визначеннями, поданими у джерелі 3, і попросіть учнів і учениць порівняти із записами у зошитах. Зверніть увагу на різницю між визначеннями.

Крок 4 (5 хвилин). Проміжний підсумок

Завершіть цю частину заняття за методом незакінченого речення: «**Зараз я краще розумію...**». Запропонуйте за бажанням висловитися або записати це речення у зошит.

Крок 5 (10 хвилин). Держава і переселенці

У разі спареного уроку проведіть вправу на емоційне розвантаження. Якщо частини заняття розведено у часі, нагадайте, що саме було предметом розмови у першій частині.

Покажіть учням і ученицям скріншот – джерело 4.

- Про що свідчить наявність міністерства з такою назвою?
- Що держава пропонує своїм громадянам, які вимушено втратили домівку, роботу, власність, статус тощо?
- Чи достатньо цієї допомоги тим, хто проти бажання опинився у ситуації внутрішнього біженства? Чому? Що потрібно людям найбільше, на ваш погляд?

Метою цього етапу уроку є показати, що держава Україна виконує свої національні та міжнародні зобов'язання в умовах наявності окупованих територій.

Крок 6 (30 хвилин). Ознайомлення з історіями реальних людей

1. Поверніться до поняття «тривожна валіза». Зауважте, що такі «тривожні валізи» різного наповнення в Україні були і залишаються у понад 1,5 млн осіб. За можливості покажіть карту – джерело 5¹⁵⁵.

Запитайте:

- Чим можна пояснити різну кількість внутрішньо переміщених осіб у різних регіонах України?
- Як пов'язані окупація, збройна агресія з явищем біженців, шукачів притулку, ВПО?

2. Запитайте, чи достатньо просто вибратися із зони лиха або збройного конфлікту? З якими викликами стикаються люди після того, як уникнули безпосередньої небезпеки для життя, здоров'я і свободи?

Об'єднайте учнів і учениць у кілька малих груп. Запропонуйте за допомогою гаджетів ознайомитися з історіями реальних людей:

1) «Я – українець»: історії переселенців з Криму і Донбасу (ukrainian.voanews.com/a/ja-ukrainec-istorii-pereselentsiv/5471413.html);

2) Герої наших сердець (heroes.mtot.gov.ua/about/, кілька на вибір із дев'яти, наприклад, про Луганський театр heroes.mtot.gov.ua/heroes/theater/).

Поставте перед цим запитання:

- Чого саме і завдяки чому досягли люди на новому місці?
- Які цінності підтримували і підтримують цих людей?

Після індивідуальної або групової роботи з історіями попросіть учнів і учениць поділитися своїми враженнями від прочитаного/побаченого та відповісти на запитання:

- Що для мене було новим (інформація, емоційне та інтелектуальне ставлення, різні погляди, підходи до аналізу ситуацій)?
- Чи змінилося моє ставлення до якихось аспектів теми вимушених переселенців?
- Що можуть зробити підлітки для інтегрування ВПО? Чи варто говорити про подібні вразливі теми у школі, на позаурочних заходах та поза школою, на вашу думку? Чому та як саме?

Поверніться до ключового запитання:

- Що впливає на долю людини в умовах екстремального вибору?

¹⁵⁵ URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2016/06/vp_1.png (дата звернення: 16.09.2021).

Матеріали для учнів та учениць

Джерело 1¹⁵⁶

Що повинна містити екстрена валіза?

Вміст тривожної валізи

Джерело 2. Поради спеціалістів

«Екстрена», або «тривожна валіза» – це узагальнена назва базового набору речей, які можуть вам знадобитися за будь-якої екстреної ситуації.

Усі речі мають бути новими (їх потрібно періодично оновлювати) і не використовуватися у повсякденному побуті. «Тривожна валіза» призначена тільки для одного – максимально швидкої евакуації з небезпечної зони.

Найкраще з цією метою використовувати рюкзак, адже, можливо, вам доведеться йти пішки, а не їхати на автомобілі. Рюкзак має бути якісним, щоб не розвалився після 30 хвилин використання у важких умовах. Невеликі й експедиційні рюкзаки потрібно збирати не за принципом «важке внизу», а розподіляти вагу рівномірно. Укладайте речі так, щоб можна було легко знайти те, що вам потрібно.

¹⁵⁶ Тривожна валіза: базовий набір речей, необхідний в разі війни та інших екстрених ситуацій. URL: <https://oppb.com.ua/news/tryvozhna-valiza-bazovyy-nabir-rechey-neobhidnyy-v-razi-viyny-ta-inshyh-ekstrenyh-sytuaciy> (дата звернення: 01.08.2021); <https://intermarium.news/wp-content/uploads/2018/11/1-1-7.jpg>; <https://intermarium.news/wp-content/uploads/2018/11/2-1-5.jpg> (дата звернення: 16.09.2021).

У рюкзаку мають бути такі речі:

- 1) копії важливих документів у водонепроникному пакуванні (паспортів, водійських прав, документів, що доводять ваші права на нерухомість, автомобіль тощо, фотографії рідних і близьких);
- 2) кредитні карти і готівка (у вас завжди має бути запас грошей);
- 3) дублікати ключів від будинку та авто;
- 4) карта місцевості (усі члени сім'ї мають знати спосіб екстреного зв'язку і місце зустрічі);
- 5) пристрої зв'язку і доступу до інформації (наприклад, невеликий радіоприймач із можливістю прийому УКВ/ФМ діапазону і запасні батарейки для нього; недорогий мобільний телефон із зарядним пристроєм);
- 6) кілька ліхтариків, із запасними батарейками і лампочками;
- 7) водонепроникні компас і годинник;
- 8) мультитул – багатофункціональний інструмент, що містить ніж, шило, пилу, викрутку, ножиці тощо;
- 9) ніж і топірець;
- 10) сигнальні засоби (свисток, піротехнічний факел);
- 11) макети для сміття ємністю 120 л (можна використовувати як тент);
- 12) рулон широкого скотчу;
- 13) шнур синтетичний, діаметр 4–5 мм, довжина – 20 м;
- 14) блокнот і олівець;
- 15) нитки та голки;
- 16) аптечка першої допомоги (кількість ліків потрібно розрахувати для надання допомоги не тільки собі, а й членам сім'ї);
- 17) накидка для захисту від дощу.

Джерело 3. Визначення термінів

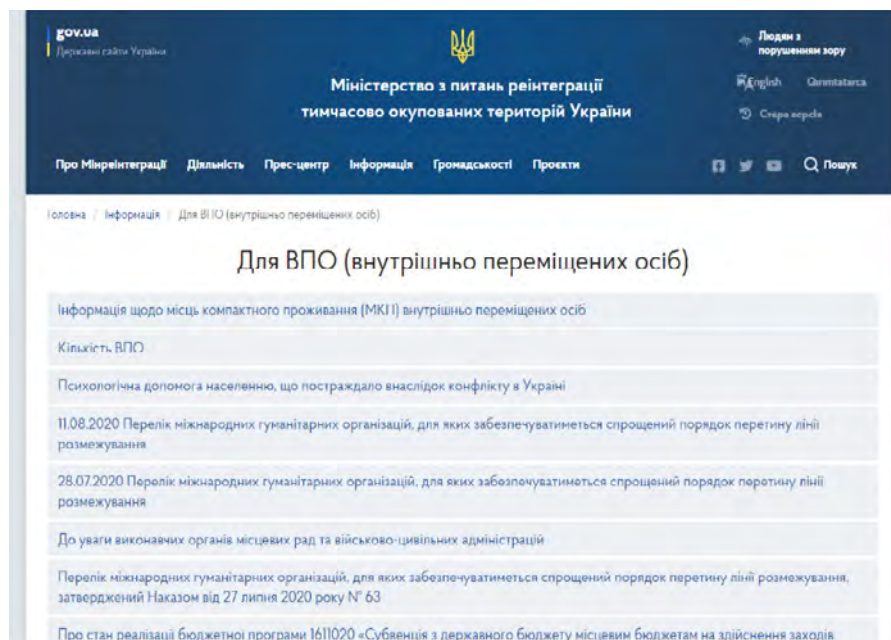
Внутрішньо переміщені особи (ВПО). Згідно з керівними принципами ООН із питання про переміщення осіб усередині країни, особи, переміщені всередині країни, – це люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання, через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих / техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон країни.

Біженцем визнають особу, яка «перебуває поза межами рідної країни внаслідок добре обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідування через свою расу, релігію, національність, належність до певної соціальної групи або політичні погляди, і не може або внаслідок таких побоювань не бажає скористатися захистом своєї країни...» (Конвенція ООН про статус біженців 1951 року). Особам, які брали участь у воєнних злочинах і порушували гуманітарне право чи право про права людини, зокрема у терористичних актах, категорично відмовляють у наданні захисту, гарантованого біженцям.

Шукачем притулку визнають особу, яка заявила, що він або вона є біженцем і бажає, щоб цю заяву було прийнято або відхилено міграційною службою країни притулку. Деякі особи, які шукають притулок, будуть визнані як біженці, а інші – ні. Загалом шукачів притулку в Україні, які подали документи і чекають на затвердження, понад 6,5 тисячі осіб. Отримати статус біженця в Україні вкрай непросто. Часто ця процедура розтягується на роки.

Мігрант (від лат. *migrans, migrantis* – переселенець; той, хто переселяється) – це людина, яка свідомо та з власної волі перетинає державні або адміністративно-територіальні кордони з метою зміни місця проживання або без такої зміни. Міграція населення – переміщення людей через кордони певних територій зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час.

Джерело 4. Інтернет-сторінка Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України¹⁵⁷

Інтернет-сторінка
Міністерства з
питань реінтеграції
тимчасово
окупованих
територій України

¹⁵⁷ Для ВПО (внутрішньо переміщених осіб). Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: <https://minre.gov.ua/rubric/dlya-vpo-vnutrishno-peremishchenyh-osib> (дата звернення: 16.09.2021).

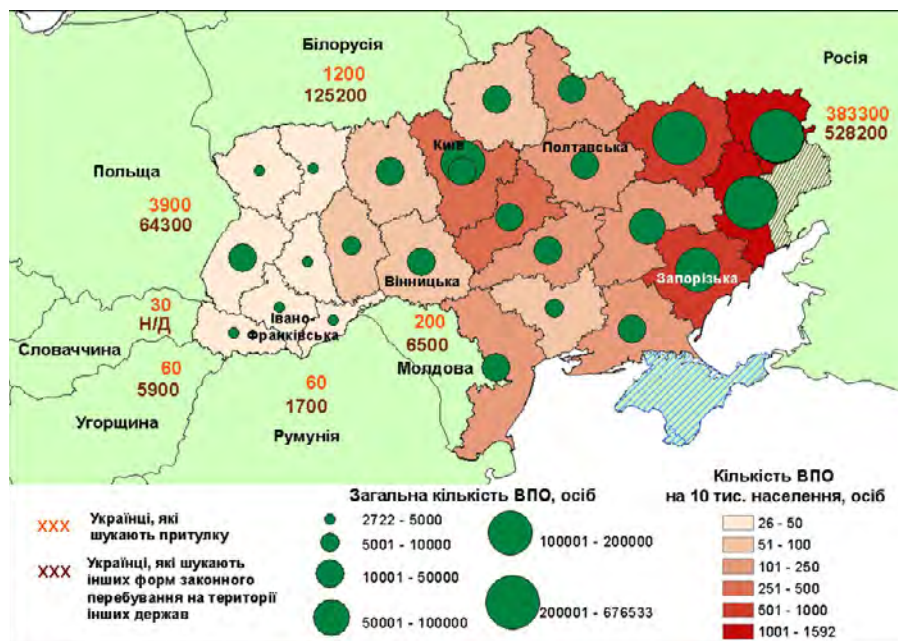

Интернет-сторінка
Міністерства з
питань реінтеграції
тимчасово
окупованих
територій України

- Про що свідчить наявність міністерства з такою назвою?
- Що держава пропонує своїм громадянам, які вимушено втратили домівку, роботу, власність, статус тощо?

Джерело 5. Кількість ВПО за областями України та чисельність українців, які шукають притулку чи інших форм законного перебування у сусідніх державах (станом на 30 червня 2016 року)¹⁵⁸

Кількість ВПО за областями України та чисельність українців, які шукають притулку чи інших форм законного перебування у сусідніх державах (станом на 30 червня 2016 року)

- Чим можна пояснити різну кількість внутрішньо переміщених осіб у різних регіонах України?
- Як пов'язані окупація, збройна агресія з явищем біженців, шукачів притулку, ВПО?

¹⁵⁸ Кількість ВПО за областями України та чисельність українців, які шукають притулку чи інших форм законного перебування у сусідніх державах (станом на 30 червня 2016 року). VoxUkraine. 2016. URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2016/06/vp_1.png (дата звернення: 16.09.2021).

ТЕМА 9

СТЕРЕОТИПИ ПРО ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ

Авторка:

Олена Заменяре, учителька
української мови Мелітопольського
закладу загальної середньої освіти
I–III ступенів № 8 Мелітопольської
міської ради Запорізької області

Як гендерні стереотипи впливають на жінок?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Матеріали до цієї теми покликані розповісти учням та ученицям про поширені стереотипи щодо місця жінок у суспільстві. Заняття розкриває також питання гендерних стереотипів, які стосуються чоловіків. Потрібно наголосити, що такі явища однаково руйнують стосунки у суспільстві.

Першу частину розробки присвячено виявленню гендерних стереотипів, які на рівні суспільної свідомості можуть стати основою дискримінації за ознакою статі.

Друга частина заняття має допомогти учням та ученицям осмислити глибину суспільних проявів гендерної стереотипізації.

Ця методична розробка передбачає індивідуальну, групову та загальну роботу, обмін думками та дискусію про гендерні стереотипи, які існують у сучасному суспільстві.

Після заняття учні й учениці зможуть:

- 1) пояснювати поняття: «гендерні стереотипи», «гендерні ролі», «гендерна рівність», «дискримінація за статтю», «маскуліність», «фемінність»;
- 2) класифікувати гендерні стереотипи за певними групами: стереотипи маскуліності/фемінності; стереотипи, пов'язані зі змістом діяльності чоловіків і жінок; стереотипи, пов'язані із гендерними ролями, та наводити відповідні приклади;
- 3) ідентифікувати власні гендерні стереотипи;
- 4) робити обґрунтовані висновки про вплив гендерних стереотипів на життя людей, зокрема жінок;
- 5) удосконалити навички групової роботи та пошуку відповідей на запитання за допомогою різних інформаційних джерел;
- 6) сформулювати власне ставлення до проблем гендерної (не)рівності.

Форма проведення заняття:

позаурочний захід, година спілкування.
Тривалість заняття: 45 хвилин.

Матеріали:

- 1) приміщення, придатне для групової роботи і переміщення учнів та учениць (класна кімната, зал);
 - 2) комп'ютер, мультимедійна дошка/проектор з екраном, підключення до мережі Інтернет;
 - 3) роздатковий матеріал для учнів та учениць.
- Можна також проводити онлайн на платформах Zoom або Google Meet із можливістю працювати у групах.

Хід заняття

Крок 1 (1–2 хвилини)

Проведіть практику на групову згуртованість «Ресурс для щастя» (за можливості).

Запропонуйте учням та ученицям сісти в коло. Поясніть, що ресурси – це те, що додає кожному з нас сили у складні моменти життя, допомагає рухатися вперед, незважаючи на труднощі, і при цьому відчувати себе впевнено, наповнено, радісно, енергійно, дає змогу приймати і відчувати підтримку, з оптимізмом дивитися в майбутнє. Тому ця вправа є важливою у розвитку соціально-емоційного інтелекту, який допомагає розпізнавати емоції та керувати ними.

У кожної людини є свій ресурс щастя (сонце, обійми, хобі, кава або чай, ранкова зарядка, море, квіти тощо).

Дайте інструкцію:

- Спершу сядьте у зручній позі, спину тримайте рівно. Можна заплющити очі або дивитися у підлогу.
- Виберіть один із ресурсів зі свого набору або ж уявіть новий: щось, від чого ви почуваетесь краще, безпечніше, щасливішими.
- Подумайте про цей ресурс і спробуйте спрямувати всю увагу на нього упродовж хвилини у тиші.
- Що ви помічаєте у своєму тілі? Якщо почуття приємне або нейтральне, зосередьтеся на ньому.
- Зобразіть свій ресурс рухами або мімікою (напевніше, учні й учениці показуватимуть усмішки, сонечко, біг тощо).

Крок 2 (5–7 хвилин)

Запропонуйте учням і ученицям ознайомитися з джерелом 1 і під час перегляду записати нові або незрозумілі слова.

Після перегляду учні й учениці мають обговорити у спільному колі такі запитання:

- Про що цей ролик?
- Яке враження (почуття, емоції) викликало відео?
- Чому дівчинка у школі не мала змоги вибирати командні види спорту?
- Чому вона, ставши дорослою, отримувала меншу зарплату?
- Від чого страждала героїня ролика і що її обурювало?
- Які слова ви записали? Ці слова для вас нові чи незрозумілі?
- Про що ми будемо говорити сьогодні на нашому заході?

Попросіть учнів самостійно сформулювати тему заняття. Якщо учні не змогли це зробити, оголошіть тему.

Акцентуйте, що гендерні стереотипи стосуються не лише жінок, а й чоловіків, і запропонуйте учням і ученицям навести декілька прикладів стереотипів про чоловіків. Якщо в учнів та учениць виникнуть складнощі з такими прикладами, то допоможіть їм, зазначивши, що зазвичай після розлучення дитину залишають із мамою, а не з татом, що дуже зрідка батькові дають відпустку із догляду за малою дитиною, що частина професій сприймається як «жіночі» або «чоловічі», що чоловіки «не плачуть» тощо.

Крок 3 (10–15 хвилин)

Запропонуйте учням розглянути ключові поняття – «гендерні стереотипи», «гендерні ролі», «гендерна рівність» (на основі джерела 2).

Після перегляду джерела розмістіть визначення понять на дошці на кольорових аркушах.

Зверніть увагу учнів і учениць, що гендерна нерівність пов'язана не лише із соціальними правами, про що сказано в ролику, а із будь-якими правами та свободами – громадянськими, політичними, культурними, економічними.

Після перегляду відео перевірте, як діти зрозуміли матеріал, поставивши запитання:

- Із якими поняттями ви ознайомилися?
- Що таке гендерні стереотипи? Наведіть приклади.
- Що таке гендерні ролі? Наведіть приклади.
- Як гендерні стереотипи пов'язані з гендерними ролями?
- В які групи можна об'єднати гендерні стереотипи?
- Що таке маскуліність і фемінність? Наведіть приклади. Чи знаєте ви випадки, коли чоловіки мають фемінні риси, а жінки – маскулінні?
- Чи погоджуєтесь ви із тезою, що жінка – берегиня сімейного вогнища, а чоловік – годувальник родини? Свою думку обґрунтуйте.
- Як поділ професій у суспільстві на «чоловічі» й «жіночі» впливає на сприйняття чоловіків і жінок у тій чи тій сфері праці?

Крок 4 (15 хвилин)

Для закріплення отриманих знань об'єднайте учнів і учениць у 6 груп (наприклад, прикріпіть на спинці стільця кольорові стікери чи невеликі аркуші паперу 6 кольорів і запропонуйте учням об'єднатись у групи за кольором). Нагадайте учням і ученицям принципи роботи у групі для зручності й ефективного спілкування (принципи можна розташувати в класі для загального доступу).

Поясніть учасникам і учасницям, що гендерні стереотипи – це певне прийняте у суспільстві бачення того, що означає не просто народитися чоловіком або жінкою, а бути ними. Такі стереотипи існують у будь-якому суспільстві, Україна – не виняток. Чим загрожує стереотипізація і як із нею боротися?

Роздайте матеріали (джерело 3). Зверніть увагу учнів і учениць, що статтю було написано 2016 року і відтоді ситуація могла змінитись. Поясніть, що частина розповідей – це думки експертів із гендерної тематики, а частина – особисті історії «звичайних» людей.

Запропонуйте учням і ученицям у групі завдання:

1. Прочитати тексти.

2. Проаналізувати думки, відповідаючи на запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує герой або героїня тексту?
- Яку небезпеку або негативні наслідки бачить герой або героїня у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує герой або героїня?

3. Обговорити, які зміни гендерних стереотипів відбуваються у сучасній Україні. Навести приклади. (Це завдання пропонують у разі, якщо група швидко і якісно впорається з завданнями 1 і 2.)

4. Результати спільного обговорення представити у вигляді плаката, листівки, коміксу (на листах для фліпчарту маркерами записати відповіді, додати малюнки, власне бачення щодо прочитаного).

5. Презентувати свою роботу у зручному форматі (один учень/учениця або група).

Крок 5 (5–8 хвилин)

Зазначте, що спогади про прояви гендерних стереотипів можуть залишитись у пам'яті людей на багато років, негативно впливати на їхню реалізацію в суспільстві й викликати внутрішні суперечності.

Запропонуйте переглянути відеоспогади жінок різного віку (джерело 4) про дитинство. Зверніть увагу учнів та учениць, що героїні ролика – різного віку, отже їхнє дитинство припадає на різний час.

Після перегляду запропонуйте учням і ученицям обговорити у спільному колі такі запитання:

- Про що цей ролик?
- Яке враження (почуття, емоції) викликало відео?
- Про які стереотипи йшла мова у розповідях?
- Чи змінювались гендерні стереотипи у суспільстві з часом? Наведіть приклади з відео або з інших джерел.
- У який період стереотипів було більше: у минулому чи зараз? Обґрунтуйте відповідь.
- Що ви дізналися про взаємини сучасних четвертокласників? Яке враження справили на вас учні і їхні розповіді?
- Якими, на вашу думку, можуть бути шляхи подолання гендерних стереотипів?

Крок 6. Рефлексія (8 хвилин)

Запропонуйте учням і ученицям вправу «Барометр» («Шкала думок», варіант методу «Займи позицію»). Ознайомте (або нагадайте) учнів і учениць із правилами проведення вправи. Повідомте ключове твердження (можна розмістити на дошці):

Гендерні стереотипи є невід'ємною частиною культури суспільства

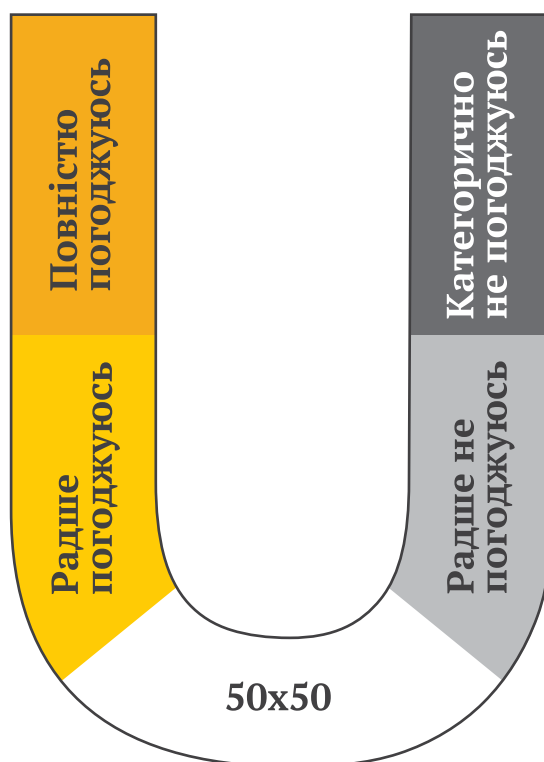
Гендерні стереотипи можна подолати

Інструкція щодо проведення вправи «Барометр» (або «Шкала думок»)

Це інтерактивна візуалізація думок учнів і учениць із певного питання. Спочатку вчитель/вчителька озвучує проблемне питання за темою уроку. Важливо, щоб питання було цікавим для усіх, передбачало неоднозначну відповідь, потребувало роздумів. Учні й учениці мають висловити свою точку зору й обґрунтувати її.

Як виконуємо у класі:

- Вчитель/вчителька готує простір, де учні й учениці зможуть стати у лінії одні навпроти інших або у формі букви U.
- Якщо немає простору в класі, вчитель/вчителька малює «барометр» у формі перевернутої англійської букви U, розташовує на полюсах фрази: «повністю погоджуюсь» і «категорично не погоджуюсь», а між ними — «радше погоджуюсь», «радше не погоджуюсь» і посередині «50/50».
- Вчитель/вчителька оголошує проблемне запитання та умови висловлювання (повага до думки опонентів, аргументація власних суджень).
- Учні й учениці вибирають позиції (якщо вправу виконуємо на дошці, то учні й учениці клеять стікери на позицію).
- Вони мають пояснити свій вибір: чому вирішили стати саме там.
- Проблемне запитання можна ставити на початку уроку, зібрати думки учнів та учениць, а наприкінці уроку — попросити учнів ще раз висловитися, коли дізнаються додаткову інформацію з теми.
- Вчитель/вчителька має поцікавитися, як змінилася перша думка: ослабла, категорично змінилася чи залишилася такою самою? Можна оформити на дошці основні аргументи «за» та «проти». Якщо передбачено виконання наступного завдання, то ці записи знадобляться.

Учні й учениці, спираючись на отримані під час уроку знання, пишуть на стікерах «повністю погоджуюсь» та «категорично не погоджуюсь», а між ними — «радше погоджуюсь», «радше не погоджуюсь» і посередині «50/50» або прикріплюють стікери до потрібного твердження.

Вчитель/вчителька робить висновок щодо розподілу думок на барометрі і просить учнів та учениць пояснити свій вибір:

- Чому ви вирішили саме так?
- Ваш вибір сформувався під час заходу?
- Чи вплинули знання, які ви отримали, на вашу думку і на вашу позицію?

Додаток для вчителя/вчительки

Словник

Гендер – поняття, яке використовують для визначення соціокультурної форми існування статей: чоловік та жінка виступають не як природні визначення, а як соціокультурні феномени. Якщо стать визначається на основі тілесних, органічних та психофізіологічних ознак, то, на відміну від неї, гендер виводиться із соціальних, культурних та історичних особливостей людського буття (Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАНУ ; Абрис, 2002. С. 111).

Стать стосується біологічних відмінностей між чоловіками та жінками, які є універсальними та незмінними. **Гендер** належить до соціальних атрибутів, набутих у процесі соціалізації людини як члена певної спільноти і асоціюється з соціальними ознаками, ролями, вчинками, обов'язками та потребами, пов'язаними з належністю до чоловіків (чоловічої статі) та жінок (жіночої статі) в конкретному суспільстві в конкретний час – як членів конкретної спільноти в цьому суспільстві.

Гендерні стереотипи – зумовлені культурою кожного суспільства узагальнені усталені уявлення про те, якими є і якими мають бути жінки й чоловіки та як вони мають поводитися.

Гендерні ролі – набір норм, очікуваних зразків поведінки, діяльностей, характерних рис, що їх вважають «притаманними» чоловікам і жінкам.

Маскулінність і фемінінність – нормативні уявлення про соматичні (тілесні. – *Ред.*), психічні та поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок (Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. С. 242).

Стереотип – порівняно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта, формування якого спричинене недостатністю інформації, надмірною прив'язаністю до власного досвіду, некритичним сприйняттям відомостей (Орбан-Лембрик О. Е. Соціальна психологія. Київ : Академвидав, 2005).

Матеріали для учнів та учениць

Національна
молодіжна рада
України

Джерело 1. Відеоролик
Громадської спілки
«Національна молодіжна
рада України»¹⁵⁹

Гендерні
стереотипи.
Гендерні ролі

Джерело 2. Відеоролик
«Гендерні стереотипи.
Гендерні ролі»
(Тернопільський
медіацентр)¹⁶⁰

Джерело 3¹⁶¹

Група 1

Орися Біла, завідувачка кафедри філософії
Українського католицького університету

У мене є особиста історія, пов'язана з гендерними стереотипами. Я вийшла заміж і дуже хотіла бути хорошою дружиною. Для мене це означало готувати їжу, прибирати та з любов'ю чекати на чоловіка вдома. Через чотири місяці старань я вичерпалася, зрозуміла, що не можу витримувати стандарти, які сама перед собою поставила, тому я почала їх переглядати. Спочатку я цілковито занедбала хатні обов'язки та стала поганою дружиною – так мені здавалося з моєї позиції відмінниці. Однак із часом зрозуміла, що для мого чоловіка ці речі не є настільки важливими. Це допомогло мені примиритися самій із собою. Тепер я не готую щодня нову страву. Не прасую чоловікові сорочки, бо не маю на це часу – ми просто купуємо йому речі, які не мнутья. Зрештою, ми просто створили власну сімейну модель, в якій ми щасливі. Так я пододала свій внутрішній гендерний стереотип.

Стереотип – це не завжди щось погане. Стереотипізація шкодить, коли ми створюємо певний ідеальний шаблон та очікуємо, що так будуть поводитися всі.

Жінка, яка не працює та виховує дітей, – це не завжди дискримінація супроти її прав, якщо вона щаслива та реалізує себе в тому. Потрібно боротися з насильним нав'язуванням певних уявлень. Якщо ви відчуваєте, що вам нав'язують певне бачення, – голосно говоріть про це. Іншого способу боротися я просто не бачу. Ігнорувати – це також спосіб боротьби, але для нього потрібна певна психологічна і ментальна настанова, яка багатьом людям не до снаги.

Запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує експертка?
- Яку небезпеку вона бачить у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує науковиця?

¹⁵⁹ <https://www.facebook.com/NYCUkraine/posts/2861807850723031> (дата звернення 04.10.2021).

¹⁶⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=Ljno7pZmMo0> (дата звернення 04.10.2021).

¹⁶¹ Групи 1–3: Рожевий – для дівчаток? Дещо про гендерні стереотипи. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28202327.html> (дата звернення: 04.10.2021). Групи 4–6: Не чоловічі професії? Три історії чоловіків, які ламають стереотипи URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/Career-choice-men-in-different-professions> (дата звернення: 04.10.2021).

Група 2

Ольга Кухарук, соціальна психологиня:

Гендерних стереотипів не може не існувати, адже ми сприймаємо іншу людину таким чином. Жінка, працює в банку, має певний колір шкіри – ми все неминуче категоризуємо, бо так нам простіше оцінювати і засвоювати інформацію. До 16–17 років формується наша гендерна ідентичність – ким є я і якими мають бути жінки і чоловіки навколо.

Важливо, чи з цим резонує наш внутрішній світ. Наприклад, образ жінки-берегині. Якщо ти мрієш бути нею, то традиційний шлюб не викличе в тобі жодного конфлікту. Але якщо на певному етапі відбувається нав'язування цього стереотипу батьками, родичами, ЗМІ, але при цьому ти прагнеш займатися скелелазінням чи бізнесом, тоді виникає внутрішнє протиріччя. Перед нами вибір – піддатися тиску або працювати, щоби цей стереотип обійти, розхитати, зруйнувати.

Мене дратує стереотип про дівчаток, які мають добре вчитися в школі, вступити в університет, бути відмінницею, розумницею, однак закінчення цієї історії – це обов'язково заміжжя. Якщо ти успішно закінчила школу, університет та маєш кар'єрні амбіції, все одно постійних нав'язливих запитань – чому ти не вийшла заміж – не уникнути.

Запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує експертка?
- Яку небезпеку вона бачить у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує психологиня?

Група 3

Олена Малахова, експертка центру «Крона», радниця міністра освіти й науки з питань політики гендерної рівності та антидискримінації

В Україні ми маємо проблему – часто ми шкідливі гендерні стереотипи сприймаємо за єдиний можливий стан речей. Раніше жінки не могли ніде працювати, тож цілком логічно, що у назвах всіх професій переважає чоловічий рід. «Жіночі професії» – це нянька, доглядальниця, ворожка, манікюрниця.

Важливий момент – професії жіночого роду в більшості малооплачувані та неprestижні. Уявіть, є близько 530 професій, які для жінок заборонені! (цей наказ було скасовано у грудні 2017 р. – *Ред.*) Часто це пояснюється начебто турботою про жіноче репродуктивне здоров'я. Наприклад, працювати водієм у метро жінці заборонено. Виникає питання: чи це також не шкодить чоловічій репродуктивній функції? Та чому тоді прибиральницею на станції метро працювати не заборонено?

Як боротися з дискримінацією за статтю? У випадку із роботодавцем ми можемо опиратися на законодавство, яке забороняє таку дискримінацію. Знаходити реальні дані, які спростовують стереотипи. Жінки – погані водійки? Підніміть статистику будь-якої країни про ДТП на дорогах, і ви побачите, що жінки зазвичай обережні.

Запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує експертка?
- Яку небезпеку вона бачить у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує радниця міністра?

Група 4

Дмитро: «Без стереотипів життя було б простішим». Історія військового, який став вихователем

За спеціальністю Дмитро – технік-електромеханік. Після технікуму працював на залізниці, [...] брав участь в АТО. Але у 29-річному віці Дмитро кардинально змінив своє життя: став інструктором з йоги, а на волонтерських засадах почав виховувати маленьких дітей в одному з благодійних фондів в Одесі. «Служба змінила мої погляди, і на роботу зокрема. Я зрозумів, що хочу допомагати дітям, а не возити людей у потягах», – розповідає Дмитро.

Новина про зміну роботи спочатку дивувала його друзів. «Майже у всіх це викликало подив, – каже чоловік, – всі починали одразу жартувати: “от тепер ти вусатий нянь!”». Проте подібні жарти Дмитра не надто бентежили. Навпаки – після здивування у людей часто виникає інтерес до його роботи. Інколи він навіть консультує своїх знайомих, яким цікаво спробувати нові методики виховання власних дітей.

Змінити професію для Дмитра було нелегко, адже для роботи у дитячому садочку необхідна спеціальна педагогічна освіта. [...] Після співбесіди він пройшов тритижневий тренінг і почав працювати. Він із задоволенням розповідає про своїх підопічних. Наприклад, деякі дуже цікавляться музикою і хочуть вчитися грати на інструментах. А дехто любить допомагати готувати їжу для інших: вони вчаться різати хліб, готувати салати.

Дмитру подобається допомагати дітям пробувати себе в тому, що їм цікаво: «Їм стає потім цікаво допомагати іншим. І це мене надихає: те, що вони стають небайдужими». Оскільки робота у фонді волонтерська, основний дохід Дмитро отримує, займаючись йогою з клієнтами. Дружина Дмитра теж працює, і вони разом наповнюють сімейний бюджет. «Інколи я заробляю більше, а інколи – вона. І в цьому немає жодної проблеми», – каже Дмитро.

Стереотип про те, що виховання дітей – лише жіноча робота, має піти в минуле, каже Дмитро. Він вважає, що сьогодні панують інші цінності, які допоможуть зруйнувати багатовікові догми про те, хто якою роботою може займатися. Чоловік переконаний, що життя було б простіше без таких застарілих уявлень. «Хіба є різниця у тому, якої статі вихователь, якщо дитина з радістю біжить вранці до садочка, аби більше часу проводити саме там?», – риторично цікавиться Дмитро.

Запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує герой?
- Яку небезпеку або інші негативні наслідки бачить він у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує Дмитро?

Група 5

Віталій: «Приходили, щоб дізнатися мою орієнтацію». Історія чоловіка, який працює в салоні краси

Віталій працює у студії косметології, де виконує роботу, яку в суспільстві заведено вважати не «чоловічою»: нарощує вії, робить татуаж, а віднедавна почав займатися власне косметологією. Те, що робота в нього стереотипно не чоловіча, Віталія не бентежить, адже він отримує від неї справжнє задоволення. Але так було не завжди.

За освітою Віталій – газоелектрозварювальник, він планував ходити в рейси на кораблях. Але після однієї невдалої спроби вирішив, що ця справа йому не до вподоби. І тому почав

часто змінювати рід діяльності [...] . Сім років тому Віталій познайомився зі своєю дівчиною, з якою зараз він перебуває у цивільному шлюбі. Вона і привела його в індустрію краси: дівчина запропонувала йому спробувати себе у нарощуванні вій. Хлопець пішов на спеціальні курси і легко оволодів новою навичкою. Вже восьмий рік Віталій працює в індустрії краси і не планує змінювати діяльність, адже свою роботу нарешті любить. «По-перше, я дуже люблю поговорити, – каже Віталій і сміється, – особливо я люблю спілкуватися з жінками. Тому мені легко знаходити спільну мову з клієнтками». Майстер каже, що з дитинства захоплювався психологією, а робота в салоні для нього – це прекрасна можливість вислухати людину і спробувати проаналізувати її особисті проблеми. «Ми можемо щось обговорити, де я можу допомогти, можливо, порадити щось. Мені це завжди подобалось», – каже Віталій і додає: часто клієнти приходять саме до нього, бо хочуть з ним поспілкуватися.

Чоловік, який працює у салоні краси – явище для багатьох незвичне, а тому Віталію часто доводиться стикатися із стереотипами через свою роботу. Траплялось і так, що клієнтки приходили суто для того, щоб поцікавитися, яка у Віталія сексуальна орієнтація. «Спочатку це було неприємно, але зараз я вважаю, що це просто кумедно», – згадує Віталій. Упереджене ставлення з боку клієнтів Віталій зміг використати собі на користь. Як він каже, це був певний «хайп»: люди ще більше цікавилися майстром-чоловіком, який виконує «жіночу» роботу. Наприклад, клієнтки Віталія часто віддають перевагу йому, адже шукають саме чоловічий погляд на красу [...].

Коли він лише починав працювати у салоні краси, з нього часто кепкували, в основному, поза очі: «Особисто мені ніхто не казав нічого, але час від часу я дізнавався про те, що наді мною жартують, від знайомих». Часто жарти були саме гомофобні: ніби робота Віталія не достатньо чоловіча – «отже, гейська». «Чоловіки чомусь вважають, що нарощування вій – це несерйозна робота і не може бути по-справжньому цікавою чоловікам», – каже він. Зараз цькування втихло, каже майстер, бо люди побачили, що робота естетиста може бути прибутковою, а сам майстер – успішним і затребуваним. «Коли я почав нормально заробляти і почав розвивати нашу спільну з дівчиною студію, недоброзичливці просто замовчали. Вони побачили, що я на своєму місці, і людям подобається результат моєї роботи. Тому ці питання самі по собі почали закриватися», – каже Віталій.

Естетист з Одеси є дійсно затребуваним: він їздив проводити майстер-класи до Чехії, а потім залишився трохи попрацювати у місцевому салоні. Черга з клієнтів і клієнок саме до нього вишукувалась така довга, що власниця ще довго не хотіла Віталія відпускати додому. Тому майстер впевнений: стереотип про те, що у сфері краси жінки є кращими фахівчинями за чоловіків, – це лише стереотип.

Запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує герой?
- Яку небезпеку або інші негативні наслідки він бачить у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує Віталій?

Група 6

Артем: «А немає жінки-лікарки?». Гінеколог про стереотипи та курйозні ситуації

Артем працює акушером-гінекологом вже п'ять років. І в його професії він скоріше – біла ворона, адже переважна більшість гінекологів – це жінки. На думку Артема, це через уявлення у суспільстві, що жінки краще розуміють інших жінок, а отже, і інтимні проблеми жінок нібито теж краще розуміють жінки. Він прийшов у лікарську професію випадково: не мав ідей, куди

вступати, а батьки жартома порадили вступати у медичний університет. З першого курсу студент подумував стати гінекологом. Але спочатку це було лише з корисливих мотивів, адже професія грошовита.

Згодом, опинившись у лікарні і залишаючись працювати на своїх перших чергуваннях, Артем зрозумів, що гінекологія йому до вподоби із професійної точки зору. Зараз свою роботу він описує так: «Гінекологи – це найщасливіші лікарі, тому що усі наші пацієнти видужують, а наші зусилля завжди виправдані». Артем пояснює, найголовніше у роботі гінеколога – це щастя жінок, які приходять до нього на прийом. І він як лікар допомагає його забезпечити. Але через те, що він – чоловік, Артему часто доводиться стикатися зі стереотипами, недоречними і часто вульгарними жартами про свою роботу. «Гінекологія – це частина медицини, над якою, мабуть, знущаються найбільше через місце у тілі людини, з яким ми працюємо. Часто чуємо кпини і від лікарів інших спеціальностей», – каже Артем.

Найбільше лікаря непокоять навіть не глузування, а ставлення до нього саме з боку пацієнток через сором. Артему буває важко пояснити, що він лише виконує свою роботу, а не має ще якісь недоречні інтереси. «Від початку роботи за спеціальністю я стикався із курйозними ситуаціями. Одного разу о другій ночі приїхала жінка із кровотечею. До неї прийшов я, а вона знервовано питає: “Невже ви будете мене оглядати? А немає жінки-лікарки?”. Але тоді був лише я», – каже Артем. Коли він працював на чергуваннях, такі ситуації виникали часто. І це заважало нормальній роботі. За час у професії Артем вже звик до подібного ставлення від пацієнток – він вже знає, як необхідно будувати діалог: «Я завжди намагаюсь дотримуватися професійного етикету і спілкуюся із пацієнтками лише на тему їхнього здоров'я. Коли починаєш пояснювати їм, яка саме в них патологія, у чому є проблема, вони починають більше довіряти і ставитися до мене як до справжнього фахівця, не зважаючи на те, що я – чоловік».

Професіоналізм гінеколога не має гендеру, вважає Артем. «У першу чергу ми особистості, але мало хто це розуміє. Буває дуже неприємно, коли тебе оцінюють по твоєму зовнішньому вигляду, а не по твоїх професійних навичках. Це неправильно», – каже він.

Запитання:

- Про які гендерні стереотипи згадує герой?
- Яку небезпеку або інші негативні наслідки бачить він у стереотипах?
- Які способи подолання стереотипів пропонує Артем?

Джерело 4

Спогади про гендерні стереотипи дитинства. Відеоролик, знятий за участю учнів і педагогів Мелітопольської ЗОШ № 8¹⁶²

Спогади про гендерні
стереотипи дитинства

¹⁶² <https://www.youtube.com/watch?v=XcauJYc2vDI&t=15s>.

ТЕМА 10

ЖІНКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ: ВИНЯТОК ЧИ СВОБОДА ВИБОРУ?

Автор:

Михайло Скрипка, вчитель історії
Жовківського закладу загальної
середньої освіти I–III ступенів № 2
Жовківської міської ради Львівського
району Львівської області

■ Як в армії забезпечують принцип гендерної рівності українського суспільства? ■

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Матеріали до цієї теми покликані надати учням і ученицям розуміння того, як законодавчо закріплені рівні права забезпечуються рівними можливостями в оволодінні професією, зокрема у військовій сфері.

Гендерні стереотипи та складний шлях до забезпечення жінкам рівного доступу до різних сфер діяльності є свідченням поєднання традиційних і сучасних поглядів на місце жінки у суспільстві. В Україні багато хто тяжіють до традиційної та певною мірою архаїчної ролі жінки-берегині, жінки-матері. Однак сучасне суспільство не задовольняється таким ставленням до жінок і дає змогу розвивати нові ролі. Одним із прикладів модернізації українського суспільства у гендерній сфері є поступове розширення спектра професій, якими можуть оволодіти жінки.

Обговорення ролі жінок в армії є певним викликом для педагогів і педагогинь і потребує коректної розмови з учнями та ученицями та готовності вчителя/вчительки розглядати цю тему. Також треба уникати героїзації війни, адже попри право на вибір професії, якому присвячено заняття, варто зауважити, що війна і загибель людей, жінок і чоловіків – це завжди трагедія, наслідок невміння вирішувати конфлікти в ненасильницький спосіб.

Заняття складається з двох частин, які можна скоротити й об'єднати за потреби. У цьому випадку вчитель/вчителька має ретельно продумати мету та очікувані освітні результати, щоби вдумливо використовувати ті чи ті складові теми.

Перша частина заняття сфокусована на актуалізації поняття гендерних стереотипів та законодавчому розумінні рівних прав і рівних можливостей. Подані матеріали мають наблизити розуміння учнів та учениць до вільного вибору як однієї з основоположних свобод сучасної людини.

Друга частина заняття має сприяти розумінню в учнів та учениць особливостей долі жінок на конкретних життєвих історіях, дати змогу на їхньому прикладі побачити проблеми, з якими стикаються сучасні жінки у військовій сфері. Вчителів/вчительці варто звернути особливу увагу на опрацювання жіночих історій у класі та враховувати дражливість цієї тематики для сучасних школярів і школярок. Діти дуже чутливо сприймають події, пов'язані з боротьбою українців за цілісність держави. Багато сучасних дітей і підлітків усвідомлюють увесь трагізм збройної агресії Російської Федерації проти України у Криму та на сході України. У багатьох родинах батько або мати захищають суверенітет нашої держави. Тому очевидно, що цей аспект є тривожним і болючим для них.

Результатом успішного проведення заняття має стати розуміння учнями й ученицями суті понять «рівний доступ», «рівні права» і «рівні можливості» та формування поважного ставлення до професійного вибору людини.

Після заняття учні
й учениці зможуть:

- 1) пояснювати поняття: «гендерні стереотипи», «рівність», «гендерна рівність», «рівний доступ»;
- 2) наводити приклади гендерної (не)рівності в Україні у військовій сфері;
- 3) використовувати правові норми для пояснення прав жінок, зокрема при виборі професії військовослужбовиці;
- 4) аналізувати життєві історії жінок, що служать у Збройних силах України;
- 5) удосконалити навички групової роботи та пошуку відповідей на запитання за допомогою різних інформаційних джерел;
- 6) сформулювати власне ставлення до проблем гендерної (не)рівності та до присутності жінок в армії.

Форма проведення
заняття:

урок, практичне заняття в курсі «Правознавство» (тема «Права людини»), «Історія України» (тема «Україна у ХХІ столітті»), урок з громадянської освіти або позаурочний захід. Тривалість заняття: 90 хвилин (спарений урок).

Матеріали:

- 1) приміщення, придатне для групової роботи і переміщення учнів і учениць;
 - 2) комп'ютер, мультимедійна дошка/проектор з екраном, підключення до мережі Інтернет;
 - 3) роздатковий матеріал для учнів і учениць.
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Частина 1

Крок 1 (5–7 хвилин). Мотивація вивчення теми

Покажіть на екрані зображення предметів (джерело 1). Запропонуйте учням і ученицям назвати предмети, які асоціюються, відповідно, з чоловіками і з жінками. Ймовірно, що більшість учнів і учениць пов'яжуть елементи військової форми – з чоловіками, а каструлю, засоби для прибирання чи швейну машинку – з жінками. Медичний інструмент стетоскоп можуть віднести і до жіночої сфери, і до чоловічої. Запитайте, чому учні й учениці відповідають саме так. Якщо їм буде складно пояснити, повідомте, що, наприклад, при королівських дворах упродовж віків головними кухарями і шевцями були чоловіки, і навіть у ХХ столітті найкращими ресторанами світу та будинками моди керували переважно чоловіки. Додайте, що сьогодні у клінінгових компаніях (від англ. cleaning – прибирання) працює багато чоловіків. А в останнє двадцятиліття

у багатьох країнах не лише Європи, а й інших континентів міністрами оборони стали жінки. Однією з найвідоміших є міністерка оборони Німеччини у 2013–2019 роках Урсула фон дер Ляйен, яке є матір'ю сімох дітей.

Використайте поняття «гендерні стереотипи». За потреби виведіть визначення на екран або підготуйте запис на великому аркуші паперу.

Гендерні стереотипи – зумовлені культурою кожного суспільства узагальнені усталені уявлення про те, якими є і якими мають бути жінки й чоловіки та як вони мають поводитися.

Крок 2 (15 хвилин)

Повідомте тему та ключове запитання заняття. Зазначте, що тема гендерної рівності є багатогранною, однак на уроці обговорюватимете лише один її прояв, пов'язаний із рівним доступом до військової служби.

Запитайте:

- Яка різниця між рівними правами та рівними можливостями?
- Що таке «рівний доступ»?

Вислухайте думки учнів і учениць, не коментуючи їх.

Об'єднайте учнів і учениць у малі групи. Запропонуйте для ознайомлення документи з джерел 2, 3 і 4 (варто роздрукувати кілька екземплярів, щоб можна було використати у кількох групах). Наголосіть, що після прочитання витягів із законів вони мають відповісти на такі запитання (їх можна записати на дошці або вивести на екран):

- Із яких документів наведено витяги?
- Які ключові слова/поняття визначають зміст запропонованих уривків?
- Що об'єднує усі ці уривки?

Проведіть обговорення, залучивши по одній особі від групи. Стимулюйте учнів і учениць не повторюватися, а доповнювати висловлені думки. Акцентуйте під час обговорення на понятті «рівність».

Ще раз поверніться до обговорення перших двох запитань про рівні можливості. Дізнайтеся, чи змінилося їхнє розуміння цих понять.

Крок 3 (15 хвилин)

Ознайомте учнів і учениць із джерелом 5. Можна його вивести на екран або попросити озвучити когось із учасників/учасниць, хто добре і виразно читає вголос.

Поставте запитання:

- Наскільки несподіваною була інформація?
- Що саме здивувало найбільше?
- Яке ваше ставлення до жінок в армії?

Запропонуйте подивитися відеоролик BBC News Україна від 23 серпня 2018 року «Хрещатиком вперше пройде жіночий батальйон» (3:03)¹⁶³.

¹⁶³ BBC News Україна від 23.08.2018 р. «Хрещатиком вперше пройде жіночий батальйон». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BG-mcSHEbktI> (дата звернення: 16.09.2021).

Проведіть обговорення:

- Чому присвячений відеосюжет?
- Які почуття викликав у вас відеоролик? Що вразило найбільше?
- Які причини приходу на військову службу були у героїнь сюжету?
- Чи пов'язане, на вашу думку, бажання дівчат служити в армії із подіями, які в наш час відбуваються, – збройною агресією Російської Федерації проти України з 2014 року? Чому?
- Скільки жінок-військових служить в українській армії (на 2018 рік)?
- Як співвідносяться матеріали відеоролика та історичної довідки з поняттями «рівні права», «рівні можливості»?
- Чи долають героїні гендерні стереотипи? Чому?

Крок 4 (5–7 хвилин)

Продемонструйте фотографію із джерела 6. Попросіть проаналізувати її за такими запитаннями:

- Хто зображений на фотографії?
- Який зміст плаката?
- Про що він може свідчити?

Повідомте, що це фото з акції **«Марш невидимого батальйону»**, яка пройшла у січні 2016 року і мала на меті змінити ставлення керівництва Міністерства оборони та Генштабу до прийняття жінок на армійську службу.

Перекажіть матеріал повідомлення «Війна поза гендером. Як жінки несуть службу у лавах Збройних сил України»¹⁶⁴. Під час розповіді попросіть занотувати головні проблеми, з якими стикалися жінки під час служби у сучасних збройних силах.

Довгий час жінки не мали права офіційно обіймати бойові посади. Тобто фактично вони виконували роботу снайперки, гранатометниці, кулеметниці, а офіційно вважалися кухарками, банщицями або санітарками. Збройні сили змушені були переглянути деякі статутні норми. Стали доступнішими форма та взуття малих розмірів. Однак за ці роки воїтельки, на відміну від чоловіків, мусили битися на два фронти: окрім зовнішнього ворога, долати бюрократію і упередженість системи.

Переламним моментом, чи то пак одним із таких, стала історія з парамедикинею Оленою Шарговською, яка, відслуживши у лавах добровольчих медичних батальйонів, вирішила підписати контракт до бригади, що добре її знала і була б рада бачити. Однак у грудні 2015 року вона несподівано отримала відмову. Причиною був наказ командира військової частини А1314 генерала-майора С. Наєва від 5 грудня 2015 року про тимчасове припинення набору жінок на військову службу на контрактній основі, що суперечило нормам Конституції України, згідно з якими чоловіки й жінки мають рівні права, а також обов'язки захищати Вітчизну та її територіальну цілісність.

21 січня 2016 року у столиці відбувся «Марш невидимого батальйону» – хода на підтримку права жінок служити у війську та проти дискримінації за гендерною ознакою у ЗСУ. Жінки у камуфляжі та у фартухах пройшли маршем і символічно склали кухонне знаряддя на порозі Міноборони. Інформаційна хвиля спрацювала: наказ невдовзі було скасовано. У червні 2016 року до наказу Міністерства оборони № 337 було внесено зміни, що дозволили

¹⁶⁴ Війна поза гендером. Як жінки несуть службу у лавах Збройних сил України. *Лівий берег*.
URL: https://lb.ua/society/2017/11/29/383330_viyna_poz_a_genderom_yak_zhinki_nesut.html (дата звернення: 16.09.2021).

жінок-військовослужбовиць призначати на бойові посади, пов'язані з більшим ризиком і відповідальністю. Тепер вони офіційно можуть бути розвідницями, снайперками, командувати бойовими машинами.

Як зазначено у «Путівнику гендерної інтеграції у Збройних силах України»¹⁶⁵, важливий момент, який виникає через збільшення кількості військовослужбовиць у ЗСУ, – це створення відповідних умов для жінок. Що це означає? Іноді командири розглядають це питання як привілеї для жінок порівняно з чоловіками-військовослужбовцями. Жінки і чоловіки мають різні потреби, і керівництво ЗСУ повинне їх враховувати. Наприклад, ця ситуація стосується забезпечення військовослужбовиць ЗСУ відповідними речовим майном, екіпіруванням, бронезахистом, яке б відповідало анатомічним особливостям жінок. Так само чоловіки-військовослужбовці забезпечуються відповідними речами.

 Крок 5 (3–4 хвилини)

Підсумуйте обговорення за методом незакінченого речення: **«Сьогодні для мене найбільш цікавим стало...»**.

Частина 2

 Крок 1 (5 хвилин)

Нагадайте тему і ключове запитання заняття. Запропонуйте пригадати поняття «гендерна рівність» і «рівний доступ».

 Крок 2 (30 хвилин)

Ознайомте учнів і учениць з історіями конкретних жінок-військовослужбовиць ЗСУ за методом «Джиг-со» («Ажурна пилка»)¹⁶⁶. Заздалегідь підготуйте картки різного кольору з позначеними на них номерами (червоні – 1, 2, 3, 4..., сині – 1, 2, 3, 4..., жовті – 1, 2, 3, 4 тощо, п'ять кольорів достатньо).

Етап 1

Створіть залежно від кількості учнів і учениць у класі 5–7 груп за кольорами й роздайте кожному картку відповідного кольору з номером від 1 до 5. Наголосіть, що завдання передбачає роботу в групах та наступний обмін інформацією. Роздайте учням і ученицям тексти двох із семи історій джерела 7 (намагайтеся рівномірно розподілити історії між групами).

Попросіть ознайомитися у групах з історіями та підготувати відповіді на запитання:

- Про кого йдеться в історії?
- Що спонукало героїню йти в армію?
- Що героїня вважає найціннішим у своєму досвіді?
- Які труднощі доводилося долати?

Етап 2

Об'єднайте учасників і учасниць у нові «експертні» групи за номерами (група 1, 2, 3 тощо). Попросіть учнів і учениць із кожної «кольорової» групи розповісти історію своєї героїні, спираючись на запитання першого етапу. Зауважте, що вони мають запам'ятати історії, які не читали, але які розповідають однокласники.

¹⁶⁵ «Путівник гендерної інтеграції у Збройних силах України». Видання ОБСЄ та ЗСУ.
URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044.pdf> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁶⁶ Докладний опис методу див.: Олена Пометун. Енциклопедія інтерактивного навчання. 2014.
URL: <https://www.criticalthinking.expert/shop/elektronna-versiya-entsyklopediya-interaktyvnogo-navchannya/> (дата звернення: 16.09.2021).

Етап 3

Поверніть учнів і учениць у «кольорові» групи. Дайте кілька хвилин на обмін історіями. Наприкінці роботи усі учасники й учасниці мають бути ознайомлені з усіма запропонованими історіями.

Проведіть загальне обговорення:

- Як співвідносяться історії цих жінок із розповідями героїнь сюжету ВВС із першої частини заняття?
- Що спонукало цих жінок долучитися до Збройних сил України?
- Які риси характеру мають бути у жінки-воїна? Чи схожі вони із рисами чоловіків?
- Яка роль родинного виховання, сімейного статусу у їхньому виборі?
- Чи зазнавали героїні дискримінації за гендерною ознакою?
- Які цінності притаманні цим людям?

Крок 3 (10 хвилин)

Організуйте **підсумкове обговорення** заняття за методом «Шкала думок».

Проведіть крейдою лінію на підлозі (можна використати паперовий скотч). На одному кінці лінії покладіть аркуш паперу з текстом «Жінки в армії – виняток», на іншому – «Жінки в армії – свобода вибору». Попросіть учнів і учениць зайняти вздовж лінії місце, яке ближче до тієї думки, яку вони поділяють. Дайте одну-дві хвилини на обмірковування відповіді щодо причин вибору саме такої позиції. Попросіть вибірково висловитися з кожного краю лінії, а також із центру, де немає чіткої відповіді на запитання теми.

Продемонструйте плакат із джерела 8.

Поставте ключове запитання: **Як в армії забезпечують принцип гендерної рівності українського суспільства?** Запитайте, як змінилися відповіді учнів і учениць на це запитання впродовж заняття.

Матеріали для учнів та учениць

Джерело 1

Джерело 2. Витяг із Конституції України¹⁶⁷

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

¹⁶⁷ Цит. за офіційним текстом. *Офіційний вебпортал парламенту України.*

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.09.2021).

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Джерело 3. Витяг із Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»¹⁶⁸

Стаття 17. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у праці та одержання винагороди за неї. Жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості у працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці. Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей.

Джерело 4. Витяг із Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу»¹⁶⁹

11. Жінки, які мають фах, споріднений з відповідною військово-обліковою спеціальністю, визначеною в переліку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, та придатні до проходження військової служби за станом здоров'я, віком та сімейним станом, беруться на військовий облік військовозобов'язаних.

12. Жінки, які перебувають на військовому обліку, можуть бути призвані на військову службу чи залучені для виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час. У мирний час жінки можуть бути прийняті на військову службу та службу у військовому резерві тільки в добровільному порядку (за контрактом).

Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку.

Джерело 5. Історична довідка

Першою країною, де жінок залучили до збройних сил, стала Канада – у 1895 році. Їх приймали на військову службу в мирний час не тільки у структури забезпечення, а й у бойові частини.

У 1917–1919 роках у складі Британських збройних сил сформували Жіночі королівські військово-повітряні сили, Королівський допоміжний корпус ВМС і Жіночий легіон секції автотранспорту.

Велика Британія стала однією з небагатьох держав, що дозволили жінкам служити в усіх родах військ та обіймати керівні посади.

Майже рік тому Україну відвідала представниця Великої Британії капітан фрегата королівських ВМС «Дункан» пані Елеонор Стак. Вона командувала найбільшим військовим кораблем Британії, поки навколо кружляли сімнадцять російських винищувачів. В Україні вона зустрічалася з нашими військовими.

¹⁶⁸ Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁶⁹ Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 16.09.2021).

Ізраїльських жінок відправили воювати ще під час війни у 1948 році. Новій державі гостро бракувало бійців, тож жінок активно залучали до військової діяльності.

В армії США жінки розпочали службу в 1942 році. Першою жінкою в історії, яка очолила Командування сил армії США, стала генерал-лейтенант Лаура Дж. Річардсон у 2018 році. Вона пішла служити 1986-го. Ще у 16 років отримала ліцензію пілота, тому більшість її досягнень пов'язані з авіацією. У 2012 році стала першою заступницею командувача дивізії, відомої як «Перша команда Америки».

У Швеції прийом жінок на службу на добровільній основі було дозволено в 1980 році. Закон гарантує їм рівні з чоловіками можливості щодо обіймання будь-яких посад¹⁷⁰.

Джерело 6. Учасниці «Маршу невидимого батальйону». 21 січня 2016 року, м. Київ¹⁷¹

Учасниці «Маршу
невидимого
батальйону»

Джерело 7. Війна жіночими очима¹⁷²

Історія 1

Я була кадровим військовослужбовцем ЗСУ з 2009 року. Коли почалися перші втрати серед друзів, я рвалася на фронт, але командир моєї частини сказав: «Угомонись, ти же дівочка!». Тоді я подзвонила на гарячу лінію Міноборони... Через дві години мене запросили на співбесіду до заступника міністра оборони. Мене кликали в СБУ, Нацгвардію чи в Айдар. Але я хотіла на війну. Мене відправили в Адміністрацію президента, щоб дізнатися, чи можна оформити в інший підрозділ. Якраз створювався 42 батальйон. Мене взяли на діловода. Через три дні вже висунулися в зону АТО. Це був серпень 2014 року. Якимось зі штабу АТО до нас приїхав полковник Альберт Анатолійович Мітрошкин і спитав, чи піду я в розвідку, бо їм для спецоперації потрібна була дівчина. Біля селища за Краматорськом було озеро, наші колони постійно туди їздили і постійно були якісь проблеми. Незрозумілі люди, ті самі, з'являлися. Треба було прослідкувати, чи ніхто не здає. А я на той час вже навчилася пеленгатором користуватися... І от, ми сидимо на березі озера, в цивільному, хлопчик і дівчинка, романтика. І прослуховуємо. Пустили по селу один БТР для приманки. Так ми тоді знайшли жінку-корегувальницю, яка передавала інформацію сепарам. Ще в 2014 році я для себе відкрила програму Zello – вона як скайп працює, тільки звукові повідомлення. Я таким чином виявила корегувальника, чоловіка, який їздив на мопеді, коли наші колони висувалися у бік Бахмута. Потім було Дебальцеве, Вуглегірськ. Тоді я була неофіційно у складі розвідки.

¹⁷⁰ Як жінки прийшли в армію. *АрміяINFORM*. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/03/yak-zhinky-pryjshly-v-armiyu/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁷¹ «Марш невидимого батальйону»: Генштаб скасував наказ про відмову приймати жінок на контракт ЗСУ. URL: <https://novynarnia.com/2016/01/21/marsh-nevidimogo-batalyonu-genshtab-skasuvav-nakaz-pro-vidmovu-priynyattya-zhinok-na-kontrakt-zsu/>

¹⁷² Війна жіночими очима. 12 історій жінок-військовослужбовців ЗСУ, медиків, добровольців. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/gen-derni-pitannya-u-sferi-bezpeki/vijna-zhinochima-ochima-12-istorij-zhinok-vijskovosluzhbovcziv-zsu-medikiv-dobrovolcziv.html> (дата звернення: 16.09.2021).

Історія 2

До поїздки на війну мене стримував хлопець, з яким я тоді зустрічалася. Але влітку 2014 року моєму троюрідному брату відірвало ногу. В серпні був «парад» полонених в Донецьку, і мама впізнала нашого земляка. Я це все переживала, розуміла масштаби всього. Потім я познайомилася вдома з волонтерами, почала працювати з ними, в Харкові організувала збір коштів в університеті. В якийсь момент вирішила, що поїду й сама. Зв'язалась з рівненським батальйоном Горинь, вони тоді були на охороні штабу в Краматорську. Так я їздила в 2014–2015 роках. Допомогала багатьом підрозділам. В 2016 році вивели 30 бригаду, до яких я найчастіше їздила. І в мене почався тиждень якогось ступору. Я тоді зрозуміла, що на 2016 рік як така волонтерська допомога не потрібна, значить, потрібно думати, що робити далі. В червні я приїхала до Правого сектору, на Світлодарську дугу. В них був хлопець, Мирослав, він сильно хворів, і я привезла йому ліки та вирішила залишитися, проконтролювати, щоб він пролікувався. Познайомилася з ними. Там і Лера Бурлакова була, і Василь Сліпак¹⁷³. Я була свідком того бою, коли Василь загинув... Я до останнього тягнула з підписанням контракту, бо була студенткою денного курсу в Харкові. Але займалася [...] і документацією, і логістикою, трохи санітаром була. 3 серпня 2016 року я підписала контракт разом з ПС в 1 батальйон 54 бригади [...].

Потім був перехід в 46 батальйон Донбас-Україна. Туди я прийшла на посаду гранатометника, аеророзвідкою займалася. Зараз я поки що звільнена в запас. Всім кажу «поки що». [...] Там ти ходив, як оголений нерв, ти викладався на повну. Мене мотивують люди, які з Донецька. Вони воюють, бо хочуть повернутися додому. А ще – носять на брелку ключі від донецької квартири. Саме вони, а не війна мотивують. Коли хтось гине – це така пустка всередині. Я розумію, наскільки скучаю за людьми, яких вже немає поряд. Найбільший мій страх в житті – що їхні смерті будуть даремними. Коли після Майдану виникла потреба захищати Схід, моєму чоловікові запропонували створити і очолити батальйон територіальної оборони. Створював він його з тих наших друзів, з якими разом був на Майдані, з добровольців.

Історія 3

Я і дві мої подруги, Аня і Христина, були на фронті від початку як волонтери, громадська організація. Ми не служили офіційно, хоча були в батальйоні протягом всього часу. Але Андрій бачив, як я наполягала. Я пройшла безліч курсів парамедиків. Можна сказати, він змирився з думкою, що я їду. Я хотіла бути поруч, але бути корисною. Хоча довелося і повагу особового складу на війні завойовувати. Тяжко сприймали, мовляв, чого приїхала, жінкам не місце на війні, ще й дружина комбата. Але все змінилося після першого серйозного бою, коли наші бійці потрапили у полон, було понад 30 поранених, а я рвонула на передову і опинилась на території, яку сепари контролювали. Мені вдалося врятувати хлопців. Після цього і думка про мене змінилася, хлопці оцінили, зрозуміли, для чого ми дійсно там є. В березні 2015 року ми вийшли на ротацію. Саме тоді я зрозуміла, що вагітна. Для себе вирішила, що не маю права їхати назад на фронт, бо відповідаю тепер не лише за своє життя. Спочатку було тяжко, відчуття справедливості було значно загострене. До того ж, я розуміла, що повернеться Андрій і мені доведеться і його витягати з такого стану. Але, можна сказати, нас витягнув малий. Ми з берців перекинулися одразу в пелюшки. Я включилася в роботу. З батьками колись займалася бізнесом. Започаткувала інтернет-магазин орхідей, у нас під замовлення можна придбати будь-які квіти. Та зайнялася нігтевою естетикою, яка мені подобалася ще до війни. У салоні Eva Fleur Studio є практично все для того, щоб жінка відчула себе красивою і доглянутою. Війна – не привід, щоб жінка виглядала негарною.

¹⁷³ Коротко у групах розкажіть про Василя Сліпака.

Коли розпочинався Майдан, я була переконана, що це не завершиться нічим. І щоразу, коли щось відбувалося, – думала, що крутіше вже не буде: спочатку, коли була спроба штурму Кабміна, потім – 1 грудня... На війну почала їздити кореспондентом. Військового досвіду у мене не було, я не вмiла навіть тримати у руках зброю.

Історія 4

Я сподівалася, що мене візьмуть хоча б у пресслужбу якогось батальйону. Відправила заявку у Донбас, але мені не відповіли взагалі. Потім просилася до друзів в Азов, але там сказали, що категорично не беруть дівчат. Ще кудись намагалася потрапити... Але все було марно, тому я просто їздила і писала репортажі. Потім друзі з Карпатської Січі покликали мене з собою у Піски. Я поїхала писати, але на місці з'ясувалося, що у підрозділі бракує людей, і я почала заступати. На цей час я вже встигла побувати у тренувальному таборі, де отримала хоча б загальне уявлення про зброю, про те, як пересуватися... Для початку це вже було щось. Але я ще не знала сотень дрібниць, необхідних, щоб вижити на війні. Питала, наприклад, свого командира: як зрозуміти, що летить міна? Який буде звук?..

У перші дні на передовій мені було страшно. Весь час думала, що там я, мабуть, і помру і чи є в цьому сенс. Але повернутися у Київ теж не могла – залишатися вдома у час, коли інші були на війні, мені було нестерпно соромно.

У Пісках у складі Карпатської Січі я була до травня 2015 року. Потім ми з друзями підписали контракти із ЗСУ, пішли у 93-тю бригаду. Хотіли саме на Бутівку, і командир роти, яка тримала шахту, забрав нас усіх до себе. Там я була стрільцем, хоча оформили мене санінструктором: тоді перелік «жіночих» посад в армії ще був дуже обмеженим.

Потім 93-тю ОМБр вивели на полігон. Ми з кількома побратимами вирішили їхати до Правого сектору на Світлодарську дугу, хоч це і було на той момент самовільне залишення частини. На Світлодарці після спроби штурму сепарських позицій, коли загинув Василь Сліпак, неоформлених добровольців, до яких ми приїхали, змусили швидко підписати контракти. А нас з хлопцями із 93-ї – оскільки ми вже були на контракті – перевели до 54-ї.

А мене згодом перевели з піхоти у мінометну батарею, яку повністю намагалися заповнити правосеками. Там я стала командиром мінометного розрахунку.

Війна дала мені багато справжніх друзів і, що мене тішить, бойовий досвід. Насправді, попри всі втрати та негаразди, Донбас – це для мене найважливіше, що було у моєму житті.

В мене батько військовий – льотчик, дід військовий. Насправді, батько дуже хотів сина, а народилася я, і довелося виправдовувати його очікування. «Я у папы хороший сын, жалко, что дочь» – це про мене. Я з дитинства росла в армії, в оточенні військових.

Історія 5

Вибір професії був, але невеликий. Я багато в які ВНЗ подавала заявки. І коли ми з військового ВНЗ виходили, у нас були зібрання загальні, і батько каже: «Ну що, слабо в берцях ходити?». І я доводила, що мені не слабо. Після того як я прийняла присягу, батько подарував мені дві книжки – Кодекс честі офіцера і Статут. Сказав: «Щоб мені не було за тебе соромно». Але, окрім того, я дуже люблю точність – тому я і фінансист. Коли все сходиться, все по полечках – оце моє.

Я дивилася на батька, на його друзів, на свого діда, коли в них все чітко, вони – люди слова, і не очікувала, що в армії насправді був такий безлад.

На час проходження КМБ (курс молодого бійця), нас загнали в Гончарівське, щоб ми подивилися, що таке армія, і відсіялися ті, хто зрозуміє, що це не для нього. Не скажу, що було складно. Було незвично і важко фізично, але морально я цей час згадую з легким жалем. Були моменти, коли я шкодувала, що пішла в армію, особливо, коли траплялися непорядні офіцери. Стримувала мене завжди присяга, яку ми прийняли. Присяга для мене – не пусті слова. Ми її приймали не території, не президенту, а народу.

Мені постійно хотілося поїхати на фронт. Але відіграє роль моя спеціальність – я фінансист.

Хоча і роль моєї роботи не можна применшувати – ми відповідаємо за всебічне фінансове забезпечення військових частин, в тому числі військовослужбовців, які знаходяться в АТО. В кінці 2013 року я поєднувала роботу у Міністерстві фінансів і Майдан. А потім почалась війна. Я могла б і не поїхати. Тим більше, у 2014 жінок ще не брали в АТО. Але вважаю, що так було б нечесно.

Історія 6

Тоді, мабуть, і була та мить неповернення, певний Рубікон. Я прийняла рішення, що звільняюсь з основної роботи, працювала в сфері політичного піару, скасувала записи на новорічні фотосети (як хобі займалася студійною фотографією). І життя якось саме собою змінилося. Ми їхали пікетувати Лук'янівське СІЗО, замість того, щоб йти на корпоративи, ганяли в Епіцентр по потрібні активістам речі, а не в салони у пошуках суконь. Пам'ятаю, тоді з'явився навіть такий собі тест, на визначення свій/чужий, – яка асоціація при слові «коктейль». Якщо коктейль Молотова – то свій, якщо Мохіто, Піна-Колада – чужий.

Коли Майдан закінчився, і розпочалась АТО – я почала волонтерити.

Потім пам'ятаю момент, коли влітку 2014 один із найкращих друзів приїхав до Києва, ми зустрілися, і він спокійно повідомив, що приїхав на збори добровольців і скоро рушає на війну.

Я усвідомила, що він їде туди і може не повернутися, і от це було по-справжньому страшно. Потім багатьох інших знайомих, з ким разом росли, вчилися, ходили на вечірки, грали в «Мафію», теж мобілізували. За них теж довелося попереживати.

Тоді, можливо, і почали з'являтися перші думки призватися, але в мене на той час була хороша зарплата, з якої я могла купляти потрібні для бійців речі, і я себе переконувала, що правильно залишатися на своєму місці і допомагати хлопцям. Про брак кадрів в армії я не могла на той час говорити, бо була далекою від цього. І в 2014–2015 справді була потреба у волонтерській роботі.

Коли почала співпрацювати з фондом «Повернись живим», зрозуміла армійську структуру більше. Зараз розумію, що забезпечення вже більш-менш є, а кадрів не вистачає. Подумала, що, можливо, і я можу принести користь своїми мізками та знаннями, адже армія – це не завжди змагання м'язами.

Влітку 2017 року прийшло усвідомлення, що я просто втомилася жити на два світи. Було

два ключові моменти. Одного разу знайомий військовий мені сказав: «Ви, волонтери, молодці, і ми вам дуже вдячні, але навіть якби не було вас і вашої допомоги, ми б все одно воювали. Так, з більшими втратами, але ми б робили свою справу, йшли у бій. А якби не було нас, невідомо, яке б життя було у всіх».

Я спочатку дуже образилася, але згодом зрозуміла, що він правий. І другий вирішальний момент був, коли мене подруги витягнули в Києві на концерт, а знайомий написав, що в них 200-ті (мертві). Я зрозуміла, що фізично я тут, а думками – там.

Якраз тоді мені запропонували роботу, зовсім не пов'язану з армією. І я вирішувала – або припиняти співпрацювати з фондом, полишити поїздки на Донбас, або «узаконювати» стосунки з армією. Так восени 2017-го я опинилася у Тернопільському військкоматі. Зараз служу в 24-й бригаді ім. короля Данила.

Зараз я дивлюся на свою роботу глобально, мій роботодавець – Україна, служу українському народу.

Коли почалась війна, частина моїх друзів пішли добровольцями, частина самостійно мобілізувалась. Я бачила, що по спорядженню в них все дуже погано, все, що видали, було, м'яко кажучи, не робочим. Тоді зрозуміла, що для виживання групи потрібно спорядити всіх, бо не можуть мої друзі бути якісно одягнені, взуті, з бронєю, а інші – ні.

Історія 7

Я тоді була волонтером, ми працювали і з військовими, і з цивільним населенням, і з дитячими будинками в зоні АТО. Потім трохи затихли серйозні бойові дії, і я вирішила займатися суто дітьми. Але приїхала в 25-й батальйон до своїх друзів і затрималася майже на два тижні. Вони запропонували мені йти служити до них у батальйон. Раніше я про армію навіть не думала, а вони так неочікувано запропонували, і я неочікувано погодилася.

Після оформлення я одразу поїхала в Попасну. Оскільки я була суто цивільною людиною, без найменшої військової освіти, мене мобілізували як діловода. А потім перевели в розвідку, на посаду розвідник-гранатометник. Також на мені були карти та медицина. Хлопці вчили стріляти. В мене був гранатомет РПГ-7Д, АКС-У та ПМ. Ми часто ходили на виходи.

Потім, у 2016 році, ми стояли на Світлодарській дузі та Троїцькому. Був такий момент, коли приїхали «великі начальники» і наказали забрати всіх дівчат з передової. Нас тоді попереували в медицину, на кухню, на штаб. Я стала санінструктором. У нас була нестача водіїв на санітарні машини, і ми самі їздили, і самі надавали допомогу.

Бувало страшно, коли обстріл, а треба їхати за пораненими. Відчуваєш, що зовсім не хочеш їхати, боїшся, але на педаль натиснув і поїхав, а що робити.

Війна загартувала мій характер. Коли загинув чоловік, я поплакала місяць, а потім все тримала в собі, це мене причерстило, додало жорсткості.

Зараз я звільнена з армії. Скучаю і хочу назад, але фізично не можу дозволити, здоров'я не те. Я не хочу бути тягарем там. Але всі речі в мене вже давно зібрані.

Моя війна почалася на Майдані.

Джерело 8. Плакат «Жінки в ЗСУ». Березень 2020 року¹⁷⁴

Плакат «Жінки в ЗСУ»

¹⁷⁴ Нині у війську служить майже 30 тисяч жінок. *Міністерство оборони України*. 2020. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/nini-u-vijsku-sluzhit-majzhe-30-tisyach-zhinok.html> (дата звернення: 16.09.2021).

ТЕМА 11

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ

Автор і авторки:

Інна Гочошвілі, вчителька історії, правознавства та громадянської освіти Краматорської загальноосвітньої школи I–III ступенів із профільним навчанням № 25 Краматорської міської ради Донецької області

Ірина Дерлюк, вчителька історії, правознавства та громадянської освіти Маневицького ліцею № 2 Маневицької селищної ради Волинської області

Владислав Рубленко, вчитель історії Маріупольської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 19 Маріупольської міської ради Донецької області

Чому питання свободи совісті залишається актуальним у сучасному українському суспільстві?

Матеріали для вчителя/вчительки

Обґрунтування і особливості заняття

Розуміння свободи совісті є чи не найбільш дражливою темою в історії становлення нашого суспільства кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Формально декларуючи свободу совісті, зокрема у статті 52 Конституції СРСР 1977 року, влада СРСР на практиці обмежувала її, створюючи юридичні та економічні перепони та вчиняючи тиск як на релігійні організації, так і на окремих віруючих. Участь у релігійних обрядах або навіть висловлювання власних релігійних переконань могло призвести до негативних наслідків для людини, від втрати можливості робити кар'єру, провадити професійну діяльність аж до тюремного ув'язнення для окремих конфесій. Лише з початком політики «Перебудови» в СРСР у середині 1980-х років почалося релігійне відродження. Особливо значущою подією стало відзначення на державному рівні тисячоліття хрещення Русі у 1988 році.

Законодавство незалежної України гарантує свободу совісті.

Зважаючи на наслідки і досвід минулого, сьогодні ми маємо формувати толерантне ставлення молоді до різних поглядів та переконань, у тому числі релігійних, та сприяти розумінню витоків різних ідентичностей.

Ця тема має великий виховний потенціал, адже у наших класах навчаються діти різних релігійних конфесій, ті, які поки ще не визначились, і атеїсти. Саме тому вчитель/вчителька має пояснити, у чому полягають суть і цінність поняття «свобода совісті», та навчити учнів і учениць сприймати належність до різних релігій і конфесій, а також різні форми атеїзму як прояви суспільної та індивідуальної різноманітності.

Для проведення уроку вчителю/вчительці необхідно мати ґрунтовні знання з питань діяльності різних релігійних конфесій в Україні. У процесі заняття потрібно враховувати контроверсійні аспекти цієї теми, бути уважним до її сприйняття учнями. Частина матеріалів може потребувати застосування принципу екологічності, наприклад, обговорення джерел 5, 10 і 11 може бути чутливим як для учнів та учениць, так і для вчителя/вчительки.

Для контролю за мікрокліматом у колективі рекомендуємо розкласти перед дітьми «чутливі смужки»: зелена – почуваюсь комфортно; жовта – відчуваю тривогу; червона – мені дискомфортно, хочу припинити обговорення. Діти можуть скористатися ними у будь-який момент і тим самим сигналізувати про рівень свого комфорту. Вчитель/вчителька має відреагувати на такий мовчазний сигнал, не привертаючи зайвої уваги інших учасників і учасниць обговорення, зокрема перевести розмову у більш комфортний і безпечний формат або дати можливість тим учням і ученицям, які відчують певний негатив, не долучатись до розмови.

Після заняття учні
й учениці зможуть:

- 1) розповідати про різноманітність релігійних поглядів, що представлені на території України різними релігійними громадами;
- 2) пояснювати поняття «релігія», «конфесії», «атеїзм», «свобода совісті»;
- 3) працювати з історичними джерелами;
- 4) розпізнавати символіку, звичаї та традиції різних конфесій;
- 5) визначати низку стереотипів, сформованих суспільством щодо представників різних релігійних общин;
- 6) аналізувати ставлення держави до реалізації свободи совісті у минулому та сьогодні;
- 7) сформувати особисте стійке негативне ставлення до фактів дискримінації за релігійною належністю, фактів зневажання людської гідності та зазіхань на права людини.

Форма проведення
заняття:

урок у курсі «Правознавство», з громадянської освіти або позаурочний захід (засідання суспільствознавчого гуртка, захід до дня толерантності, гідності, дня прав людини тощо).

Матеріали:

- 1) приміщення, підготовлене для групової роботи (чотири окремі столи);
 - 2) кілька великих аркушів паперу для «світового кафе»;
 - 3) маленькі кольорові картки для голосування;
 - 4) роздруковані комплекти джерел блоків 1–4, бажано у двох-трьох екземплярах;
 - 5) набір кольорових маркерів, фліпчарт.
- Можна проводити онлайн (використовуємо платформу Zoom або Google Meet із можливістю працювати у групах) і офлайн (урок у кабінеті, відповідно підготовленому для роботи у групах).

Хід заняття

Крок 1 (10 хвилин). Мотивація учнів і учениць до навчально-пізнавальної діяльності

1. Запропонуйте учням і ученицям інформаційну довідку. Попросіть назвати кілька ключових слів, які характеризують релігійно-конфесійну ситуацію в Україні. Переконайтеся, що всі розуміють поняття «конфесія». За потреби розтлумачте це поняття.

2. Назвіть і запишіть на дошці тему та ключове запитання, щоб можна було повертатися до них на різних етапах уроку.

Запропонуйте учням і ученицям провести невеликий соціологічний зріз готовності класу до вивчення теми. Покладіть на підлогу аркуші зі словами «Так» і «Ні». Всі учні й учениці після поставленого запитання вибирають ту чи ту позицію (пояснювати, чому, не потрібно). Ті учні й учениці, які не знають відповіді на запитання, можуть стати посередині й потім пояснити свій вибір. Ця вправа має назву «Дебати ногами».

Інший варіант: роздати кожному учневі та кожній учениці наперед заготовлені картки (або маленькі стікери) зеленого, червоного та жовтого кольорів із написами «Так», «Ні», «Не впевнений/-а». Тоді і учні/учениці, і вчитель/вчителька за кольоровою гамою швидше зорієнтуються у рівні готовності класу.

Повідомте, що ви зачитуватимете твердження (їх можна написати заздалегідь на великому аркуші паперу й використати знову наприкінці уроку), а учні й учениці протягом кількох секунд мають відреагувати, піднімаючи руку з картокою відповідного кольору. Будьте особливо уважними, працюючи над висловами 5, 6 і 7. Зауважте, що учні й учениці можуть не піднімати руку, якщо вважають твердження надто особистим.

Перелік тверджень:

1. Я знаю, що таке свобода совісті.
2. Я знаю, які міжнародні документи закріплюють це право.
3. Я знаю, які національні закони гарантують це право громадянам України.
4. Я знаю, хто такі атеїсти.
5. Я вважаю релігію важливою життєвою цінністю.
6. Я знаю багато родин, які є дуже віруючими.
7. Я знаю багато людей, які вважають себе атеїстами.
8. Я вважаю, що всі громадяни України повинні належати до однієї конфесії.
9. Я вважаю, що в Україні є релігійна толерантність.
10. Я можу навести приклади релігійних конфліктів з історії.

Якщо у класі буде багато червоних і жовтих карток, тобто відповідей «Ні» та «Не впевнений/-а», то поясніть, що це дуже гарний початок роботи з темою, адже є потреба у нових знаннях.

Крок 2 (25–30 хвилин). Світове кафе

1. Об'єднайте учнів і учениць у чотири групи для практичної роботи у формі «світового кафе». Запропонуйте їм сісти за окремими чотирма столами і вибрати «господаря/господиню столу».

2. На кожному столі має бути комплект документів (див. Матеріали для учнів та учениць) та великий аркуш паперу. Учасники й учасниці мають доволі швидко опрацювати джерела блоку за запропонованими запитаннями й дати індивідуальні відповіді на них на аркуші (краще це робити фломастерами, щоб потім можна було закріпити аркуш на стіні і прочитати висловлювання). Кожна дитина має ознайомитись і попрацювати з усіма матеріалами та запитаннями. Перебування кожного учасника/кожної учасниці «світового кафе» за одним столом не має перевищувати 5–10 хвилин. Після цього учень/учениця переходить до іншого столу. Не змінюється тільки «господар/господиня столу». Саме він/вона ознайомлює новоприбулих із напрацюваннями попередніх учасників і спонукає доповнити їхнє бачення новими коментарями. Вчитель/вчителька має спостерігати за участю кожного і кожної в класі у цій вправі. Якщо учень чи учениця говорять про те, що їхню думку вже записав хтось інший, пропонуйте ставити «+» навпроти цього твердження та заохочуйте дописувати по кілька слів.

За потреби допомагайте тлумачити документи, незрозумілі поняття тощо. Будьте весь час поруч із дітьми, пересуваючись разом із ними від столу до столу, одночасно звертаючи увагу на більш та менш активних учнів, на дотримання правил тощо.

3. Після того, як учасники й учасниці повернуться до своїх столів, «господарі/господині столу» ознайомлюють усіх з результатами роботи.

Крок 3 (10 хвилин). Підбиття підсумків

1. Поверніться до переліку запитань, за якими учні й учениці голосували картками на початку уроку. Запропонуйте повторити процедуру. Запитайте тих учнів і учениць, які змінили червону або жовту картку на зелену, тобто відповіді «Ні», «Не впевнений/-а» на «Так», чому це сталося? Яке із запитань їм видається найбільш важливим?

2. Поверніться до ключового запитання уроку. Запропонуйте дати на нього відповідь за методом незакінченого речення.

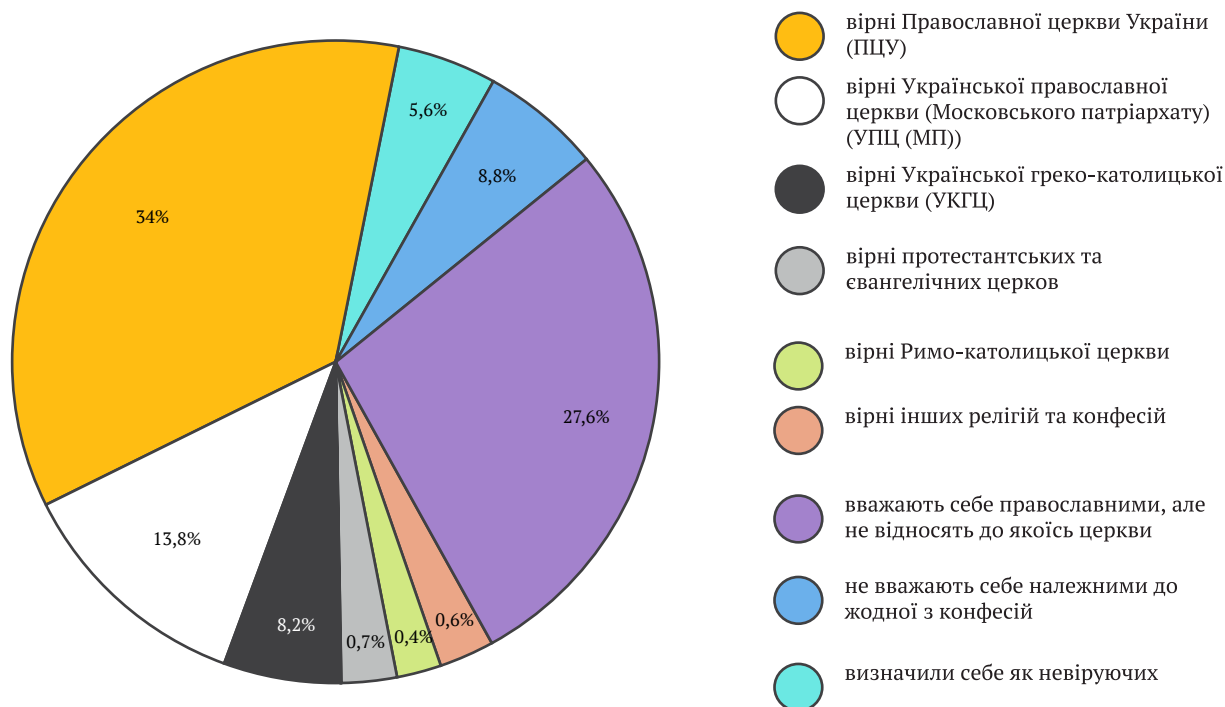
Питання свободи совісті залишається актуальним у сучасному українському суспільстві, тому що...

Заохочуйте відповіді, які спираються на релігійну багатоманітність, пріоритет прав і свобод людини над офіційною ідеологією чи прагненням її запровадити тощо.

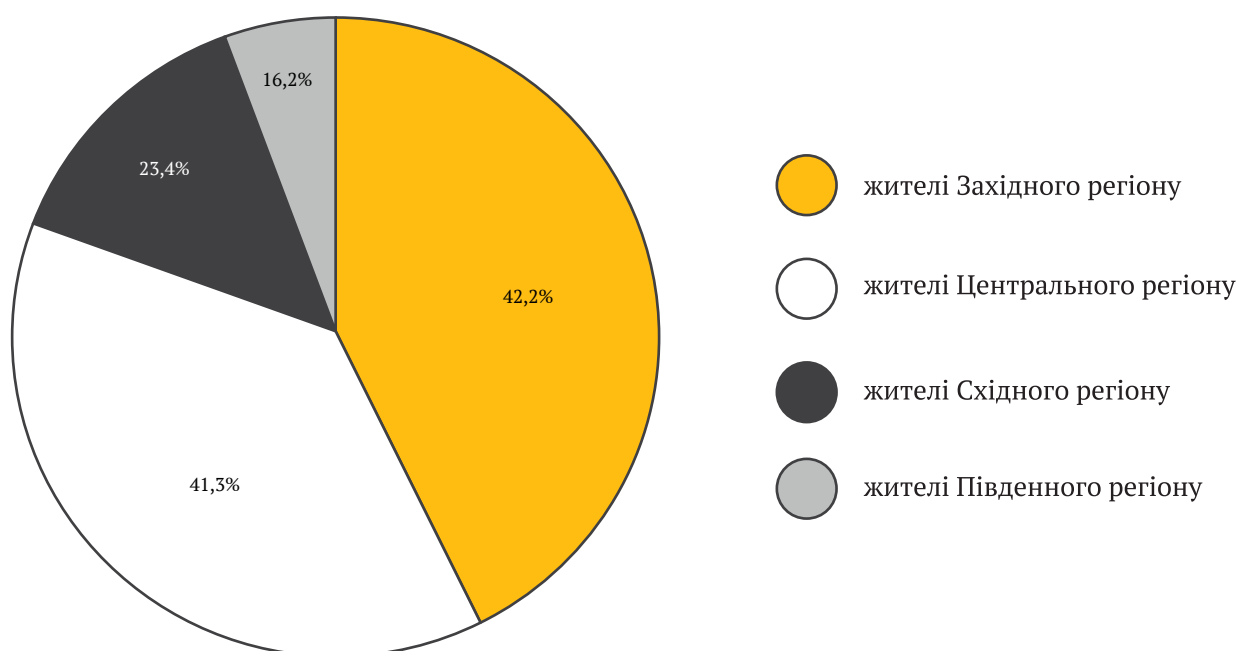
Матеріали для учнів та учениць

Інформаційна довідка¹⁷⁵

Згідно з результатами опитування Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова у січні 2020 року, громадяни України відносять себе до такої конфесії (релігії):

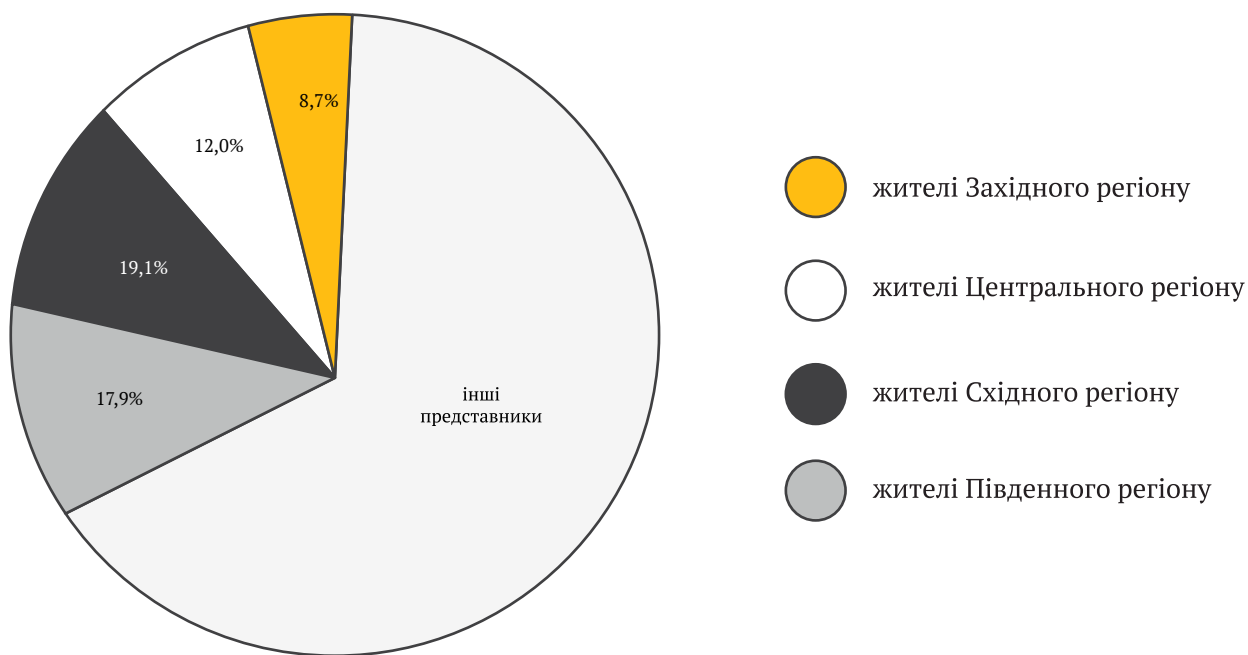

До вірних ПЦУ віднесли себе:

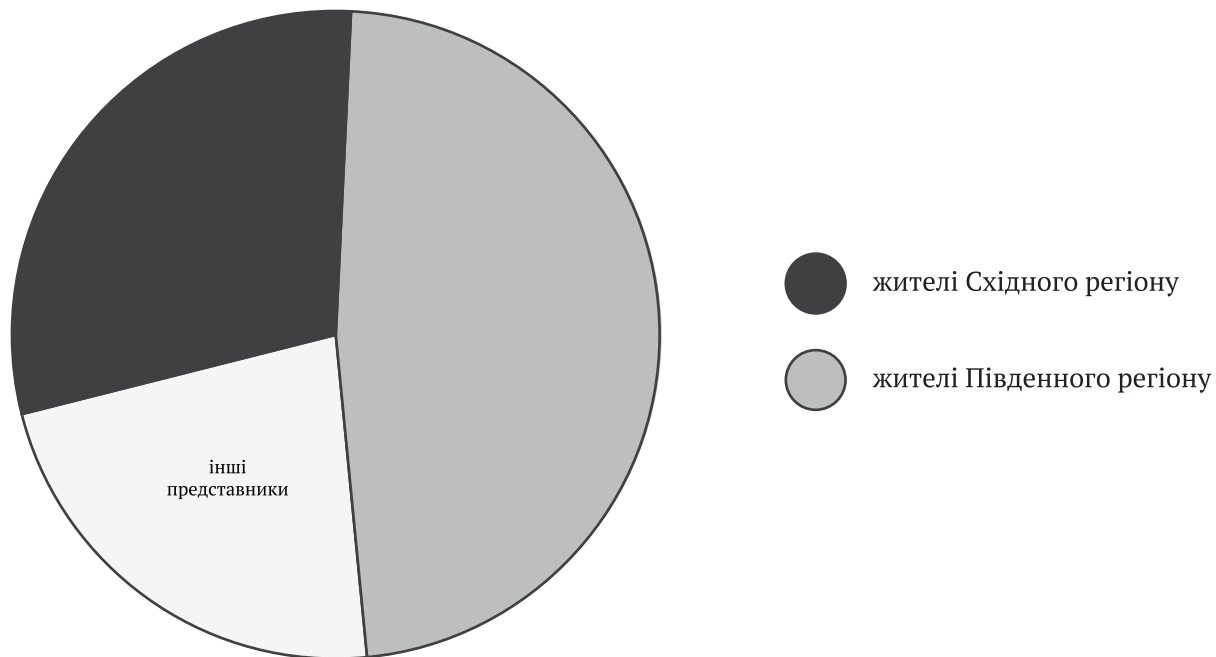
¹⁷⁵ Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020 р., соціологія). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> (дата звернення: 16.09.2021).

Вірними УПЦ (МП) є:

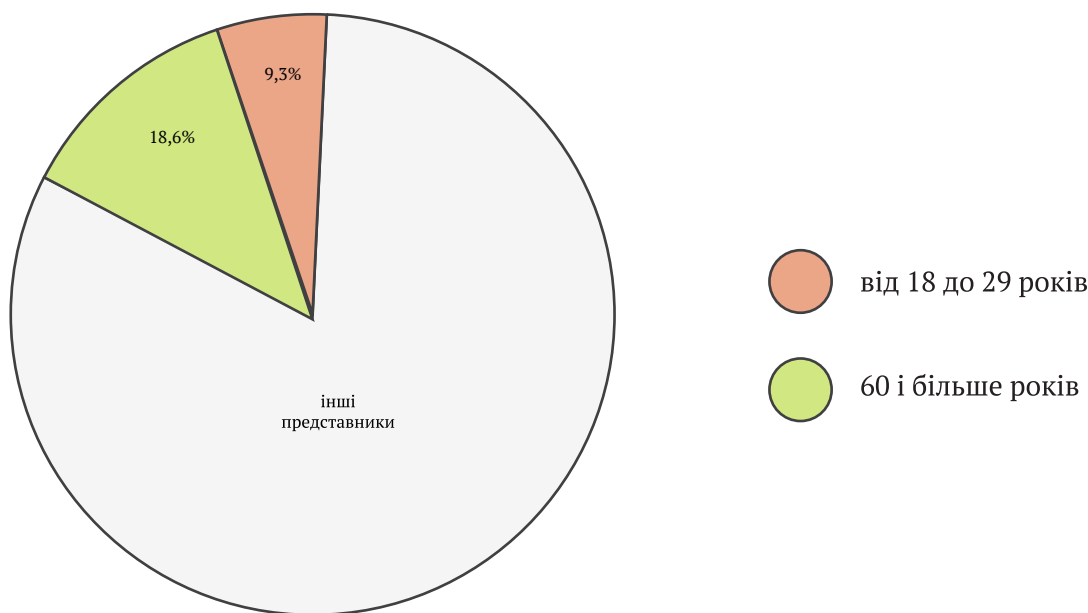

Вірні УГКЦ переважно представлені у Західному регіоні, де їх частка серед опитаних становить 30,8 %.

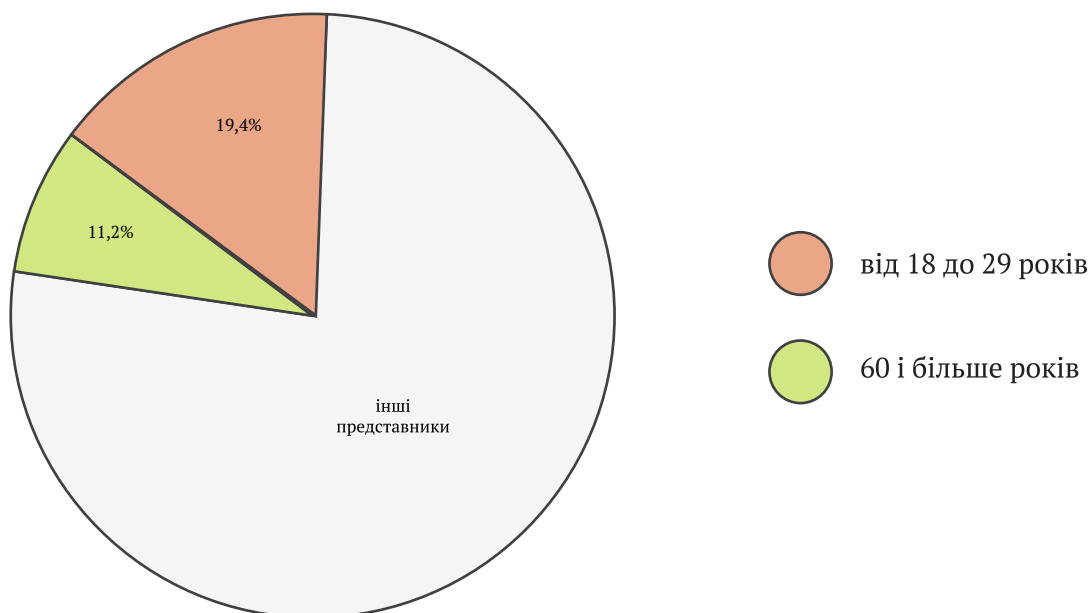
Православні, які не відносять себе до якоїсь церкви:

Частка вірних УПЦ (МП) зростає зі зростанням віку опитаних:

Частка православних, які не відносять себе до якоїсь церкви, є дещо нижчою серед представників найстаршої вікової групи (60 і більше років) – 23,3 %. Сумарна частка тих, хто не відносить себе до жодної конфесії або є невірним, зменшується зі зростанням віку опитаних:

Блок 1

Запитання і завдання:

1. Ознайомтесь з ілюстрацією і за допомогою інтернет-ресурсів визначте, до яких конфесій належать зображені релігійні символи. Складіть список релігійних конфесій, які існують в Україні.
2. Із якими конфесіями ви особисто стикалися? Напишіть їхні особливості.
3. Як ви можете пояснити, що для одних релігія – це важливо, а для інших – це архаїзм?
4. Яке ставлення авторки вірша до релігійних переконань та вірувань? Який посыл вона намагається донести до читачів? Про які цінності йдеться у вірші?

Джерело 1. Коло віри¹⁷⁶

Джерело 2. Науковці стверджують¹⁷⁷

Сьогодні у всьому світі поширюється атеїзм. Але чи означає це, що духовність скоро відійде в минуле, – намагалась з'ясувати оглядачка BBC Future.

Мільйони людей по всьому світу вірять, що життя закінчується зі смертю і що Бога, вічного життя або Божого промислу не існує. Ці переконання, незважаючи на весь свій песимізм, набувають дедалі більшого поширення. А в деяких країнах відкрито визнавати себе невіруючим стало навіть модно. «Атеїстів зараз, без сумніву, стало більше, ніж будь-коли – і в абсолютному вираженні, і у відсотках від загального числа людей на планеті», – зазначає Філ Цукерман, професор соціології та секулярних досліджень із Пітцерського університету в місті Клермонт, Каліфорнія, автор праці «Мирське життя». Люди прагнуть уникнути страждань, але якщо це неможливо, вони, принаймні, намагаються знайти в них сенс, – пояснюють вчені. Певною мірою релігія надає стражданням значно більшого сенсу, ніж будь-які відомі нам світські ідеали або переконання.

Джерело 3. Мовою поезії

Ми різні всі... Живем в своїх світах,
У кожного є правда і закони,
Хтось вірить в Бога, в когось є Аллах,
Хтось релігійні нехтує канони.
Хоч рівні ми у поглядах своїх,
Бува не вистачає нам хвилини,
Щоб ділячись на рідних і чужих,
В душі своїй не втратити людини.
Ми всі живі, і щось в душі тремтить,
Коли не хочуть нас толерувати,
Вчимося розумінню кожну мить,
Щоб у незнанні болю не завдати...

Ірина Дерлюк¹⁷⁸

¹⁷⁶ URL: <https://svitppt.com.ua/istoriya-ukraini/cerkva-ta-religiya-u-nezalezhniy-ukraini.html> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁷⁷ Чи зникне колись релігія? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut/2016/07/160726_vert_fut_will_religion_ever_disappear_vp (дата звернення: 12.08.2021).

¹⁷⁸ URL: <https://m.facebook.com/people/%D0%86%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%BB%D1%8E%D0%BA/100024290924454> (дата звернення: 16.09.2021).

Блок 2

Запитання і завдання:

1. Ознайомтесь із джерелами 4 і 5 – карикатурами із радянського журналу «Крокодил» за 1980-ті роки.
2. Яке ставлення до релігії ви бачите в карикатурах?
3. Як сьогодні змінилося ставлення до релігії?
4. Чому, на вашу думку, українське суспільство так бурхливо відреагувало на прийняття Томосу¹⁷⁹ (джерело 6)?
5. Яким було ставлення представників радянської влади до представників протестантського напрямку – Свідків Єгови (джерело 7)?

Джерело 4¹⁸⁰

Карикатура

— Що це ви, бабуся, дитині хрестик чіпляєте? Засміють...
— А ми його піонерським галстуком прикриємо.

Джерело 5¹⁸¹

Карикатура

¹⁷⁹ Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні – церковний канонічний документ, яким Київській митрополії було надано автокефальний статус (адміністративну незалежність). Наданий Вселенським (Константинопольським) патріархом у 2019 році.

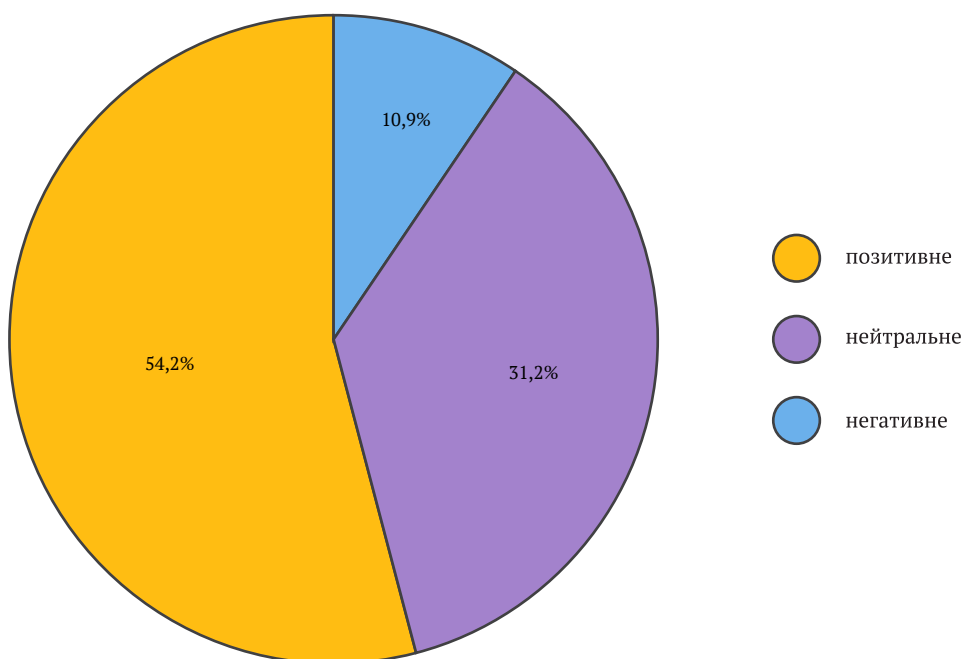
¹⁸⁰ Антирелігійні карикатури в журналі «Крокодил» 1960–70-х рр. Частина II.

URL: <https://propagandahistory.ru/678/Antireligioznye-karikatury-v-Krokodile-1960-70-kh-godov--СНаст-II/> (дата звернення: 16.09.2021).

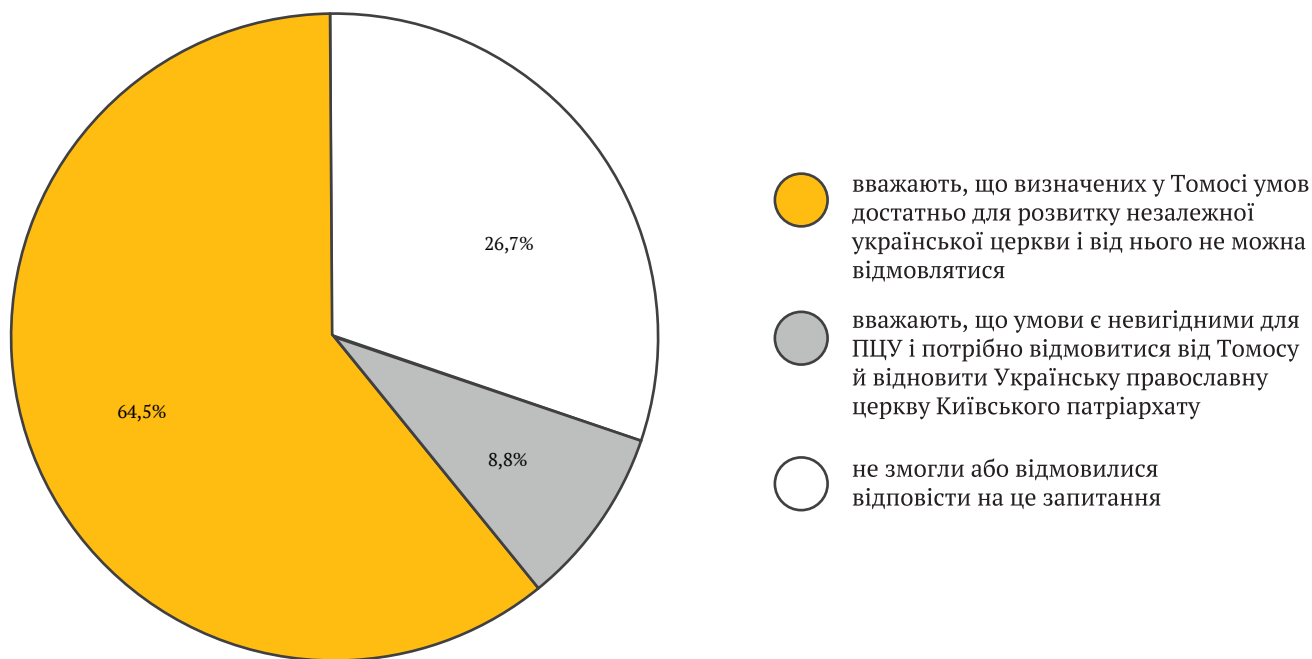
¹⁸¹ Гела О. Антирелігійна пропаганда на сторінках журналу «Перець» в 1953–1964 рр.: досвід використання баз даних. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1906-hela-o-m-antirelihiina-propahanda-na-storinkakh-zhurnalu-perets-v-1953-1964-rr-dosvid-vykorystannia-baz-danykh> (дата звернення: 16.09.2021).

Джерело 6. Результати опитування мешканців України¹⁸²

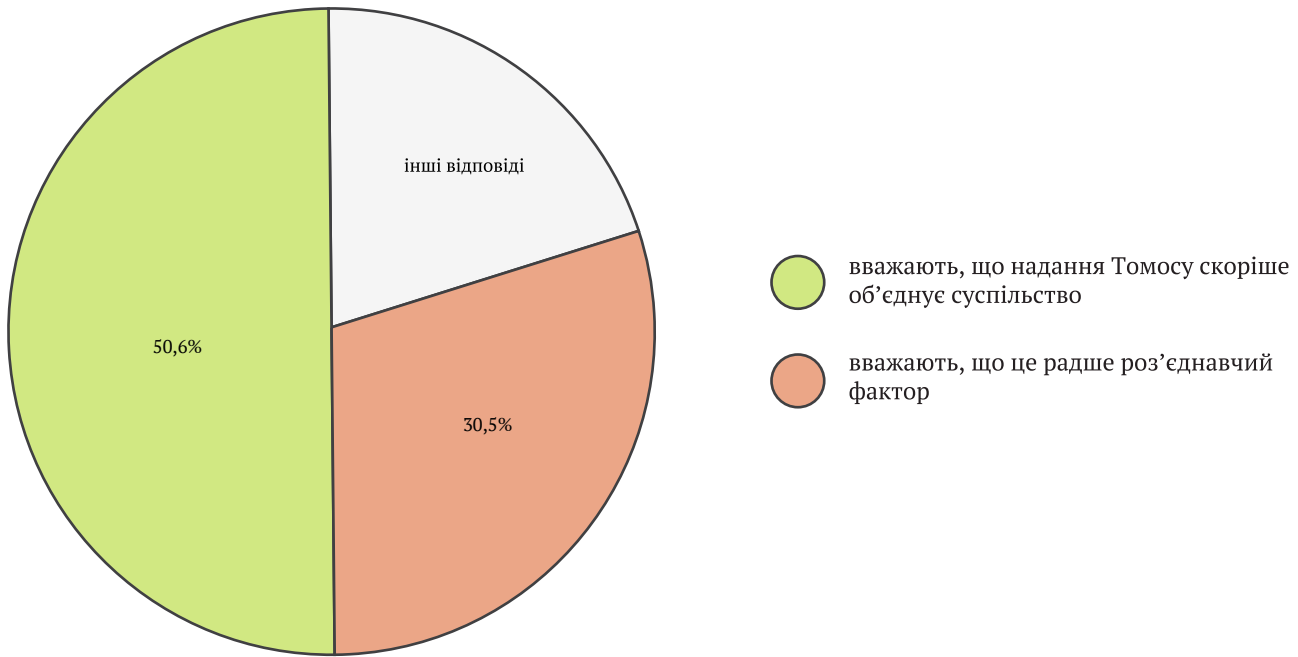
Ставлення респондентів до створення ПЦУ і надання їй Томосу:

При цьому серед респондентів, які позитивно або нейтрально ставляться до створення ПЦУ і надання їй Томосу:

¹⁸² Опитування 22.05.2019 р. «Конфесійна та церковна належність громадян України». *Разумков Центр*.
URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2705729-majze-polovina-ukrainciv-nazvala-sebe-viranami-pcu.html>
(дата звернення: 16.09.2021).

Майже половина українців назвала себе вірянами ПЦУ.

Джерело 7. Погляд дослідника¹⁸³

Свідки Єгови в Закарпатті перебували в нелегальному становищі, у 1980 році вони становили 64 общини. Як свідчать джерела, влада застосовувала проти них досить рішучі й жорстокі заходи. Зокрема, за відмову від військової служби члени секти несли кримінальну відповідальність. Фіксуються випадки і відбирання дітей від батьків і передання їх до шкіл-інтернатів за те, що вони не відпускали дітей у суботу до школи. Відомі і випадки відкритої сваволі з боку представників владних органів. Наприклад, під час Великодня в общині села Ганичі Тячівського району в 1981 році дружинники і адміністрація сільради за вказівкою МДБ Закарпатської області увірвалися в будинок вірян, почали їх ображати і виганяти з будинку, а потім оточувати і бити дубинками, стріляючи над головами. У присілку Солоній співробітники КДБ примушували голосувати єговістів. За свідченням очевидців, кадебісти «підняли дух злости, черні, інквізиції» над Свідками Єгови.

Блок 3

Запитання і завдання:

1. Проаналізуйте джерела 8 і 9, охарактеризуйте стан права на свободу совісті та обмеження реалізації цього права в Україні.

Джерело 8. Конституція України (витяг)¹⁸⁴

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

¹⁸³ Мателешко Ю. Релігійне дисидентство на Закарпатті 60-х – початку 80-х років XX століття. Carpatica-Карпатика. Ужгород : УжНУ, 2002. Вип. 20. Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. С. 130–141.

¹⁸⁴ Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 18.09.2021).

Джерело 9. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (витяг)¹⁸⁵

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру.

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади.

Кожна людина має право приймати участь в богослужінні, релігійних обрядах, церемоніях та процесіях. Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та осіб з інвалідністю, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

Громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів й матеріалів релігійного призначення.

Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Блок 4

Запитання і завдання:

1. З'ясуйте, які саме порушення свободи совісті описано у джерелах 10–12. Якого історичного періоду вони стосуються?
2. Що, на вашу думку, допоможе запобігти таким порушенням у сучасному українському суспільстві?

¹⁸⁵ Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 18.09.2021).

Джерело 10. Свідчення сучасника подій¹⁸⁶

Теоретично радянська конституція гарантувала свободу віровизнання. Але режим удався до цілого ряду заходів для боротьби з релігійними віруваннями та практикою. Вони передбачали обмеження релігійних публікацій, заборону навчати дітей релігії, проведення серед них атеїстичної агітації, засилання агентів у середовище священнослужителів і церковної ієрархії, закриття культових споруд, застосування до тих, хто стоїть за віру, громадських та економічних санкцій, обмеження можливості здобути освіту. Антирелігійна кампанія Хрущова у 1959–1964 роках призвела до закриття половини православних церков в Україні (з усіх близько 7000 у 1959 році).

Джерело 11. Спогади Паламар Марії Петрівни, 1957 року народження¹⁸⁷

...До церкви ходити не можна було. Справжні «малятка», «жовтенята», «піонери», «комсомольці» не повинні були перейматися такою дурницею, як віра. На великі церковні свята у школі нам робили суботники або вели на колгоспні поля «на чорні роботи». На Пасху вчителі здійснювали рейди до діючих церков (їх було не так і багато, не те, що зараз), і не дай Боже упіймають когось з учнів на «всенічному богослужінні» – примусять привселюдно «на лінійці» вибачатись, та ще й ярлик «неблагонадійного» відтоді точно матимеш... Навіть дітей (як-от мене) хрестили потайки, щоб партійне керівництво та «органи» не дізналися...

Джерело 12. Ситуація

Юліанна належить до протестантської християнської течії «п'ятидесятників» (Українська Церква Християн Віри Євангельської). Через релігійні переконання вона не може брати участь у новорічній танцювальній виставі, що проводиться у позаурочний час. Вчитель наполегливо переконує дівчинку танцювати разом з усіма, не зважаючи на її протести. Звинувачує її у лінощах, погрожує низькою оцінкою зі свого предмета.

¹⁸⁶ Дисидентський Рух в УРСР. *Народна правда*. 2010. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/history/4b4faaf4cdc62/> (дата звернення: 16.09.2021).

¹⁸⁷ Власний архів матеріалів Ірини Дерлюк.

**НАД
ПОСІБНИКОМ
ПРАЦЮВАЛИ**

Над посібником працювали автори та авторки освітніх модулів, учасники й учасниці та команда проекту «Приховані спогади. Продовження»

Тит Андреев, волонтер Європейського корпусу солідарності у CRISP - Crisis Simulation for Peace e.V.

На моє переконання, робота з чутливими та контроверсійними темами сучасної історії допомагає учням і ученицям формувати якості доброго громадянина. Пошуки порозуміння з іншою людиною та знаходження точок дотику різних світоглядів, цінностей, ідей збагачують особистий інструментарій врегулювання конфліктів і дають змогу знайти спільне рішення у вільному демократичному соціумі.

Олена Більченко, вчителька історії та громадянської освіти Новокосятинівського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів Братської селищної ради Миколаївської області

Робота з чутливими темами стимулює активність учнів і учениць, зростає їхня зацікавленість, вони вивчають шкільний курс історії не лише за підручниками, а й спілкуючись з учасниками й учасницями подій.

Юрій Буланов, директор, учитель історії Зачепилівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Зачепилівської селищної ради Харківської області

Працюючи з чутливими та контроверсійними темами сучасної історії України, є можливість викликати в учнів та учениць бажання висловити їхнє ставлення щодо певного проблемного питання. А це важливіше, ніж бездумне запам'ятовування дат і подій, бо можна розгледіти частинку душі підлітка.

Юлія Варламова, заступниця директора з виховної роботи, вчителька історії та громадянської освіти Петропавлівського ліцею № 2 Петропавлівської селищної ради Дніпропетровської області

Мені цікаво працювати з чутливими темами, вони є непростими для вивчення. Школярам і школяркам подобається займатися дослідницькою роботою та вивчати події, які відбулися не так давно. Це розвиває пізнавальні інтереси дітей, емпатію та формує громадянську компетентність. Вивчення чутливих тем формує відповідальне ставлення до вивчення подій історії. Діти відчують свою важливість і значущість.

Анастасія Галико, координаторка проєктів у CRISP – Crisis Simulation for Peace e.V., менеджерка програмного наповнення проєкту від CRISP

На мою думку, уникнути чутливих тем неможливо, особливо коли йдеться про події, які ще не відійшли в минуле, а відбуваються прямо зараз на наших очах. Тому дуже важливо шукати способи роботи зі складними контрверсійними питаннями і формувати простір для діалогу та взаємоповаги.

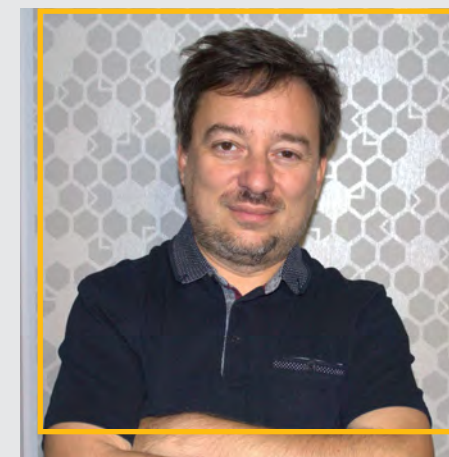
Наталя Герасим, учителька суспільних дисциплін спеціалізованої школи I–III ступенів № 41 ОРТ, м. Чернівці, директорка комунальної установи «Міський центр професійного розвитку педагогічних працівників» Чернівецької міської ради

Контрверсійні та чутливі теми з історії дають можливість формувати в учнів та учениць розуміння багатоаспектності та багатоперспективності історичного процесу, розвивати емпатію та критичне мислення.

Інна Гочошвілі, вчителька історії, правознавства та громадянської освіти Краматорської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 25 із профільним навчанням Краматорської міської ради Донецької області

Працюю з чутливими темами на уроках історії, тому що тільки так можна достукатися до дитячих сердець та зацікавити вивчати історію.

Мирослав Грінберг, голова Правління ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”», методист проєкту від «Простору толерантності»

Нам не доводиться обирати, працювати з чутливими і контроверсійними темами чи ні. Історія не є одномірною і тому є контроверсійною, а історичні події часто викликають емоції і тому можуть бути чутливими. Я бачу своє завдання в тому, щоб учителі й учительки та учні й учениці побачили історію такою, якою вона є, – складною і неоднозначною, яка викликає почуття. І за історичними подіями бачили головних дійових осіб – людей.

Анастасія Губарева, вчителька історії у Think Global, м. Львів

Мені цікаво працювати з контроверсійними темами, адже тут як ніде є важливою особиста взаємодія учнів і учениць з учителем/вчителькою та одне з одним. Чутливі теми сучасної історії – це вдалий матеріал для розвитку в учнів та учениць емпатії, формування власних цінностей, критичного мислення та розвитку соціальних навичок: уміння слухати і чути іншого, дискутувати без агресії та приймати «інакшість» опонентів.

Тетяна Гущук, учителька історії, правознавства та громадянської освіти навчально-виховного комплексу «Оженинська загальноосвітня школа I–III ступенів (ліцей) – дошкільний навчальний заклад» імені Тараса Григоровича Шевченка Острозької міської територіальної громади Рівненського району Рівненської області

На мою думку, чутливі та контрверсійні теми дають унікальну можливість учням та ученицям спробувати себе в ролі історика-дослідника, самим відшукати правильну відповідь на запитання, зважити всі «за» і «проти» та зрозуміти, що не може бути єдиної, «ідеальної» точки зору щодо будь-якого історичного явища або факту, паралельно отримуючи при цьому певний досвід для розуміння проблем сучасного українського суспільства.

Ірина Дерлюк, учителька історії та громадянської освіти Маневицького ліцею № 2 Маневицької селищної ради Волинської області

Мені та моїм учням і ученицям імponує те, що контрверсійні теми сучасної історії України допомагають переосмислити події минулого з проєкцією на майбутнє. Під час обговорення таких тем учні й учениці формують своє бачення історичної ситуації, з толерантністю ставляться до однокласників і однокласниць, визначаються із власною позицією, що інколи не збігається з офіційним висвітленням інформації.

Олена Заменягре, директорка Мелітопольської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 8 Мелітопольської міської ради Запорізької області

Долучення дітей до обговорення чутливих і контрверсійних тем допомагає сучасним підліткам навчитися співпереживанню, емпатії до людей, які опинилися у складних життєвих обставинах, отримати практичні вміння мирного вирішення конфліктів, вести діалог та приймати рішення. Саме чутливі теми сприяють розвитку емоційного інтелекту, учні й учениці отримують безцінний досвід: усвідомлення своїх емоцій, управління ними, розпізнання емоцій інших людей, будовання стосунків на довірі, усвідомлення історичних подій, свідками яких були і вони. Діти вчать їх аналізувати, приймати і жити без відчуття провини! На такі теми треба говорити, головне – усвідомлене залучення і врахування психологічного стану дитини.

Ірина Костюк, освітня редакторка, методистка Кабінету координації впровадження НУШ, Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Амбасадор Європейської асоціації історичної освіти EuroClío

Я вважаю вкрай важливим показувати сучасним школярам і школяркам різні сторони життя, різні погляди на те, що було, і на те, що відбувається навколо них. Звісно, спираючись на певні цінності, які ґрунтуються на гуманізмі та визнанні свободи. Навчання того, що є різні люди і в них може бути дуже болісний і суперечливий досвід і різне ставлення, – може допомогти думати глибше, співчувати іншим, не сприймати світ у чорно-білих кольорах, а брати на себе відповідальність за власний і, головне, усвідомлений громадянський вибір.

Раїса Краєва, методистка, керівниця гуртка «Соціально-рольове моделювання» Центру дитячої та юнацької творчості «Самоцвіт», м. Одеса

Сьогодні ми спостерігаємо дві протилежні тенденції: з одного боку, безмежні можливості інформаційного світу, а, з іншого, школярі й школярки, так би мовити, існують в інших вимірах, у віртуальних світах, не дуже цікавляться сімейними історіями, не дуже готові порушувати серйозні, зокрема чутливі та контрверсійні теми. Відстань між поколіннями більшає, розумні та мотивовані учні й учениці нерідко виглядають як білі ворони, а найкращі випускники й випускниці дедалі частіше їдуть навчатись за кордон. Якщо говорити про результати проєкту, то це, насамперед, поглиблення стосунків між учнями й ученицями та вчителями (лідерами), це наближення до історії роду та поколінь «батьків» у широкому сенсі. Діти починають замислюватись, говорити, ставити запитання й шукати на них свої відповіді. Це той самий «тихий патріотизм» і формування певних рис особистості юних сучасників і сучасниць, яким вони самі дивуються та радіють. Слава Україні!

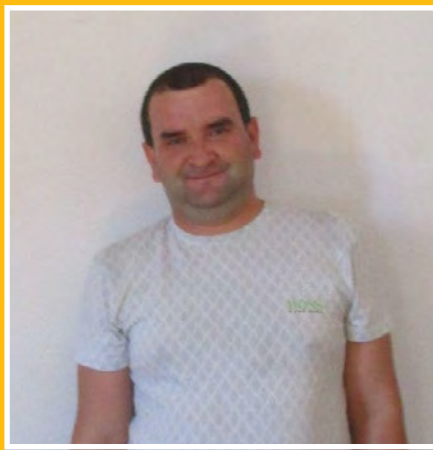
Кіра Крейдерман, координаторка проєктів у ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”», координаторка проєкту та співавторка ідеї проєкту від «Простору толерантності»

Я родом із Кишинєва, і в моєму старшому класі, через сім років після конфлікту у Придністров'ї, вчителі історії не обговорювали цю тему. Її не було в підручнику з історії. Утім, ця прихована тема звучала упродовж усього мого періоду дорослішання, однак у моїх вчителів не було інструментів і розуміння, як на такі теми можна говорити зі мною і моїми однолітками. Опрацьовуючи чутливі й контрверсійні теми з історії України, ми допомагаємо дорослішати собі, підліткам і громадянському суспільству в Україні.

Анна Ленчовська, психологиня, директорка ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”»

Осмилення чутливих тем минулого допомагає учням і ученицям навчитися аналізувати факти, дивитися з різних точок на одну подію, відчувати власні емоції та розуміти почуття інших, формулювати свою позицію та порівнювати її з іншими. А отже, вирости людьми, які думають, відкриті до світу і вміють співпрацювати.

Євген Мороз, учитель історії та правознавства Миколаївської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 29, активний учасник «Прихованих спогадів» у частині апробацій модулів та імплементації мініпроєкту

Чутливі та контroversійні теми спонукають до певного дослідження різних аспектів сучасної історії України. На мою думку, потрібно використовувати різні підходи до вивчення контroversійних тем. Сучасні учні (особливо старшої школи) мають не лише знати якусь одну визначену позицію, а розглядати проблемні теми з різних сторін.

Коли ми обговорюємо чутливі теми, в учнів та учениць виникає дуже багато запитань. Це свідчить про те, що їх цікавлять такі запитання і вони хочуть отримати більше інформації про ці теми. Також на них впливає «домашнє» оточення, батьки, які висловлюють свою позицію. Відчувається, що в них іде певна боротьба думок із проблемних тем сучасної історії України, є бажання розібратися у деяких контroversійних питаннях.

Ольга Невтира, заступниця директора з навчально-виховної роботи, учителька історії Енергодарської гімназії № 2 Енергодарської міської ради Запорізької області

Через обговорення з учнями та ученицями чутливих тем сучасної України до них приходять усвідомлення цінності демократичного, толерантного суспільства. І якщо вони дійшли такої думки, вони будуть вибудовувати таке суспільство.

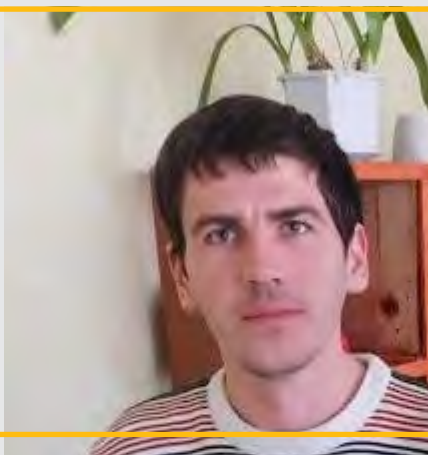
Катерина Павлова, координаторка проєктів у CRISP - Crisis Simulation for Peace e.V., співавторка ідеї проєкту та його координаторка від CRISP

Хоч би як ми переповнювали шкільний простір правилами, формами, лінійками та розмежуваннями, школа завжди була і буде емоційною, тобто такою, що впливає на наші почуття та позиції. Порушувати чутливі теми чи уникати їх – це рішення кожного педагога/педагогині щодо того, бути в реальності чи відокремленими від неї.

Наталія Понежа, заступниця директора з навчально-виховної роботи, вчителька історії Першотравенського ліцею № 2 Першотравенської міської ради

Після обговорення чутливих тем учні та учениці стають більш відкритими, мудрішими, бо з'являється розуміння, що історія – це не просто набір дат чи фактів, це відкриті питання, емоції і непрості людські долі. Такі школярі та школярки краще орієнтуються в питаннях сьогодення і є більш успішними в житті.

Владислав Рубленко, вчитель історії Маріупольської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 19 Маріупольської міської ради Донецької області

Працювати з чутливими і контрверсійними темами сучасної історії України в школі мене спонукає складність інформаційної підготовки до таких занять, психологічне налаштування себе та учнів і учениць, які досліджуватимуть згадані теми, та очікувані й неочікувані емоції дівчат і хлопців у процесі занять.

Обговорюючи чутливі теми сучасної історії України, учні й учениці переходять від стандартного «кліпового» до критичного й аналітичного мислення, глибшого усвідомлення та розуміння.

Анна Сідельнікова, менеджерка з комунікацій ГО «Київський освітній центр “Простір толерантності”»

На мою думку, теми, які викликають найзапекліші суперечки у суспільстві, які є найбільш чутливими, мають найбільший потенціал для пошуку нових шляхів розвитку. Ми не можемо відмінити або відмовитись від того, що сформувало нас, але можемо з кожного окремого досвіду взяти кращі рішення, дієвіші сценарії, надійніші опори – і з них формувати оптимальний набір для майбутнього. І чим різноманітніший досвід минулого нам вдасться залучити, тим більше вибору у нас буде.

Михайло Скрипка, вчитель історії Жовківського закладу загальної середньої освіти І–ІІІ ступенів № 2 міста Жовкви Львівського району Львівської області

Мене спонукає працювати з чутливими темами у школі прагнення пізнати щось нове, донести до учнів та учениць складні й суперечливі теми сучасної історії та показати усю її різноманітність, а головне – допомогти школярам і школяркам комунікувати про те, про що не хочеться говорити вголос.

Валентина Чирва, вчителька історії та правознавства комунального закладу «Гімназія № 12» м. Кам'янського Дніпропетровської області

Найбільше в дітях боюся байдужості: до своєї історії, до своєї країни, до свого життя. Тому, обговорюючи з учнями й ученицями чутливі теми, хочу спонукати їх до серйозних власних роздумів, емпатії, розуміння та бажання щось змінити на краще!

Леся Юрчишин, учителька історії, правознавства, громадянської освіти Новопечерської школи, м. Київ, найкраща учителька громадянської освіти за версією премії Global Teacher Prize Ukraine 2020

На моє глибоке переконання, історія – це не просто набір дат і подій, це всеосяжний процес, у центрі якого перебуває жива людина – з її бажаннями, печалями, сумнівами та діями, часом в екстремальних умовах. Тому намагаюсь програму МОН подавати саме крізь призму життя звичайної людини, куди чудово лягають паралелі з сучасністю, постійні переходи з локального на глобальний рівень і... «чутливі та контрверсійні теми».

Упевнена, що коли ми говоримо про сучасну історію України, сприймати учнів і учениць слід як максимально «дорослих» особистостей, особиста позиція і думка яких особливо цінна, адже саме вони є наше майбутнє. Завжди дивуюсь, як учням і ученицям вдається уникнути готових «ярликів» та «легких відповідей», як вони намагаються «почути» і зрозуміти іншу людину. Вчуся цього у них.

Андрій Яворський, учитель історії Івано-Франківського фізико-технічного ліцею-інтернату Івано-Франківської обласної ради

Найбільша зміна, яку я спостерігаю в учнях та ученицях, коли ми обговорюємо чутливі теми сучасної історії України, – це зародження в їхніх очах розуміння того, що відбувається навколо, це готовність вступати в дискусії та шукати шляхи розв'язання наявних проблем. Оскільки в майбутньому саме вони творитимуть історію і визначатимуть вектор розвитку України, то така зміна, як на мене, є дуже важливою.

Навчальне видання

Приховані спогади
Навчально-методичний посібник для роботи з чутливими
та контroversійними темами сучасної історії України

Освітня редакторка: *Ірина Костюк*
Літературна редакторка, коректорка: *Олена Пазюк*
Дизайн і верстка: *Наталія Гурова, Яна Новоселова, Novoselova&You studio*
Відповідальні за випуск: *координаторки проєкту Кіра Крейдерман, Катерина Павлова*

В оформленні обкладинки використано фотографію Олексія Скобеєва
з мініпроєкту «Намисто пам'яті» Чернівецького Клубу толерантності
ГО «Міжнародний рух Еко-Культура»

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 24,18. Наклад. 50 прим.

Віддруковано у ТОВ «ДЕОНІС ПЛЮС»

Адреса: м. Київ, вул. Жилианська 101а

Тел.: (044) 357 0757

Електронна пошта: info@deonis.com

Сайт: <https://deonis.com/>

